

AKO ODVRÁVAŤ NOVEMBERU 1989

zuzanamaďarová

- 093 alternatívne verejné priestory
- 103 bezpečné miesto
- 131 bojovníci a martýri
- 059 cesty za pravdou
- 053 čítať mlčanie
- 107 bolo treba vybaviť
- 083 budovanie hnutia
- 107 byty, domy, pozemky
- 048 diskurz mlčania
- 134 distribučné kritériá pamäti
- 088 divadelné predstavenie
- 133 diverzifikovaný príbeh
- 114 domácnosť
- 142 elity
- 115 epicentrum revolúcie
- 065 etické riziká
- 097 Federálne zhromaždenie
- 111 feministická geografia
- 017 feministické prístupy ku kánonu
- 116 fotografovanie
- 104 fyzická námaha
- 136 hegemónna maskulinita
- 024 historický revizionizmus
- 051 história žien
- 132 hranice
- 137 charizma
- 091 charizmatický dav
- 114 Charta 77
- 144 chválenkárstvo
- 092 inštitucionálne zmeny
- 101 irónia
- 074 jazyk revolúcie
- 127 ješitný chlap
- 019 kánon Novembra

ASPEKT • knižná edícia

Zuzana Maďarová • Ako odvrávať novembri 1989 • Rodové aspekty pamäti • Odborné recenzentky: PhDr. Jana Cviková, PhD. a doc. PhDr. Oľga Gyárfášová, PhD. • Vyšlo roku 2019 v Knižnej edícii ASPEKT • www.aspekt.sk • Túto knihu sme vydali vďaka dobrovoľníckej práci a dôvere, ktorú ste nám preukázali poukázaním 2 percent z daní na našu činnosť • Redakcia: ASPEKT • Copyright © Zuzana Maďarová 2019 • Design © Layout JS. 2019 • Prvé vydanie • Produkcia pressitech, s. r. o., Bratislava • Prvé vydanie • ISBN 978-80-8151-080-9 • EAN 9788081510809

Za obrovskú odbornú pomoc a podporu ďakujem mojim aspektčičkam Jane Cvikovej, Jane Juráňovej, Alexandre Ostertágovej a Kataríne Krnovej, bez ktorých by žiadna publikácia nevznikla • Za cenné diskusie a starostlivosť ďakujem Oľge Gyárfášovej, Veronike Valkovičovej a Pavlovi Hardošovi • Svojej drahej rodine ďakujem za všetko.

AKO ODVRÁVAŤ NOVEMBERU 1989

zuzana maďarová

Zuzana Maďarová (1984) spolupracuje s feministickou vzdelávacou a publikačnou organizáciou ASPEKT od roku 2005. Vyštudovala žurnalistiku na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. V roku 2010 absolvovala rodové štúdiá na Central European University v Budapešti a v roku 2017 doktorandské štúdium v Ústave európskych štúdií a medzinárodných vzťahov Fakulty sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave, kde v súčasnosti pôsobí ako výskumná pracovníčka. V rokoch 2015 až 2017 bola vyslanou expertkou v Európskom inštitúte pre rodovú rovnosť vo Vilniuse. Svoj výskum orientuje na politickú subjektivitu žien v histórii i súčasnosti, rodové usporiadanie spoločnosti a na feministickú reflexiu politickej komunikácie. Autorsky a editorsky sa podieľala na publikáciách *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty* (2015), *Politika vylúčenia a emócií. Aspekty predvolebnej kampane* (2012), *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien* (2011) a i.

•

V ponímaní nášho projektu nie je história len súhrnom významných udalostí či osobností, ale predovšetkým množinou tiel a zážitkov, ktoré tieto telá zažili, čiže v tomto zmysle je aj naším zážitkom a zdrojom legitimizácie toho, čo robíme, čo sme robili. Telá zažívajúce históriu sú v tejto spoločnosti obvykle priraďované jednoznačne k biologicky ženskému alebo mužskému pohlaviu a vstupujú do rastra nespochybnej dvojrodovosti, ktorá od nich vyžaduje napĺňanie istej ženskej a mužskej roly; preto je dôležité, aby bola v našich úvahách o histórii žien prítomná rodová perspektíva ako kľúčový moment organizácie spoločnosti •

•

Jana Cviková *Histórie žien*

•

Obsah

Osobný a politický príbeh skúmania histórie a pamäti • Na úvod • 009

- 013 O jednom skúmaní Novembra
- 019 Možno hovoriť o kánone Novembra?
- 022 Spoločenské a politické pohyby 30 rokov „po“
- 025 Ako odvrávať novemburu 1989

1 • Feministické skúmanie pamäti, hlasu a mlčania • 029

- 031 Čo môže rod prezradiť o minulosti a súčasnosti
- 037 Na ceste medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou
- 047 Nachádzanie hlasu a moc mlčania

2 • Prelamovanie mlčania v skúmaní histórie a pamäti • 057

- 061 Orálna história ako teória i metóda skúmania
- 067 Naratívna analýza historických príbehov
- 070 Dve úrovne skúmania rodového ticha v kontexte Novembra

3 • Ako sa robila nežná revolúcia • 079

- 081 Politická prax revolúcie
- 084 Spektakulárne vystúpenia Novembra
- 088 Divadelné predstavenie a kolektívny happening
- 093 November ako sled jednorazových udalostí
- 098 November ako proces alebo praktická „nežná“

4 • Kde sa robila nežná revolúcia • 109

- 111 Priestory a línie revolúcie
- 115 Vyvieranie a šírenie alebo vznik paralelných ohnísk revolúcie
- 122 Línie osobných a politických priestorov Novembra

5 • Kto robil nežnú revolúciu • 129

- 131 Kritériá revolučného aktérstva
- 134 Maskulinita, femininita a podoby aktérstva
- 139 O zabudnutej verejnosti
- 143 Vylúčenie zakorenené v jazyku a cesty k aktérstvu

• Na záver • 149

Bibliografia 158

Talking Back to November 1989. Gender Aspects
of Memory (Summary) 178

Osobný a politický príbeh skúmania histórie a pamäti

- Na úvod

Barbara Labuda sa o tomto zlyhaní svojich kolegov vyjadrovala s rozhorčením v každom našom rozhovore v deväťdesiatych rokoch.

„Poľsko veľa dlhuje obrovskému počtu žien, ktoré pôsobili v hnutí, a napriek tomu sa vytratili z krásnej histórie boja o jeho nezávislosť.“ Pokračovala krátkym príkladom: „V niekoľkých rozhovoroch, ktoré nasledovali po vyjednávaniach za okrúhlym stolom, sa Zbigniew Bujak zmienil o tom, že Helene zostal veľa dlhý. Ale to nie je to isté ako povedať, že Helena Łuczywo utvárala opozíciu.“

Shana Penn *Vytrvalá revolúcia*

Po vyhlásení stanného práva v roku 1981, keď väčšinu vedúcich osobností poľského opozičného hnutia Solidarity zatkla polícia a zvyšok sa musel ukrývať, zorganizovali ženy tajnú skupinu Damska Grupa Operacyjna so sídlom vo Varšave, spojili sa s ďalšími ľuďmi po celej krajine a začali vydávať a distribuovať noviny Tygodnik Mazowsze (Kondratowicz, 2001; Penn, 2005). V tomto období sa aktivizmus žien stal ohniskom stratégií, štruktúr a aktivít demokratickej opozície. Ako konštatuje Shana Penn: „Nebyť žien, opozičné hnutie by jednoducho neexistovalo.“ (2005, s. 59) Napriek tomu, že aktivity žien boli jadrom politickej zmeny a stáli aj pri zrode demokratickej tlače v Poľsku,¹ neinformovala o nich ani zahraničná tlač v dobe, keď sa diali, ani sa nestali súčasťou príbehu Solidarity v čase písania jej histórie. V súčasnosti vieme o účasti žien v hnutí najmä preto, lebo sa jej od začiatku deväťdesiatych rokov venuje americká bádatelka Shana Penn, ktorá prerozprávala ich príbehy napokon aj v knižnej publikácii *Solidarity's Secret* (Tajomstvo Solidarity, 2005), a postupne sa o príbehy žien začali zaujímať aj poľské bádatelky, dokumentaristky a umelkyne (Dzido – Śliwowski, 2014; Kenney, 1999; Kondratowicz, 2001; Penn, 2005).

Disidentky v Československu schovávali tajné dokumenty do detských kočíkov s dvojitým dnom či detských zavinovačiek, rady na mäso a iné nedostatkové potraviny vytvárali príležitosť vymieňať si samizdaty skryté v taškách. Ženy boli neodlučiteľnou súčasťou opozičných aktivít pred rokom 1989, ale v kolektívnej pamäti zostávajú nezapamätané a v histórii často neprítomné (Linková – Straková, 2017). Prvá kniha, ktorá čiastkovo mapuje aktivity žien v rámci disidentského hnutia v Československu, vyšla pri príležitosti štyridsiateho výročia Charty 77 v roku 2017. Súbor dvadsiatich rozhovorov so signatárkami Charty 77 s názvom *Bytová revolta: jak ženy dělaly dissent* (Linková – Straková, 2017)

•

¹ Po tom, čo Solidarity vystúpila z illegality, mnohé členky skupiny Damska Grupa Operacyjna viedli prvý necenzurovaný spravodajský servis v období štátneho socializmu v Poľsku a po roku 1989 založili prvý poľský demokratický denník Gazeta Wyborcza (Penn, 2005, s. 10 – 11).

uzatvára kapitola jednej zo zostavovateľiek Marcely Linkovej, ktorá opisuje dvojitý zámer projektu: sprítomniť spomienky na také aktivity a priestory, ktoré zväčša nebývajú súčasťou „veľkých“ disidentských dejín, a zároveň pripomenúť, že aj predtým viditeľné ženy sa z histórie akosi vytratili. „Věříme, že budoucí projekty, které se budou Chartě 77, disentu či undergroundu věnovat, nadále bílá místa historie žen vytvářet nebudou,“ zdôrazňuje Linková (2017, s. 375) potrebu ďalšieho skúmania v tejto oblasti, ako aj komplexnejšieho a nevylučujúceho prístupu k utváraniu kolektívnej pamäti a písaniu histórie.

Výskumy opozičných aktivít v Poľsku a Československu pred rokom 1989 naznačujú, že zahrnutie skúseností žien do známeho príbehu ho nielen obohacuje, ale aj naštrbuje, prepisuje samotný priebeh, formy a priestory odporu proti opresívnemu režimu. Podľa Linkovej (2017, s. 377) je spektrum aktivít, ktorému sa ženy v Charte 77 venovali, široké a nemožno ho zjednodušať tvrdením, že ženy vykonávali podporné a pomocné roly. Namiesto toho treba spochybniť predstavu o hlavných a pomocných aktivitách a vidieť rôzne typy činností ako navzájom súvisiace, podporujúce sa a od seba závislé. Ani o priestoroch odporu nemožno komplexne premýšľať bez súvislosti so symbolickým rodovým poriadkom, ktorý súkromnú sféru od začiatku modernej industriálnej spoločnosti prisudzuje ženám. Napokon, je to aj presun politických aktivít do oblasti domácnosti, ktorý ženám umožnil zapájať sa do disidentskej činnosti (Linková, 2017). Rozpoznávanie žien ako vedúcich postáv podzemného hnutia zase naštrbuje predstavy o Solidarite ako organizácii vedenej výraznými mužmi, ktorí napokon zasadli k okrúhlym stolom s predstaviteľmi štátneho socializmu. Takéto rozpoznávanie je však komplexný proces, ktorý sa odohráva na individuálnej aj kolektívnej úrovni. Shane Penn (2005) sa podarilo zachytiť dynamiku a mnohovrstvovosť činnosti žien práve vďaka skutočnosti, že opakovane hovorila s členkami Solidarity. Vo svojej publikácii zachytáva a komentuje, aké stopy zanecháva spoločenský kontext na príbehoch hnutia a reflektovaní pozície jeho účastníčok. Na začiatku skúmania sa ženy napríklad úplne odmietali identifikovať ako

vedúce osobnosti hnutia, no časom sa ich prístup mierne zmenil. Penn to vysvetľuje ako dôsledok posunov vo vnímaní konceptu vedúcich osobností – kým v deväťdesiatych rokoch bol spájaný s nedemokratickým režimom a mocou *nad* ľuďmi, v kontexte demokratických zmien sa jeho implikácie pozmenili a rozrôznili (2005, s. 233). Na procese, ktorým prešiel výskum Shany Penn, sledujeme, že pamäť sa vždy utvára v súvislostiach a nemožno ju oddeliť od jej artikulácie (Lomsky-Feder, 2004; Reading, 2002).

V kontexte tridsiateho výročia novembra 1989 sa na základe uvedených výskumov historického aktérstva vynárajú naoko jednoduché otázky: Kto rozpráva príbehy nežnej revolúcie, a formuje tak historickú pamäť nášho spoločenstva? Kto túto príležitosť nemá? Ktoré aktivity sú prítomné v príbehoch Novembra a ktoré zostávajú neviditeľné? A napokon: Ako vyzerá obraz nežnej revolúcie, ktorý každoročne pri príležitosti výročia nanovo utvárame?

O jednom skúmaní Novembra

Príbeh môjho skúmania sa začal písať v roku 2009, keď som sa účasťou žien na nežnej revolúcii² zaoberala v rámci štúdia na Central European University v Budapešti.³ Spisovateľka, jazykovedkyňa a herečka Ingrid Hrubaničová (2009) pri príležitosti dvadsiateho výročia novembra 1989 zverejnila v denníku SME otvorený

•

² Objavujú sa pochybnosti o tom, či sa udalosti Novembra môžu, resp. majú označovať ako revolúcia. V tejto súvislosti sa prikláňam k argumentom Jamesa Krapfla, podľa ktorého veľký počet ľudí v Československu rozoznával udalosti odohrávajúce sa po 17. novembri 1989 ako revolúciu a pre týchto ľudí bol pojem revolúcia „zmysluplným vyjadrením dôležitého aspektu ich skúsenosti“ (2009, s. 29). Preto je síce dôležité podrobovať November teoretickej reflexii a skúmať ho vo vzťahu k rôznym revolučným kritériám, ale rovnako dôležité je pýtať sa, aké významy mali udalosti v novembri 1989 pre ľudí v Československu a ako sa tieto významy postupne menia.

³ Nasledujúce odseky vychádzajú zo štúdie *Ako odvrátať Novembru 1989. Skúmanie naratívov historických udalostí z rodového hľadiska*, ktorá vyšla v roku 2016 v časopise Gender, rovné príležitosti, výzkum, a z dizertačnej práce *Politika historickej pamäti z rodovej perspektívy* (2017).

list adresovaný „potenciálnym ženám Novembra“, ktoré vyzvala, aby prehovorili o skúsenostiach z revolúcie. Tento list bol reakciou na mediálny diskurz o „mužoch Novembra“, ktorý predstavoval revolúciu ako mužmi tvorenú historickú udalosť. Feministická vzdelávacia a publikačná organizácia ASPEKT zverejnila Hrubaničovej výzvu na svojej webovej stránke a postupne publikovala 28 príbehov žien, ktoré sa podelili o svoje skúsenosti z nežnej revolúcie.⁴ Organizácia ASPEKT pritom v deväťdesiatych rokoch 20. storočia sprostredkovala prvé zmienky o vylučovaní žien, ktoré bolo inherentným aspektom revolúcie a pokračovalo pri vytváraní a interpretovaní pamäti novembra 1989.⁵ Ako prvá na to upozornila švajčiarska spisovateľka slovenského pôvodu Irena Brežná.⁶ „Z druhých bitevných polí, z revolučných tribún, z parlamentných siení vyháňajú zamatoví revolucionári svojimi dorážajúcimi laktami všetko ženské von. Konečne zasa sami medzi svojimi. Kázaním: žena, bola si zvedená na zlú cestu, spamätaj sa, ju posielajú naspäť k deťom, k opisovaniu svojich uznesení poškodzujúcich záujmy žien, k vareniu kávy, k umývaniu dlážky, k bežiacemu pásu, k súťaži o najkrajšie prsia.“ (1993, s. 55) Brežná takto kriticky zhodnotila situáciu žien na Slovensku a v Českej republike, pričom reflektovala proces revolúcie a vylučovanie žien z verejného priestoru po novembri 1989. Je príznačné, že prvá osoba, ktorá písala o neprítomnosti žien na revolučných tribúnach, bola pozorovateľka zo západných krajín (pozri aj Cviková – Maďarová, 2011; Maďarová, 2011), veď dodnes sa účasti žien na zmene politického režimu v Československu venuje len malá pozornosť. Hrobové ticho o úlohe žien v nežnej revolúcii, ako aj neprítomnosť systematickejšej rodovej reflexie revolučných udalostí možno nazvať aj *rodovým tichom*. Je pritom súčasťou širšieho spoločenského mlčania⁷ o rode po roku 1989, ako ho v súvislosti s Českou republikou tematizuje Jan Matonoha (2015), nadväzujúc na prácu autoriek a autorov ako Hana Havelková (1993, 1999), Jiřina Šmejkalová-Strickland (1994), Mirek Vodrážka (1993, 1999), Alena Wagnerová (1999) či Peggy Watson (1997). „Mlčení o genderu, strukturální neschopnost či nemožnost reflexe vlastní sociálně a mocensky situované pozice přitom nepředstavuje pouze jeden z mnoha parciálních výzkumných

problémů, ale stala se indexem (příznakem, symptomem) širšího deficitního chápání demokracie (demokratických, etnických a jiných) v předrevolučních diskurzích disentu a v porevoluční české společnosti vůbec,“ konštatuje Matonoša (2015, s. 381–382). Účast žien v nežnej revolúcii a ich skúsenosti z tohto obdobia zostávajú do veľkej miery nepreskúmané, miesto v revolučných pohyboch nejasné, spravidla ohraňované úlohami pomocníčok. Ako v roku 1993 zhodnotila nemecká prekladateľka slovenskej literatúry Angela Repka: „Kde totiž na scéne konajú hrdinovia, tam už niet pre ženy miesto. Prinajlepšom sa ocitnú ako šikovné asistentky v predizbách moci.“ (1993, s. 54)

Zvedavosť a túžba zistiť, či ženy boli skutočne len asistentkami revolúcie, aká bola ich úloha a ako prispeli k politickej zmene,

•

⁴ Články boli publikované na www.aspekt.sk v rámci projektu „20 rokov po: rodové aspekty novej verejnosti“. V roku 2013 vyšli aj ako súčasť publikácie *ASPEKTin – natlačенý výber z textov www.aspekt.sk* venovanej politickej subjektivite žien v rôznych kontextoch (Cviková – Juráňová – Maďarová, 2013).

⁵ Spojenie „pamäť udalosti“ nie je v slovenčine zaužívané, pamäť sa skôr viaže s predložkou „na“. „Pamäť na“ však vyvoláva predstavu spomienok týkajúcich sa konkrétnej udalosti. Aj prostredníctvom jazyka chcem upriamiť pozornosť na ponímanie pamäti ako priestoru, ako súboru spomienok a ideí, predpokladov a možností, sociálnych vzťahov či inštitúcií. Preto používam výraz pamäť Novembra, ktorý takéto chápanie pamäti lepšie vystihuje.

⁶ Článok Ireny Brežnej *Schreckliche Rache* pôvodne vydal nemecký feministický časopis EMMA v roku 1992. V slovenskom preklade Jany Cvikovej vyšiel pod názvom *Strašná pomsta* v prvom čísle feministického kultúrneho časopisu *Aspekt* v roku 1993 a neskôr knižne v zbierke *Tekutý fetiš* (Brežná, 2005).

⁷ Na pomenovanie absencie hlasu, ako aj štruktúrnej nemožnosti či neschopnosti určitej reflexie používam výrazy ticho a mlčanie. Uvedomujem si pritom jemné významové odlišnosti, ktoré majú v bežnej komunikácii a v slovníkových definíciách: kým ticho sa vzťahuje skôr k (absencii) hlasu, mlčanie môže evokovať vzťah k ľuďom, zámerné (ne)konanie. Preto je dôležité upozorniť, že teoretické koncepcie ticha/mlčania v tejto publikácii vychádzajú najmä z anglicky písanej literatúry, ktorá pre oba pojmy používa rovnaký výraz *silence*. Zároveň sa častejšie prikláňam k výrazu mlčanie, pretože umožňuje presnejšie pomenovať sieť previazaných vzťahov, ktoré sú podmienkou mlčania a tiež ho vyvolávajú. Neodkazujem teda na zámer umlčovať alebo zamlčovať, ale na štruktúrny jav. Podobne používam aj pojem zneviditeľňovanie. K pojmu mlčanie pozri aj poznámku č. 23.

ma priviedli k realizovaniu 16 rozhovorov s účastníčkami revolučných udalostí. Analýza rozhovorov bola súčasťou magisterskej diplomovej práce *Mechanisms of Invisibilization of Women in the Velvet Revolution* (2010), ponúkli mi však množstvo materiálu a podnetov, ktoré sú inšpiráciou a predmetom skúmania dodnes. Kým diplomová práca priniesla len stručný pohľad na mechanizmy zneviditeľňovania žien v nežnej revolúcii, jej rozšírená verzia prispôbená slovenskému kontextu vyšla pod názvom *Ženy Novembra* v publikácii *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien* (2011). Výsledky skúmania iniciovali ďalšiu reflexiu (po)novembrových udalostí a poukázali na potrebu kontextualizovať rôzne naratívy hnutia a komplexnejšie sa do témy ponoriť. V štúdiu *Ako odvrávať Novembru 1989. Skúmanie naratívov historických udalostí z rodového hľadiska* (2016) som preto rozoberala konštruovanie novembra 1989 v dvoch skupinách naratívov – vo výpovediach účastníčok revolúcie, ktoré som získala v spomínaných rozhovoroch, a v mediálnych výpovediach, ktoré boli publikované pri príležitosti výročia revolúcie v roku 2013. Táto reflexia naznačuje zmenu epistemickej perspektívy – hoci stále išlo o analýzu naratívov, konceptuálny rámec jej poskytlí feministické prístupy k skúmaniu revolúcií a sociálnych hnutí (Evans, 2009; Frazier – Cohen, 2003, 2009a) a teória každodenného odporu (Johansson – Vinthagen, 2013, 2016; Scott, 1989, 1990). Pojmový a obsahový aparát skúmania revolúcií, sociálnych hnutí a odporu tvoril aj východisko štruktúry empirickej časti dizertačnej práce *Politika historickej pamäti z rodovej perspektívy*, ktorú som obhájila na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v roku 2017 a ktorá sa stala základom tejto publikácie. Nadchádzajúce kapitoly prinášajú pohľad do dvoch typov materiálov – naratívov účastníčok nežnej revolúcie a mediálnych naratívov publikovaných pri príležitosti jej dvadsiateho výročia –, aby na konkrétnom prípade historickej udalosti odkryli rodové mechanizmy utvárania kolektívnej pamäti, ako aj samotné možnosti artikulovania takej pamäti, ktorá sa pohybuje za hranicami dominantných priestorov, aktivít a aktérov.

Proces môjho skúmania prechádza (v žiadnom prípade však nie jednosmerne) od snáh zviditeľniť účasť žien na diani novembra 1989 cez prehodnocovanie chápania revolúcie ako historickej a politickej udalosti k premysleniu spôsobov individuálneho a kolektívneho rozpamätávania na November a jeho politických implikácií. V princípe teda sleduje feministické prístupy ku kánonu politického či historického myslenia a prácu s ním.

Tieto prístupy charakterizuje ambivalenosť. Feministická politická teória upozorňuje na to, že kanonizovaní autori a autorky vo všeobecnosti nezvažovali možnosť, že aj ženy môžu byť samostatnými politickými bytosťami a považovali ich za závislé od mužov (Zerilli, 2008). Christine Di Stefano tvrdí, že západná politická teória „je historickým a kánonickým diskurzom, umiestneným najmä do priestoru bielych európskych mužov, diskurzom, ktorý títo muži produkujú pre seba samých“ (cit. podľa Kobová, 2013, s. 676). Ako však upozorňujú viaceré autorky (pozri Hawkesworth, 2006; Kobová, 2013; Zerilli, 2008), takéto konštatovanie nie je zavrnutím kánonu, ale východiskom pre prácu s ním. Ten istý politický kánon do veľkej miery vytváral slovník, ktorý je dôležitým zdrojom a prostriedkom politického myslenia a praxe (Zerilli, 2008). Takýto slovník, rovnako ako celá politická tradícia – formovaná, prijímaná a pre(d)nášaná maskulínnymi subjektmi – môže niesť to, čo Di Stefano nazvala symptomatická stopa rodu. Preto je podľa nej úlohou feministických politických filozofiek, a možno dodať, že aj teoretičiek, „nanovo čítať túto tradíciu a hľadať v nej nové významy“ (cit. podľa Kobová, 2013, s. 676).

Postoje feministických teoretičiek a aktivistiek ku kánonu odopierajúcemu ženám politickú subjektivitu⁸ možno podľa Lindy Zerilli (2008, s. 106–107) zhrnúť do štyroch kritických pro-

•

⁸ Nadväzujem pritom na také chápanie politickej subjektivity, aké bolo vysvetlené v Editoriáli publikácie *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien* (Cviková – Maďarová, 2011): na subjektivitu, ktorá sa nechápe ako opak objektivity, teda subjektívny prístup k poznávaniu (pozri napr. *Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003; *Synonymický slovník slovenčiny*, 2004), ale ako schopnosť a ukazovateľ individuálneho alebo kolektívneho subjektu (*Slovník cudzích slov*, 2005).

jektov, ktoré sa upriamujú na to, aby 1. poukázali na absenciu žien alebo ich neúplný status v kanonizovanom politickom diskurze; 2. integrovali ženy do kľúčových kategórií teoretizovania politickej účasti, z ktorých boli pôvodne vylúčené; 3. poukázali na to, že takáto integrácia nie je možná, pretože ich vylúčenie je konštitutívnou súčasťou týchto kategórií; 4. načrtli dôsledky neuskutočniteľného začlenenia žien do súčasných politických kategórií a tieto kategórie rekonštituovali.⁹ Ako naznačuje štvrtý kritický projekt, primeranou reakciou na vylúčenie žien je nielen kritika a dekonštrukcia zaužívaných politických kategórií, ale aj ich premyslenie, rekonštruovanie a vytváranie nových spôsobov myslenia o politike. Spôsobov, ktoré by teoreticky reflektovali signifikantné zmeny v rodových vzťahoch a politické požiadavky feministického hnutia (Zerilli, 2008, s. 107).

Podobne ako Zerilli na poli politického myslenia zhrnula pôsobenie feministických teoretičiek v oblasti histórie Joan Wallach Scott (1986, v slov. 2007). Spôsob písania „novej histórie“ podľa nej závisí od toho, do akej miery bol rod rozpracovaný ako analytická kategória. V súčinnosti s rozvíjajúcim sa chápaním kategórie rodu teda možno uvažovať o zdôrazňovaní chýbajúcich skúseností žien v historickom kánone, o prehodnocovaní jednotlivých historických udalostí a v konečnom dôsledku o prehodnocovaní zaužívaných štandardov historickej signifikantnosti (Scott, 2007) a zmene historiografickej paradigmy (Lerner, 2001). Cieľom je teda taká historiografia, ktorá by ponúkala nové pohľady na staré otázky, v novom jazyku redefinovala staré problémy, zviditeľnila ženy ako aktérky histórie a vytvorila „analytický odstup medzi zdánlivo nemenným jazykom minulosti a našou vlastnou terminológiou“ (Scott, 2007, s. 65).

Kategorizáciu práce feministických teoretičiek v oblasti politickej teórie a praxe, ktorú načrtla Linda Zerilli (2008), rovnako ako opis práce feministických teoretičiek v oblasti histórie, ktorý uvádza Joan Wallach Scott (2007), možno chápať rôznymi spôsobmi. Môže slúžiť ako prehľad feministickej intervencie do konkrétnych prúdov myslenia a vedných disciplín, ako určitá rukoväť v snahe zorientovať seba a iných v množstve napísaných

diel. Zároveň však môže slúžiť – a to je pre túto publikáciu rovnako dôležité – ako model práce s konkrétnou, z feministického hľadiska doposiaľ neprebádanou témou. Pre skúmanie Novembra to jednoznačne predstavuje cieľ, ktorý stojí za hranicami predloženej publikácie, a to premyslenie a vytváranie nových spôsobov spomínania na udalosti roku 1989 a ich reflexie, ako aj dôsledné zvažovanie jazykových a pojmových možností na vyjadrenie skúseností a spomienok za hranicami kánonu.

Možno hovoriť o kánone Novembra?

Ak uvažujeme o tom, ako sa tematizuje aktérstvo žien v období Novembra, treba zdôrazniť, že samotné udalosti roku 1989 sa len postupne stávajú objektom historického skúmania. Ako skonštatoval historik Peter Jašek, existujúce reflexie predstavujú skôr „odrazový mostík pre budúci výskum“ (2017, s. 7) a téme sa venujú čiastkovo. Na Slovensku vychádzajú predovšetkým zborníkové práce, ktoré sa zapodieávajú rôznymi aspektmi nežnej revolúcie (pozri napr. Antalová, 1998; Jašek, 2010, 2017; Londák – Michálek, 2013; Žatkuliak a kol., 1999, 2009), špecifický význam majú publikácie založené na príbehoch orálnej histórie venujúce sa regiónom (Hrabko, 2005; Tatár, 2009)¹⁰ a na detaily bohatá práca historika Jamesa Krapfla *Revolúcia s ľudskou tvárou* (2009), ktorá vychádza z archívnych materiálov rôznych miest a obcí a ponúka rozmanité príbehy Novembra. Z českého prostredia je prínosná predovšetkým monografia historika Jiřího Suka *Labyrintem revoluce* (2009). Na pomedzí historiografie a výskumu pamäti sa nachádza

•

⁹ Uvedené kritické prístupy nemožno chápať ako tematicky oddelené a chronologicky zoradené. Hoci do istej miery odrážajú spôsob myslenia v jednotlivých vlnách feministického hnutia, navzájom sa prekrývajú a existujú v súčinnosti (Zerilli, 2008).

¹⁰ V Českej republike sa udalostiam roku 1989 venovali viaceré projekty orálnej histórie, napr. publikácia *Sto studentských revolucí: studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění* (Otáhal – Vaněk, 1999).

publikácia *Malé dejiny veľkých udalostí*, ktorú zostavila etnologička Zuzana Profantová (2005). Kniha sleduje vzťah medzi významnými historickými udalosťami vrátane novembra 1989 a prežívanou každodennosťou individuálnych aktérok a aktérov, ako aj napätie medzi históriou a vytváraním kolektívnej pamäti. Vzhľadom na prepojenie (ale nie prekrytie) feministickej historiografie a orálnej histórie (Geiger, 1990; Reinharz – Davidman, 1992) je príznačné, že práve publikácia pracujúca s metódou orálnej histórie a konfrontujúca veľké dejinné udalosti a každodennosť tematizuje aj skúsenosti a pamäť žien ako špecifickej sociálnej skupiny.

V oblasti skúmania pamäti sa nežnej revolúcii venovala ešte menšia pozornosť. Viaceré zdroje priznávajú, že spôsob, akým si pamätáme a pripomíname prelomové historické udalosti, ovplyvňuje kolektívnu identitu nášho spoločenstva (národ, komunitu, sociálnu skupinu), ako aj naše vnímanie politiky v súčasnosti. Zároveň však má aktuálna politická situácia vrátane politických predstaviteľov a predstaviteľiek či politického usporiadania vplyv na to, akým spôsobom sa utvára kolektívna pamäť (Bernhard – Kubik, 2014b; Mannová, 2019) vrátane pamäti vzťahujúcej sa na rok 1989. A predsa je utváranie a formovanie kolektívnej pamäti Novembra na Slovensku do veľkej miery neprebádané. Sociologické štúdie sa venujú postojom rôznych skupín obyvateľstva k historickým udalostiam a osobnostiam (pozri napr. Gyárfášová, 2015, 2017; v Českej republike sú v tejto oblasti známe práce Jiřího Šubrta, 1995, 2011, 2013). Slovenský kontext čiastkovo uvádzajú zahraničné zdroje, ktoré sa venujú štúdiu utvárania kolektívnej pamäti a historického vedomia v strednej a východnej Európe, pričom pozornosť sa zameriava predovšetkým na obdobie štátneho socializmu a len v menšej miere na samotnú zmenu politického usporiadania (napr. Bernhard – Kubik, 2014b; Holubec – Mrozík, 2018; Kopeček, 2008; Kopeček – Wcislik, 2015; Lleshi, 2015).

Vzhľadom na malý počet výstupov ťažko hovoriť o zaužívaných či tradičných prístupoch k skúmaniu Novembra. Prevažne sa však sústreďujú na dominantných aktérov ako Verejnosť proti násiliu, Občianske fórum a štát, na demonštrácie ako kľúčovú hybnú silu zmeny a politické rokovania medzi rôznymi politic-

kými silami. Predstavujú plejádu mužských aktérov historickej zmeny. Mená niekoľkých žien uvádzajú dve publikácie o Verejnosti proti násiliu v regiónoch, ktoré prinášajú prepisy diskusných stretnutí. Krapflov výskum sa zase zameriava na spektrum aktérok a aktérov na rôznych úrovniach, ako aj na verejnosť ako významnú silu spoločenskej zmeny. Len na ilustráciu sa môžeme pozrieť na webovú stránku Ústavu pamäti národa, ktorý do veľkej miery ovplyvňuje tak historický výskum Novembra, ako aj utváranie kolektívnej pamäti o tejto udalosti. ÚPN na svojej webovej stránke venovanej novembru 1989 v časti Kto bol kto predstavuje 40 mužov a 1 ženu, Zuzanu Mistríkovú,¹¹ v sekcii Oral history k revolučným udalostiam nedostáva hlas ani jedna aktérka.¹² Maskulínny obraz revolúcie reprodukuje aj hlavný prúd dokumentárnej¹³ a mediálnej tvorby (Maďarová, 2016).

Do uvedeného akademického a spoločenského kontextu teda vstupuje publikácia, ktorej cieľom je tematizovať skúsenosti a pamäť žien Novembra a sledovať rodové mechanizmy utvárania individuálnej a kolektívnej pamäti. Moje skúmanie preto nadväzuje na feministické a rodové projekty týkajúce sa pamäti a histórie v prostredí Slovenska (Cviková – Juráňová – Kobová, 2007; Dudeková a kol., 2011; Kiczková, 2006).¹⁴ Spomedzi potenciálnych zahraničných

•

¹¹ <http://www.17november1989.sk/sk/kto-bol-kto/>

¹² <http://www.17november1989.sk/sk/video-oral-history/>

¹³ Pozri napr. *Labyrintem revoluce* (ČT, 2006; časť III. Slovensko, jiná revoluce); *Dobré ráno, Slovensko* (Fedor Gál, Peter Zajac, 2009); *November +20* (Ústav pamäti národa, 2009), *Nežná 1989 – 20 rokov manželstva so Slobodou* (TV Markíza, 2014).

¹⁴ Významný prínos pre môj výskum mali predovšetkým feministické prístupy k histórii a pamäti v kontexte Slovenska: publikácia *Pamäť žien. O skúsenosti seba-utvárania v biografických rozhovoroch* (2006), ktorú v rámci medzinárodného projektu „Women’s Memory“ pripravili Zuzana Kiczková, Barbora Kachničová, Antónia Furjelová, Jana Tesáková, Marta Botíková; niekoľkoročný projekt organizácie ASPEKT s názvom „Histórie žien“, v rámci ktorého Jana Cviková, Jana Juráňová a Ľubica Kobová pripravili publikáciu *Histórie žien. Aspekty čítania a písania* (2007), ako aj podujatia a články (pozri www.aspekt.sk). Záujem o históriu žien sa však rozširuje; v oblasti histórie vyšla rozsiahla monografia *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku* (2011), ktorej editorkou je Gabriela

zdrojov odkazuje predovšetkým na práce, ktoré sa usilovali o zviditeľnenie účasti žien v sociálnych hnutiach a o komplexnejšie rodové analýzy sociálnych hnutí s cieľom prehodnotiť a redefinovať zaužívané politologické a sociologické koncepty. Špecifický význam tu má skúmanie roku 1968, ktoré sa zameriava na rôzne formy účasti žien v revoltách naprieč krajinami, na maskulinitu ako priestor politiky, odporu i hegemonie, ako aj na reprezentácie roku 1968 zo strany rôznych aktérok a aktérov hnutia a ich vplyv na vytváranie dominantných historických naratívov (Evans, 2009; Frazier – Cohen, 2009; Zolov, 1999). Pohyby rokov 1968 aj 1989 totiž zasiahli do širokých štruktúr spoločnosti, ako aj vlákien poznania v krajinách, ktorých sa priamo dotýkali, i za ich hranicami. Z prístupov k roku 1989 chcem vyzdvihnúť prínos Valentine Moghadam, ktorá sa venovala komparatívnemu skúmaniu revolúcií v súvislosti s konceptom rodových režimov (Moghadam, 1990, 1997). Inšpiratívne je aj už spomínané tematizovanie účasti žien v hnutí Solidarita, ktoré nadobúda rôzne akademické i kultúrne formy a na príklade ktorého možno sledovať proces postupného odhaľovania rôznych vrstiev rodového mlčania (Dzido – Śliwowski, 2014; Kenney, 1999; Kondratowicz, 2001; Penn, 2005).

Spoločenské a politické pohyby 30 rokov „po“

Popri posunoch v obsahu dizertačnej práce a v prístupe k zvolenej téme sa od začiatku môjho skúmania odohrali aj zmeny v širšom epistemickom, spoločenskom a politickom kontexte, ktorý je s výskumom historickej pamäti nevyhnutne spätý.

Prvá zmena súvisí s prostredím Slovenska. Pre akademické prostredie stále platí, že ženy sú vylučované z histórie aj štúdia pamäti Novembra. Vo verejnom diskurze však postupne nastávajú zmeny, ktoré odzrkadľujú aspoň čiastočný záujem o príbehy žien z obdobia revolúcie. V roku 2017 Denník N napríklad zverejnil sériu článkov pod spoločnou hlavičkou Spomienky žien Novembra (Cigánová, 2017; Gehrerová, 2017a, 2017b, 2017c), v roku 2019 začal prichádzať s príbehmi žien z Novembra, ktoré spraco-

vala organizácia Post Bellum (Harmaňošová, 2019; Kleine, 2019). Medzitým vyšli čiastkové výstupy aj v iných médiách a v roku 2019 Sande Nôtová nakrútila študentský film *Nežná* o ženách aktívnych v revolúcii. Hoci nejde o systematický prístup, je dôležité na tieto iniciatívy poukázať.

Druhý posun nastáva v medzinárodnom prostredí, a to v tematizácii histórie žien, ktorá sa začala zneužívať ako nástroj historického revizionizmu, nacionalizmu a konzervativizmu. Tento trend je viditeľný predovšetkým v okolitých krajinách ako Maďarsko, Poľsko či Ukrajina, ale možno predpokladať, že sa bude postupne rozširovať aj u nás. Feministická historička Andrea Pető (2017a, 2017b) opisuje, ako v Maďarsku dochádza k revidovaniu histórie obdobia štátneho socializmu zo strany krajne pravicových politických aktérov (vrátane politických strán), pričom ženy ako historické aktérky zohrávajú v „budúcich spomienkach“¹⁵ dôležitú úlohu. Menia sa historické rámce, obsah vzdelávania a ženy ako historické aktérky sú inštrumentalizované a reprezentované ako tvorkyne národa a obeť autoritárskeho režimu. Weronika Grzebalska (2016) zase uvádza, že účasť žien v druhej svetovej vojne v Poľsku len nedávno získala pozornosť širšej verejnosti, čo viedlo k výstavám, mediálnym výstupom a rôznym podujatiam, ktoré si pripomínajú účastníčky Varšavského povstania (1944). Konštatuje, že zvyšujúci sa záujem o ženy ako aktérky histórie je súčasťou revizionistického trendu zo strany pravicových hnutí a konzervatívnych politických strán,

- Dudeková; v oblasti umenia sa významným ženám v histórii venoval dokumentárny cyklus *Prvá* (2013, réžia Zuzana Liová, Lenka Moravčíková-Chovanec, Peter Kerekes, Róbert Šveda, Tereza Križková, Jana Bučka, Marek Šulík) a Anna Grusková sa v dokumentárnej tvorbe venuje osudom Gisely Fleischmann (*Rabínka*, 2012) a Chavivy Reickovej (*Návrat do horiaceho domu*, 2014).

¹⁵ Andrea Pető (2017a, 2017b) opisuje určitý typ prepisovania histórie z obdobia štátneho socializmu ako súčasť procesu utvárania novej postkomunistickej a antikomunistickej identity. Kolektívna pamäť sa konštruuje selektívne, zámerne sú jednotlivé aspekty vynechané a iné reformulované. Aj prostredníctvom zmien v kurikule či v prístupe a obsahu múzeí sa vytvára, čo sa bude v budúcnosti pamätať, teda „budúce spomienky“.

ktoré sa usilujú zahrnúť ženy do nacionalistickej histórie.¹⁶ Tieto iniciatívy viedli k podrobnejšiemu zdokumentovaniu účasti žien na niektorých historických udalostiach a pripomínaniu si „významných žien“,¹⁷ neuplatňujú však feministické východiská a nevenujú pozornosť rodu a rodovému poriadku. Nenesú teda transformatívny potenciál vo vzťahu k historickému naratívu, ale pridávajú ženy do existujúceho obrazu – vojny, povstania, odboja, štátneho socializmu. Subjektivita žien je limitovaná a limitujúca, pretože obrazy žien sú primárne spojené so starostlivosťou, materstvom a obetavosťou. Hoci ženy sú prezentované ako aktérky vo verejnom priestore a v histórii, ich aktérstvo vychádza z tradičných rodových stereotypov, ktoré v konečnom dôsledku posilňuje (Grzebalska, 2016). Takýto trend v širšom kontexte krajín strednej a východnej Európy naznačuje aj špeciálne vydanie časopisu *Baltic Worlds* z roku 2017, ktoré sa venuje nedávnomu neokonzervatívnemu „obratu k histórii žien“ („her-storical turn“). Editorky Ninna Mörners a Weronika Grzebalska opisujú takýto obrat ako zvýšený záujem o aktérstvo žien v historických udalostiach a o rozdielne historické skúsenosti žien a mužov. Hlavnými aktérmi tohto zvýšeného záujmu však nie sú autorky a autori inšpirovaní feministickou teóriou a feministickou historiografiou, ktorá prispela k revízii histórie v záujme zviditeľnenia aktérstva žien a vytvárania priestoru na artikuláciu ich subjektivít. V skutočnosti sa v nových inštitúciách kolektívnej pamäti v krajinách ako Maďarsko, Poľsko a Ukrajina pripomínajú ženy ako martýrky či hrdinky, ktoré krajne pravicoví a nacionalistickí politickí aktéri využívajú ako symboly národného zápasu. V konečnom dôsledku teda súčasný historický revizionizmus síce zviditeľňuje ženy ako historické aktérky, ale zároveň reprodukuje rodovo stereotypné predstavy o verejnej a súkromnej sfére a tradičnom „mieste žien“ v spoločnosti a histórii.

Kým na Slovensku nemožno hovoriť o historickom revizionizme v kontexte neliberálnej demokracie (Grzebalska, 2017b), nájdeme tu príklady reprodukovania konzervatívnych hodnôt v prístupe k histórii, a to aj v súvislosti s účasťou žien na odpore voči režimu štátneho socializmu (Maďarová, 2017). Tzv. antikomunistic-

ký diskurz je úzko previazaný s tradičným rodovým poriadkom, ako upozorňuje Jan Matonoha (2015) na príklade známych disidentských diel českej literatúry a na obraze disidentky ilustruje aj Charles Sabatos (2017). Konštruovanie kolektívnej pamäti a reprodukovanie stereotypného rodového poriadku bude dôležité sledovať predovšetkým v súvislosti s narastajúcimi konzervatívnymi a protirodovými tendenciami aj v slovenskej spoločnosti. Revízie historických udalostí 20. storočia v strednej a východnej Európe sa totiž stali a stávajú miestom zápasu o redefiníciu súčasnej národnej, resp. kolektívnej identity (Grzebalska, 2017a, 2017b; Pető, 2017b).

Uvedený kontext ešte posilňuje význam takého prístupu k histórii a pamäti, ktorý by nielen zviditeľňoval ženy ako aktérky histórie, ale prostredníctvom komplexného skúmania politickej subjektivity, rodového poriadku a významov, aké pojmy ženy a muži nadobúdajú v jednotlivých historických konštrukciách, by rozširoval možnosti a priestory historického aktérstva a pripieval k inkluzívnejšej a diferencovanejšej sociálnej distribúcii pamäti. Východiskom takéhoto prístupu môže byť skúmanie histórie prostredníctvom rodu ako analytickej kategórie.

Ako odvrávať novemburu 1989

Feministická teoretička a aktivistka bell hooks vo svojej knihe *Talking Back. Thinking Feminist, Thinking Black* (1989) opisuje, akým spôsobom sa – ako čierne dievča vyrastajúce v USA – učila odvrávať. Aj v stredoeurópskom kontexte sa o odvrávaní uvažuje predovšetkým v súvislosti s jazykovým prejavom detí voči dospelým. *Krátky slovník slovenského jazyka* napríklad definuje pojem odvrávať ako „neúctivo, zlostne ap. slovné odporovať: o. rodičom“ (Kačala – Pisárčiková – Považaj, 2003, online). hooks pripomína, že ho-

•

¹⁶ Grzebalska sa odvoláva aj na prednášku Andrey Pető „Methodological and theoretical problems of writing the women’s history in Central Europe“ zo septembra 2012 vo Varšave.

¹⁷ Gerda Lerner (1975) používa pojem *women worthies*.

ci sa predpokladá rovnocenné postavenie detí a dospelých, v skutočnosti sú tieto dve strany v mocenskej nerovnováhe, a pripodobňuje to aktu hovorenia čiernych žien v spoločnosti USA. „Hovoriť pravdu pre nás nebolo len prejavom tvorivej sily; bol to akt odporu, politické gesto nabúravajúce politiku dominancie, ktorá z nás spravila bytosti bez mena a bez hlasu. V tomto zmysle ide o čin odvahy, v tomto zmysle odvrávanie predstavuje hrozbu.“ (hooks, 1989, s. 27). Preto je pre hooks prechod od mlčania k reči prechodom z pozície objektu do pozície subjektu. Čo ale v tejto súvislosti znamená odvrávať historickej udalosti a komu sa tým v skutočnosti odvráva?

Autorky Lessie J. Frazier a Deborah Cohen (2009b, 2015) „odvrávali“ roku 1968, keď v štúdiu *Talking Back to '68* usúvzťažnili dominantné naratívy sociálneho hnutia v Mexiku, ktoré prezentovali najmä známe mužské osobnosti, s naratívmi tých istých udalostí, ktoré prinášali poväčšine neznáme aktérky. Do vzájomnej komunikácie tak vložili naratívy, ktoré sú priebežne ovplyvňované historickým a politickým kánonom, verejne nevysslovené alebo zabudnuté, s naratívmi, ktoré majú moc spoluvytvárať verejný diskurz o roku 1968 (nielen) v Mexiku a formovať predstavy aj o následných sociálnych hnutiach, aktérstve, politickej subjektivite, verejnom a súkromnom priestore. Hoci Frazier a Cohen sa nevracajú k názvu štúdie, aby ho bližšie vysvetlili, svojím postupom odvrávajú zjednodušujúcim tendenciám prezentovať sociálne hnutie roku 1968 v Mexiku ako hnutie monolitické, vedené prevažne autonómnyimi mužmi na vysokej intelektuálnej i duchovnej úrovni. Autorky poskytujú priestor aj ženám, ktoré sa na hnutí podieľali, zostali však poväčšine bez hlasu, bez dostatočnej miery rozpoznaného aktérstva, bez povšimnutia. V rozhovoroch s autorkami štúdie sa účastníčky udalostí roku 1968 dostávajú z pozície objektu, o ktorom mali možnosť doteraz hovoriť len lídri hnutia, do pozície politických subjektiek. Aby sa tak stalo, berú už existujúci jazyk udalostí roku 1968 do úst, skúmajú, do akej miery im umožní opísať vlastné skúsenosti, narážajú na jeho bariéry a aj si ho privlastňujú, hľadajú alternatívne spôsoby vyjadrovania. Dôsledkom také-

hoto hľadania je okrem iného zrážka s kánonom, viac či menej zamýšľaný konflikt s tými, čo sa považujú za historických dejateľov, a efekt „odvrávaní“, protirečenia. Napriek tomu Frazier a Cohen (2003, 2009a, 2009b, 2015) zdôrazňujú, že ich zámerom nie je príbehy účastníkov a účastníčok hnutia roku 1968 spochybňovať, ale premýšľať o nich v súvislostiach a rozrôzňovať obrazy roku 1968, ako aj neskorších sociálnych hnutí, ktorých základná rodová štruktúra vo verejnom diskurze zostáva podobná. Práve výskum Frazier a Cohen a ich spôsob práce s naratívmi roku 1968 v Mexiku vytvárajú širší interpretačný kontext mojej analýzy, v ktorej sa usilujem odvrávať zjednodušujúcim príbehom novembra 1989. Takéto odvrávanie Novembra v sebe nesie tri aspekty, podľa ktorých je štruktúrovaná publikácia – teoreticko-metodologické, empirické a jazykové.

Prvá kapitola publikácie *Ako odvrávať novembrom 1989* sa venuje teoretickým prístupom k skúmaniu pamäti, hlasu a mlčania. Predstavuje rod ako kategóriu výskumu a konštitutívny aspekt spoločenských vzťahov, čím otvára priestor pre otázku: Ako môže rod ako analytická kategória prispieť k skúmaniu pamäti Novembra? Približuje vybrané koncepcie pamäti, ktoré umožňujú chápať pamäť ako dynamický jav ukotvený v spoločenskom a politickom prostredí, v existujúcich mocenských vzťahoch, ale súčasne ako jav heterogénny a performatívny, teda taký, ktorý v sebe nesie potenciál mocenské vzťahy narúšať a podrývať. O vzťahu medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou prezrádzajú viac pamäťové polia a distribučné kritériá pamäti, ktoré umožňujú porozumieť možnostiam formovania a formulovania vlastných spomienok. Dôraz pritom kladiem na hlas ako súčasť aktérstva a utvárania pamäti, ale aj na rôzne koncepcie mlčania /ticha ako štruktúrneho javu, priestoru a spôsobu vyjadrovania. Záver prvej kapitoly spája premýšľanie o pamäti, hlase a mlčaní s výskumom Novembra a naznačuje možné spôsoby prelamovania rodového ticha v súvislosti s nežnou revolúciou.

Druhá kapitola predstavuje metodologické nástroje a postupy, ktoré sa používajú na prelamovanie mlčania/ticha v skúmaní histórie a pamäti. Predstavuje možnosti a limity orálnej histórie

ako teórie i metódy výskumu a naratívnu analýzu ako prostriedok odhaľovania, diferencovania i zblížovania príbehov rozprávaných rôznymi aktérmi. V tejto metodologickej kapitole približujem priebeh vlastného skúmania, predstavujem voľby, ktoré som musela počas výskumu urobiť, a reflektujem rôzne kroky výskumného procesu, ako aj svoju pozíciu v ňom. Podrobne opisujem dve skúmané vzorky – mediálne materiály a výpovede získané z rozhovorov s účastníkmi Novembra.

Ďalšie tri kapitoly sa zaoberajú analýzou príbehov o nežnej revolúcii a spytujú vzťah medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou z rodového hľadiska. Hoci ich obsah sa navzájom prelína a jednotlivé časti naprieč kapitolami súvisia, sú štruktúrované podľa typov konania, priestorov revolúcie a charakteru aktérstva. Tretia kapitola prináša pohľad na to, aké typy konania zobrazovali médiá v súvislosti s Novembrom. Nabúrava predstavu revolučného konania ako výlučne takého, ktoré je viditeľné, spektakulárne, masové a jednorazové, a utvára priestor pre tematizovanie reprodukčnej práce ako nevyhnutnej súčasťi politickej praxe revolúcie. Štvrtá kapitola sa sústreďuje na priestory revolúcie a sleduje, ako sa v príbehoch Novembra zrkadlia a utvárajú regionálne vzťahy a aký vplyv to má na revolučné aktérky a aktérov i obraz revolúcie. Predmetom analýzy sa stáva línia osobného a politického a spôsob, akým sa v naratívoch nežnej revolúcie konštruuje verejná/politická a súkromná/osobná sféra. V piatej kapitole sa dostávame k problematike a konceptualizácii aktérstva, hoci rôzne spôsoby utvárania obrazu aktérok a aktérov sú súčasťou každej empirickej časti. Výsledky analýzy naznačujú, ako sa rod, vek či sociálne prostredie stávajú v skúmaných naratívoch kritériom aktérstva, akým spôsobom sa v príbehoch Novembra konštruujú rôzne obrazy maskulinity a femininity a akú rolu zohrávajú v pamäti revolúcie. Pozornosť venujem verejnosti ako aktérke, ktorá sa z kolektívnych príbehov novembra 1989 postupne vytratila, a na záver otváram tému jazyka a pamäti nežnej revolúcie, resp. možností určitých sociálnych skupín spomínať a formulovať spomienky mimo dominantného naratívu Novembra.

1 • 2 • 3 • 4 • 5 •

Feministické skúmanie pamäti, hlasu a mlčania

- 146 rodové role
- 140 rodový poriadok
- 090 rutina každodenného života
- 039 skupinová identita
- 103 skúsení protistátni harcovníci
- 143 skúsenosť manželiek
- 048 svedectvá
- 133 svedectvá
- 134 svedectvá
- 142 svedectvá
- 102 šóry ľudí
- 104 štrajkový výbor
- 088 štrnganie kľúčmi
- 100 telefonovať
- 137 tribúni
- 103 typický zemský servis
- 124 Učiteľské forum
- 103 umývanie riadov
- 150 upratovanie
- 113 verejný a státny priestor
- 095 včelícky robotnícky
- 088 vyburcovaná verejnosť
- 107 vypálená poštová schránka
- 117 výjazdy do regiónov
- 103 výjazdy do závodov
- 100 výmena vedenia
- 092 vzrúšajúce zhromaždenie
- 139 zabudnutá verejnosť
- 101 zahŕnení vlastnou agendou
- 098 zakladanie odborov
- 094 zakladat' a viesť
- 093 alternatívne verejné priestory
- 103 bezpečné miesto
- 131 bojovníci a martýri
- 059 cesty za pravdou
- 053 čítať mlčanie
- 107 bolo treba vyvolať
- 083 budovanie hŕbita
- 107 byty, domy, pozemky
- 048 diskurz mlčania
- 134 distribučné kritéria pamäti
- 088 divadelné predstavenie
- 133 diverzifikovaný príbeh
- 114 domácnosť
- 142 d'ily
- 115 epicentrum revolúcie
- 065 etické rizika
- 087 federálne zhromaždenie

Čo môže rod prezradiť o minulosti a súčasnosti

Vo feministických publikáciách, ktoré pracujú s pojmom rod, sa pravidelne objavuje vysvetlenie koncepcie rodu ako analytickej kategórie. Vzhľadom na mnohosť jeho poňatí a rozmanitosť metód tiež považujem za nevyhnutné vrátiť sa k vysvetleniu toho, čo rodové skúmanie vlastne znamená a aké významy koncept rodu v sebe nesie. Často sa totiž v našom prostredí pojem rod zužuje na diskusie o „ženách v“ histórii, politike, zamestnaní, vo vede... alebo ho sprevádzajú rôzne jazykové či obsahové nejasnosti.¹⁸ Zároveň sa v uplynulých rokoch stal pojem rod, a najmä jeho medzinárodná verzia *gender*, miestom politického zápasu, keď mu rôzni aktéri začali prisudzovať nové významy nezávislé od predchádzajúcich obsahov rodu a nezávislé aj od seba navzájom (Grzebalska – Kováts – Pető, 2017; Kuhar – Paternotte, 2017; Valkovičová – Maďarová, 2019). Termín rod sa tak stal strešným pojmom pre často nesúvisiace politické projekty vrátane kampaní proti očkovaniu, new age diskurzov, nacionalistických kampaní, diskurzov proti Európskej únii, proti migrácii, sexuálnym a reprodukčným právam žien, proti zrovnoprávneniu LGBTI ľudí a pod. Aj s podporou vedeckého jazyka (Valkovičová – Hardoš, 2018) sa rod stal hlavným nepriateľom konzervatívnych, nacionalistických či protisystémových aktérov tak na Slovensku, ako aj v medzinárodnom meradle (Grzebalska – Kováts – Pető, 2017; Korolczuk – Graff, 2018; Krizsan – Roggeband, 2018; Kuhar – Paternotte, 2017; Maďarová, 2015; Valkovičová, 2017; Valkovičová – Maďarová, 2019). Aké významy však pojem rod nadobúda vo svojom pôvodnom prostredí, vo feministickom a rodovom skúmaní?

Porozumieť významu, aký koncept rodu vo vedeckom diskurze nadobúda, sčasti znamená pochopiť vývoj hlavného prúdu feministického myslenia v západných krajinách, zároveň to ale

•

¹⁸ Pre odlišenie pojmu pohlavie a rod, vývoj konceptu rod vo feministickej teórii a praxi, ako aj pre jeho terminologické „udomácnovanie“ na Slovensku pozri Cviková, 2014.

znamená aj zaradiť určité diela, ich poznatky a výsledky do jednotlivých rámcov. Do tretice takéto pochopenie môže prispieť k porozumeniu potenciálu, ktorý v sebe kategória rodu nesie pre budúce skúmanie. Joan Wallach Scott (2007) uvádza, že v najjednoduchšom význame sa pojem rod používa ako synonymum slova ženy. Takéto používanie môže hovoriť o politickej prijateľnosti textu či disciplíny, v rámci ktorej bol text vytvorený. „Slovo ‚rod‘ má v takýchto prípadoch naznačovať vedeckú serióznosť diela, keďže slovo ‚rod‘ znie neutrálnejšie a objektívnejšie než slovo ‚ženy‘. Slovo ‚rod‘ akoby zapadalo do vedeckej terminológie sociálnych vied, čím sa dištančuje od (údajne radikálnej) politiky feminizmu.“ (Scott, 2007, s. 44) Pre takéto využívanie rodu je dôležité, že so sebou nenesie významné konštatovanie o nerovnosti moci a napríklad v prípade písania histórie žien nepomenúva neviditeľnú stranu. Kým „história žien“ vyhlasuje a priznáva svoju politiku tvrdením, že ženy sú právoplatnými historickými subjektami, pojem „rod“ ich nepomenúva, ale zahŕňa do všeobecnej skupiny, čím im v skutočnosti odoberá nástroj kritiky. Podľa Scott sa takýmto spôsobom pojem rod vo výskume využíval najmä v osemdesiatych rokoch 20. storočia, keď išlo o jeho akademickú legitimitu. Tu je však potrebné zdôrazniť aj geografický a politický rozmer konceptualizácie rodu. Ako som uviedla vyššie, v akademickom prostredí (nielen) na Slovensku sa rod stále využíva ako synonymum slova ženy (napríklad v politických vedách, sociológii či psychológii). O legitimitu sa musí osobitne usilovať, pričom je zrejmé, že táto cesta nie je lineárna. Kým v minulosti sa považovalo za nevedecké slovo feminizmus a pojem rod mohol znieť akademicky „prijateľnejšie“, v uplynulých rokoch sledujeme na Slovensku aj v zahraničí diskurzívny posun. Pod vplyvom konzervatívneho diskurzu a často pseudovedeckých argumentov postupne dochádza k tomu, že slovo rod sa začalo asociovať s nevedeckosťou, a dokonca častejšie ako v minulosti označovať ako „neobjektívny“ a „ideologicky zaťažený“ koncept (Kuhar – Paternotte, 2017; Valkovičová – Hardoš, 2018).

Ďalší význam slova rod môže podľa Scott (2007) poukazovať na vzťahovosť medzi ženami a mužmi, na skutočnosť, že infor-

mácie o ženách sú súčasne a nevyhnutne aj informáciami o mužoch. Odmieta sa tak predstava o dvoch oddelených „svetoch“ a izolované skúmanie „žien“, ktoré má udržiavať ilúziu o tom, že „svet mužov“ a „svet žien“ nemajú nič spoločné. Pojem rod sa používa aj na označenie sociálnych vzťahov medzi ženami a mužmi. Odkazuje na sociálne korene identity žien a mužov, odmieta teda biologický determinizmus, ktorým sa často ospravedlňuje podriadenie žien v spoločnosti.

Uvedené dva prístupy sú deskriptívne a podľa Scott sa využívajú predovšetkým pri tematizácii oblastí, ktoré nepatria k zaužívaným objektom skúmania a týkajú sa vzťahov medzi mužmi a ženami, napríklad oblastí ako rodový poriadok či špecifická situácia žien, detí alebo rodín v rôznych kontextoch. Pojem rod bol preto na prvý pohľad v skúmaní politiky či moci irelevantný. Rozpracovanie rodu ako kategórie s analytickou silou bolo vlastne reakciou na túto situáciu, na potrebu vytvoriť nástroj pre skúmanie príčin (a nielen opisu) určitého konštruovania vzťahov medzi mužmi a ženami. V snahe rozpracovať genézu úsilia o analýzu rodu uvádza Scott tri teoretické pozície feministickej historiografie: „Prvú z nich predstavuje čisto feministické úsilie – pokusy vysvetliť pôvod patriarchátu. Druhá sa lokalizuje v rámci marxistickej tradície a usiluje sa prispôbiť feministickej kritike. Tretia, v podstate rozdelená medzi francúzskych postštrukturalistov a angloamerických teoretikov zameraných na objektové vzťahy, v snahe vysvetliť produkciu a reprodukciu rodovej identity subjektu vychádza z týchto rôznych škôl psychoanalýzy.“ (Scott, 2007, s. 46) Hoci ide aj o (už problematizovaný) kauzálny prístup, ktorý pristupuje k povahe javov teoreticky a usiluje sa porozumieť, prečo a ako nadobúdajú určitú formu, ešte nejde o rod ako analytickú kategóriu.

Definícia rodu ako silnej analytickej kategórie podľa Scott obsahuje dve základné, vzájomne prepojené tézy: „1. rod je konštitutívnou súčasťou sociálnych vzťahov, ktoré sa zakladajú na uvedomovaných rozdieloch medzi pohlaviami; 2. rod je primárnym spôsobom označovania mocenských vzťahov“ (2007, s. 57). Zmeny v organizácii sociálnych vzťahov podľa Scott vždy ko-

rešpondujú so zmenami v tom, ako je reprezentovaná moc, hoci tieto premeny môžu mať rôzne smerovania. Ako súčasť prvej tézy, teda ako konštitutívna súčasť sociálnych vzťahov, zahŕňa rod štyri súvisiace faktory: 1. kultúrne dostupné symboly vedúce k rôznym interpretáciám (napríklad rôzne symboly ženy v západnej kresťanskej tradícii – panna vs. prostitútka, mýty nevinnosti a skazenosti, svetla a tmy); 2. normatívne pojmy, ktoré určujú interpretáciu významu symbolov a usilujú sa udržať ju v istých medziach (postoj, ktorý je dominantný, sa uvádza ako jediný možný, napríklad obnovenie tzv. tradičnej roly ženy); 3. nevyhnutnosť, aby analýza zahŕňala pojem politiky a odkazovala na sociálne inštitúcie a organizácie; 4. subjektívna identita. Teoretické uchopenie rodu Scott rozvíja v druhej téze, ktorú upresňuje formuláciou: „Rod je primárnou oblasťou, v rámci ktorej či prostredníctvom ktorej sa *artikuluje* moc.“ (2007, s. 59)

V tejto súvislosti možno hľadať paralely s tým, ako teoreticky poníma rod Sandra Harding (1987), ktorá konštatuje, že v každej kultúre je rodový rozdiel ústredný spôsob, akým sa ľudia identifikujú ako osoby, akým organizujú sociálne vzťahy a vytvárajú symbolické významy prírodných i spoločenských udalostí a procesov. Rodovo špecifický charakter spoločenského života sa podľa Harding vytvára troma rozdielnymi spôsobmi: 1. je výsledkom dualistických rodových metafor pre rôzne domnelé dichotómie, ktoré väčšinou nemajú nič spoločné s pohlavnou odlišnosťou (rodový symbolizmus); 2. je dôsledkom odvolávania sa na tento rodový dualizmus pri usporadúvaní sociálnych aktivít, pričom sa dôležité sociálne aktivity delia medzi rôzne skupiny ľudí (rodová štruktúra); 3. je formou sociálne konštruovanej individuálnej identity, ktorá len málo koreluje buď so skutočnosťou, alebo s vnímaním rodového rozdielu (individuálny rod) (Harding, 1987).

V roku 2010 reagovala Scott na svoje vo feministickej teórii už kánonické dielo, keď si položila otázku, či je rod ešte stále užitočnou analytickou kategóriou. Podľa Scott (2010) pojem rod často implikuje programové alebo metodologické prístupy, v ktorých sú významy pojmov „muž“ a „žena“ dané. Roly a aspekty odlišujúce ženy a mužov sa tu len opisujú namiesto to-

ho, aby sa spytovali. „Myslím, že rod bude naďalej užitočná kategória iba vtedy, ak sa prekoná tento prístup, ak sa prijme výzva uvažovať kriticky o tom, ako sú produkované významy pohlavne diferencovaných tiel vo vzájomnom vzťahu, ako sa vyvíjajú a menia. Pozornosť by sa nemala zameriavať na úlohy pripisované ženám a mužom, ale na konštruovanie pohlavného rozdielu ako takého.“ (Scott, 2010, s. 10)

Scott tak upozorňuje, že množstvo výskumov berie význam pojmu ženy ako samozrejmosť a fyzickú podobnosť chápe ako základ kolektívnej identity „žien“. Takéto výskumy sledujú vzťah medzi ženami a mužmi, a hoci predpokladajú, že nemusia byť vždy hierarchický, svojím prístupom ho napokon ako hierarchický reprodujú. Pojmy používané na stváranie vzťahu, v ktorom sa „muži“ a „ženy“ chápu ako samozrejme kategórie, sa potom zdajú menej dôležité než asymetria ako taká a napriek množstvu analýz o rode a sexualite takto ponímaný rod najčastejšie odkazuje na mužsko-ženskú opozíciu a heterosexuálne dvojice. Hoci sa teda píše história žien, chápanie pojmu ženy zostáva ahistorické. V dôsledku toho sú „ženy“ ako prirodzený jav opätovne vpisované do histórie aj napriek tomu, že sa vyhlasuje, že ide o diskurzívny konštrukt. Inými slovami, ani desaťročia akademických snáh o dekonštrukciu nevedli k zmene chápania pohlavia a rodu ako binárnych kategórií, kde rod je sociálne konštruovaný význam pohlavných rozdielov odvodených od biológie. Namiesto toho, aby sa rod aj pohlavie považovali za sociálne utvárané a meniace sa javy (pozri napr. Butler, 2014), pohlavie získava opätovne prirodzený status, aby slúžilo ako základ pre výskum prisudzovania rodových rolí (Scott, 2010). Preto je dôležité skúmať, ako v rôznych obdobiach a na rôznych miestach ovplyvňoval rod chápanie pohlavnej diferencie.¹⁹

•

¹⁹ Kritiku samozrejmej kategórie žien vyslovila už v roku 1988 Denise Riley, keď okrem iného tvrdila, že kategória pojmu ženy je nestabilná a nestačí tvrdiť, že existujú rôzne skupiny žien, ktoré sú do tejto kategórie zahrnuté, ale dôležité je aj konštatovať, že tento kolektívny termín mení v čase a priestore svoj význam.

Kým predchádzajúci argument znel: žiadna história nie je úplná bez histórie žien, Scott (2010) ho teraz doplní a tvrdí, že žiadna história žien nie je úplná bez histórie „žien“. Rod teda môže byť užitočnou kategóriou analýzy, ak sa v rámci rodového výskumu budú historizovať aj spôsoby, akými sa utváralo pohlavie a pohlavná diferenciacia. Rod sa nedá zúžiť na snahu o kvantifikovanie mužského a ženského, maskulinity a femininity. „Sú to práve jednotlivé významy, ktoré treba extrahovať zo skúmaných materiálov. Ak je rod otvorená otázka týkajúca sa toho, ako sa tieto významy utvárajú, čo označujú a v akých kontextoch, potom zostáva užitočnou – kritickou – kategóriou analýzy.“ (Scott, 2010, s. 13)

Aby bol rod užitočnou kategóriou analýzy individuálnych a kolektívnych naratívov Novembra, vychádzam z predpokladu, že rovnako, ako sa prostredníctvom rodu organizuje individuálna, štruktúrna a symbolická rovina spoločnosti, tak možno sledovať aj symbolickú, štruktúrnú a individuálnu rovinu rodovej organizácie vo vytváraní a interpretovaní pamäti určitej historickej udalosti, v tomto prípade nežnej revolúcie. V analýze ma teda zaujímajú nielen skúsenosti žien a mužov či úlohy žien a mužov v individuálnej a kolektívnej pamäti, ale aj to, akým spôsobom sa prostredníctvom symbolického rodového štruktúrovania aktivít, priestorov a aktérov priradujú významy a hodnoty, prípadne ako sa prostredníctvom diskurzívnej praxe vytvárajú podmienky na artikulovanie rodovo špecifických skúseností. V súvislosti s dekonštrukciou samotnej kategórie žien sa pritom usilujem o reflexiu toho, ako sa kategória žien a mužov utvára a formuje v mojom výskume, a to tak pri výbere účastníčok výskumu, ako aj v naratívoch revolúcie.

- Individuálna identita ani telo neprinášajú ontologický základ pre konštruovanie kategórie žien (Riley, 1988). Cviková (2014) pripomína, že aj kategória rodu sa stala predmetom polemík vo vnútri feministickej kritiky už krátko po svojom vzniku, čo bolo prejavom diferencujúceho a (seba)kritického diskurzu a zároveň jeho posilnením.

Na ceste medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou

V skúmaní skúseností žien Novembra a potom naratívov novembrových udalostí sa pohybujem na pomedzí histórie a pamäti, individuálneho a kolektívneho spomínania. Aby som lepšie porozumela tomu, ako sa formuje kolektívna pamäť (nielen) Novembra, pozrela som sa na rôzne konceptualizácie tohto fenoménu naprieč akademickými disciplínami, na vnútorné charakteristiky a tenzie medzi jednotlivými konceptualizáciami. Predovšetkým som si však potrebovala pre seba formulovať, ako premýšľať o kolektívnom jave, akým je historická pamäť, v globalizovanej dobe charakterizovanej individualizmom alebo ako premýšľať o mlčaní a nachádzaní vlastného hlasu vo verejnej sfére, pre ktorú je dnes typická hlučnosť a (kvantitatívne, hoci nie nevyhnutne kvalitatívne) zmnoženie naratívov.

Konceptualizácie pamäti sa rôznia a prechádzajú od esencialistických predstáv vychádzajúcich primárne zo štúdií mozgu cez psychologické a psychoanalytické perspektívy až k pamäti ako sociálnej konštrukcii, kde rozpomätávanie, nepamätanie si či zabúdanie, predstavy a praktiky spojené s pamäťou, ako aj spôsoby, ako sa ľudia učia využívať spomienky, sa chápu ako spoločensky situované (Reading, 2002).

V uplynulých rokoch sa štúdiám pamäti v západných krajinách venoval veľký priestor a tak, ako sa od sedemdesiatych rokov 20. storočia hovorilo o diskurzívnom obrate, obrate k jazyku či naratívnom obrate, viaceré autorky a autori naprieč akademickými disciplínami začali na prelome 21. storočia hovoriť o obrate k pamäti v humanitných a sociálnych vedách. Francúzsky historik François Hartog zdôvodňuje obrat k pamäti zmenou politických režimov v krajinách bývalého Sovietskeho zväzu či teroristickými útokmi na Západe, ktoré spoločne s ďalšími udalosťami viedli ku koncu „veľkých očakávaní“ smerovaných do budúcnosti a prijali prítomnosť ako hlavnú referentku časového horizontu. Mal tak narastať význam pamäti, ktorá v sebe uchováva „náš svet“ a prispieva k formovaniu identity rôznych skupín či individuálnych osôb (Šubrt – Maslowski – Lehmann, 2014).

Historička Elena Mannová (2019) na základe záznamov v bibliografickej databáze konštatuje, že v slovenskej historiografii možno tiež hovoriť o „pamäťovom boome“ a dodáva, že pojmy historická pamäť a kolektívne spomínanie sa v spoločenských vedách na Slovensku etablovali ako vedecká paradigma.

Terminológia štúdií pamäti je veľmi rôznorodá, a to tak v slovenských, ako aj v zahraničných prácach. V našom kultúrnom kontexte sa ešte pred rozvojom štúdií pamäti používal najmä koncept historické vedomie ako „vzťah konkrétneho spoločenského subjektu (národa, sociálnej skupiny, generácie, jednotlivca) k vlastným dejinám, ktorý sa spravidla formoval viac na báze emocionálnej než racionálnej“ (Mannová, 2019, s. 12; por. Kamenec, 2009). Nejde však len o chronologický vývoj v oblasti terminológie, český historik Miroslav Hroch (2014) uvádza, že kolektívnu pamäť a historické vedomie by sme nemali zamieňať. Pri vysvetlení vzťahu medzi oboma konceptmi opisuje tvorbu kolektívnej pamäti ako proces selekcie: Východiskom každej historickej informácie je súbor všetkého, čo sa udialo v určitej geografickej oblasti a o čom nemusíme mať zachované zmienky a svedectvá. Prvým krokom je uchovanie prameňov o určitých historických udalostiach. Spracovaním v oblasti historickej vedy sa z niektorých týchto informácií stávajú historické fakty, ktorých časť sa dostáva do vedomia ľudí, a to buď prostredníctvom osobnej komunikácie (napríklad medzigeneračnou komunikáciou, rodinnými väzbami), mediálnym spracovaním, vzdelávacím systémom, alebo popularizáciou historických poznatkov. Všetky tieto informácie, či už sa zachová ich historická validita, alebo sa z nich stanú mýty, utvárajú historické vedomie. V ďalšej rovine selekcie sú niektoré zložky historického vedomia vyberané ako relevantné pre súčasnú spoločnosť alebo jej časti a prostredníctvom rôznych politických a spoločenských nástrojov sa aktualizujú a prezentujú ako legitimizovaná interpretácia minulosti. Práve tieto aktualizované zložky historického vedomia možno nazývať kolektívnou pamäťou (Hroch, 2014, s. 52). Podľa takéhoto chápania kolektívna pamäť nie je len súčasťou historického ve-

domia, ale jeho spoločensko-politickou funkciou v podobe dočasnej aktualizácie niektorých jeho zložiek (Hroch, 2014, s. 59).²⁰

V súvislosti s kolektívnou pamäťou sa používajú rôzne pojmy, ktoré sa usilujú zachytiť, ako sa spomienky vyvíjajú a konfigurujú, a vytvárajú tak určitú súdržnosť prostredníctvom spoločenského súhlasu vo vzťahu k minulosti (Halbwachs, 1980; Le Goff, 1996; Nora, 1989, 1999; Popular Memory Group, 1998; Reading, 2002). Stretnúť sa môžeme s pojmami sociálna, národná, kultúrna či historická pamäť, pričom jednotlivé koncepty nesú spoločné i odlišné znaky, prípadne nie sú nevyhnutne presne vymedzené. O sociálnej pamäti sa hovorí najmä v kontexte sociológie a psychológie ako o pamäti, ktorej obsahom je skúsenosť „v podobe postojov, významov, hodnôt, presvedčení, tradícií, pracovných návykov, rodinných zvyklostí, estetických kritérií“ (Bačová, 1996, s. 18). V takomto ponímaní je historická pamäť podkategóriou sociálnej pamäti a je nesystematickou reflexiou dejín, ktorej utváranie ovplyvňuje súčasnosť (Bačová, 1996; Mannová, 2019). Sociálna a kolektívna pamäť sa zvyknú používať aj ako synonymá, pričom obsah takejto pamäti – obrazy, ktoré uchováva a vylučuje, ako aj to, kedy niečo vylúči a ako dlho obrazy v pamäti zachová – ovplyvňujú spoločenské a kultúrne rámce (Assmann, 2001; Šubrt a kol., 2013). Dôraz na kultúrny kontext dáva koncept kultúrnej pamäti, v rámci ktorého sa premýšľa o minulosti ako o jave pretvorenom do symbolických figúr a sprítomňovanom prostredníctvom rôznych obradov. Vzorce spomienok pomáhajú utvárať, formovať a udržiavať skupinovú identitu (Assmann, 2001; Šubrt a kol., 2013).

•

²⁰ Mannová pripomína, že literárna vedkyňa Aleida Assmann opísala podobný proces prostredníctvom inej terminológie. Navrhla rozlišovať dva typy pamäti – pamäť ako zásobáreň a funkčnú pamäť. Kým prvý typ obsahuje súbor spomienkových materiálov prístupný v archívoch, múzeách, publikáciách, miestach pamäti, inštitúciách a pod., funkčná pamäť sa viaže na určitú skupinu ľudí, je selektívna, ovplyvňovaná hodnotami, je súčasťou tvorby identít a orientuje sa na prítomnosť a budúcnosť. „Prvý typ predstavuje možnosť, potenciál, druhý realizáciu.“ (Mannová, 2019, s. 15)

Viac než trhliny a rozdiely medzi rôznymi konceptmi pamäti sú pre túto prácu dôležité ich podobnosti, spoločné ciele a východiská. Myslím tým sociálnu podmienenosť utvárania pamäti, jej neukončenosť a súvis s formovaním identity. Zaujímam sa predovšetkým vzťah a vyjednávanie medzi individuálnou, kolektívnou pamäťou a rodovým poriadkom spoločnosti. Inými slovami, moja snaha o porozumenie historickej pamäti ako rodovo podmieneného javu vychádza z presvedčenia, že pamäť je spoločensky konštruovaný fenomén vytváraný v súčasnosti s ohľadom na pretrvávajúce rodové vzťahy. Jej komplexnosti môžeme lepšie porozumieť, ak si ju predstavíme ako pamäť putujúcu (*travelling*), performatívnu, nevýlučnú, rozbiehajúcu sa súčasne do viacerých smerov (*multidirectional*), zahŕňajúcu mnohosť, často aj protirečivosť.

Premýšľanie o pamäti „v pohybe“ nadobúda význam v súvislosti s procesom globalizácie, týka sa však aj utvárania pamäti v minulosti. Literárna a kultúrna teoretička Astrid Erlí (2011) chápe pamäť ako neprestajný pohyb nositeľov a nositeľiek pamäti, médií, obsahov, foriem a praktík, ako aj neustálu transformáciu, ktorou prechádzajú pri putovaní v čase, priestore, naprieč sociálnymi, jazykovými a politickými hranicami. Pamäť nemôže ustrnúť, pretože sa utvára a formuje v pohybe, putovanie je jej konštitutívnou súčasťou. Putujúca pamäť alebo pamäť v pohybe je zároveň výzvou pre konceptualizáciu „miest pamäti“ (*lieux de mémoire*) Pierra Noru ([1984] 1989) – materiálnych či nemateriálnych entít, ktoré predstavujú symbolický aspekt pamäti určitej komunity. Aj príbehy orálnej histórie pritom možno považovať za miesta pamäti, priestor jej utvárania i nositeľov určitého pamäťového odkazu (pozri Altınay – Pető, 2016b). S dôrazom na každodenné interakcie (medzi osobami, sociálnymi skupinami či médiami), ktoré na pamäti zanechávajú stopy, teda ju spoluvytvárajú, navrhuje Erlí (2011) hovoriť o „cestách pamäti“ (*les voyages* alebo *les mouvements de mémoire*). Práca postkoloniálneho teoretika Edwarda W. Saida (198) a spôsob, akým rozvinul koncept putujúcej teórie (*travelling theory*), ponúka inšpiráciu na premýšľanie o možnostiach a rizikách pamäti ako putujúceho javu

(Tomsky, 2011). Spomienka, ktorá nie je vopred daná, ale utvára sa v procese – slovami Erll (2011) v pohybe –, prechádza rôznymi aktermi, nositeľkami pamäti, inštitucionalizuje sa, šíri sa masovými médiami. Na tejto ceste sa však dekontextualizuje, zbavuje pôvodných významov, nánosov skúseností a naberá nové významy, prispôsobuje sa novým kontextom a novým subjektom. To prináša riziko straty či narušenia väzby na historickú udalosť, ku ktorej sa viaže, a podľahnutie štruktúre komunikácie a komunít, v ktorej sa pohybuje. Predovšetkým pri istých typoch pamäti viažucich sa k traume alebo k heroickému konaniu môže dochádzať k prispôbovaniu požiadavkám na určitý typ spomienkových naratívov, ktorý nesie väčšiu spoločenskú hodnotu, a k ich komodifikácii. Hoci uvedené riziká treba zohľadňovať, zároveň možno na cesty pamäti hľadieť ako na príležitosť sprítomňovať určité typy spomienok a vzťahovať ich k súčasnému daniu, k politickej imaginácii o kolektívnej identite a budúcnosti (Tomsky, 2011). Aj také stránky pamäti, ktoré sa na prvý pohľad zdajú stabilné, napríklad kánon, sa nakoniec prejavajú ako konštrukcie špecifických celkov, ktoré vznikli s cieľom stabilizovať nestabilizovateľné, zastaviť určitý pohyb a vytvoriť poriadok. Stabilita pamäti teda môže byť túžbou niektorých aktérov, ale nie je nevyhnutnou logikou fungovania pamäti (Erll, 2011).

V retrospektívnom prístupe k minulosti však ide o viac než len dôraz na nestabilnosť a konštruovanosť minulých javov, resp. predstáv o nich. Špecifický význam majú práce, ktoré zdôrazňujú performatívny charakter pamäti a rozpamätávania (Erll, 2011). Ak vychádzame z toho, že pamäť je aktivitou spočívajúcou v neustálom prepracovávaní, teda formou práce (Terdiman, 1993), je to viac než len obnovovanie a uchovávanie minulosti. Prostredníctvom minulosti sa vytvárajú individuálna i kolektívna identita, vzťahy, súdržnosť, dochádza k vymedzovaniu a vylúčeniu. Prostredníctvom interpretácie minulosti sa jednotlivé osoby a kolektívy stávajú subjektom, zostávajú na spoločenskom okraji alebo svoju subjektivitu podrývajú. Rozpamätávanie, vytváranie pamäti je teda performatívnym aktom (pozri Butler, [1990] 2014), konštituuje identitu, ktorou sa zamýšľa stať. Performatívny cha-

rakter však pamäť neoslobodzuje od sociálnych väzieb, neznamená voľnosť v interpretácii minulosti a vytváraní spomienok či vlastnej subjektivity. Naopak, je zviazaný s očakávaniami, internalizovanými normami a predchádzajúcimi aktmi spomínania, má teda vlastnú (individuálnu aj spoločenskú) históriu. A v neposlednom rade možno, premýšľajúc o limitovanej prítomnosti historických subjektív v kolektívnej pamäti, parafrázovať aj otázku, ktorú Judith Butler (2014) položila v súvislosti s telom ako označujúcou praxou v rámci kultúrneho poľa rodovej hierarchie a povinnej heterosexuality: Aký jazyk máme k dispozícii, aby sme pochopili podoby stvárnenia subjektív v minulých aj súčasných dejoch? (Pre rôzne kontextualizácie performatívnej pamäti pozri Costello, 2013; Erll, 2011; Millar, 2015.) Vychádzajúc z tradície pamäti ako sociálnej konštrukcie, ktorú v prvej polovici 20. storočia založil Maurice Halbwachs ([1938] 1980) zavedením konceptu kolektívnej pamäti a rozpracovaním tézy, podľa ktorej možno individuálnej pamäti porozumieť výlučne v kontexte sociálnej skupiny, performatívna pamäť umožňuje tematizovať nuansy procesu interakcie kolektívnej a individuálnej pamäti v prostredí sociálnych rodových noriem.

Na opatrnosť pri uvažovaní o pamäti v rámci sociálnej skupiny, resp. kultúry vyzýva Erll (2011), podľa ktorej tento prístup často viedol k tematizovaniu pamäti ako utváranej v homogénnych, do seba uzatvorených a od seba striktno oddelených kultúrach. Zdôrazňuje, že komplexnosť sociálnej reality takúto predstavu narúša a pamäť v pohybe je v princípe transkultúrna (v podobnom význame sa v závislosti od akademickej disciplíny používajú termíny transnárodná, diasporická, hybridná, postkoloniálna, globálna či kozmopolitná). Ide o špecifickú výskumnú perspektívu, ktorá sústreďuje pozornosť na to, ako sa mnemonické procesy vyskytujú a rozvíjajú naprieč kultúrami. Transkultúrne skúmanie pamäti znamená aj zohľadňovanie heterogénnosti rozpamätávania v rámci národného štátu, teda zohľadňovanie skutočnosti, že rôzne sociálne skupiny, generácie, etnické a náboženské komunity a subkultúry majú špecifické intersekcionalné rámce pamäti (Crownsaw, 2014;

Erll, 2011). Kolektívna pamäť zahŕňa poznanie, repertoáre príbehov a scenárov, implicitnú pamäť, ako aj aspekty vzťahujúce sa k telu. Okrem rozpomätávania nevyhnutne zahŕňa aj zabúdanie a mlčanie. V transkultúrnych cestách pamäti sa niektoré časti minulosti strácajú, sú potlačené, umlčané, cenzurované a zostávajú nenaplnené, a to v dôsledku existencie a nestabilnej priepustnosti hraníc. Pohyb naprieč hranicami je vždy závislý od špecifických možností a nemožností, ktoré vychádzajú z mediálneho, spoločenského, politického alebo sémantického prostredia (Erll, 2011).

Prístup k distribučným kritériám pamäti

Spojenie medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou tvorí súčasť mnohých súčasných koncepcií pamäti, a to aj vo feministických a rodových výskumoch. Skúmanie mechanizmov takéhoto vzájomného spojenia, predovšetkým také, ktoré by zohľadňovalo rod ako relevantný aspekt analýzy, je však zriedkavé.

Ako som uviedla vyššie, rozpracovávanie sociálnych aspektov pamäti nadväzuje na prácu francúzskeho sociológa Mauricea Halbwachsa z roku 1925 o sociálnych rámcoch pamäti (*Les cadres sociaux de la mémoire*) a na jeho dielo o kolektívnej pamäti, ktoré vyšlo post mortem a predstavovalo eseje z tridsiatych a štyridsiatych rokov, kde možno sledovať teoretický vývoj aj v nadväznosti na kritiku autorových predchádzajúcich prác (Olick – Vinitzky – Seroussi – Levy, 2011, s. 139). Podľa Halbwachsa spomíname ako jednotlivé osoby, ale robíme to v určitých referenčných rámcoch, ktoré predstavujú organizáciu spomienok v konkrétnej spoločnosti (Maslowski – Šubr – Lehmann, 2014). Tieto sociálne rámce pamäti predstavujú orientačné body, ktoré sa týkajú času, priestoru, sociálnej skúsenosti, politických pojmov a v neposlednom rade jazyka. V závislosti od našej skúsenosti, príslušnosti k určitej sociálnej skupine a pod. sa pohybujeme v istých sociálnych rámcoch pamäti, ktoré nám dovoľujú, umožňujú a znemožňujú niektoré spomienky „vyťahovať“, obnovovať, nanovo konštruovať

vať, pripomínať (Maslowski – Šubrt – Lehmann, 2014, s. 18).²¹ Sociologička Edna Lomsky-Feder vychádza z podobne formulovaného predpokladu, že individuálna pamäť je súčasťou pamäťových polí, je nimi ovplyvňovaná a čerpá z repertoáru ich významov (porovnaj s pojmom pole verejnej reprezentácie pamäti, Popular Memory Group, 1998). Pamäťové polia však nie sú otvorené priestory, z ktorých by si subjektka mohla ľubovoľne vyberať interpretácie udalostí. Prístup k rôznym kultúrnym modelom vytvárajúcim rámce pamäti sčasti regulujú kultúrne a sociálne kritériá, ktoré tak formujú aj významy utvárajúce sa v individuálnej pamäti. Takéto pravidlá a skúšky priepustnosti pamäťových polí Lomsky-Feder (2004) nazýva distribučné kritériá pamäti a pre túto prácu sú významné predovšetkým preto, lebo zohľadňujú rodový aspekt utvárania individuálnej a kolektívnej pamäti.

Individuálne autobiografické spomienky sa utvárajú vo vzťahu ku kolektívnym spomienkam, ktoré konštituujú pamäťové polia. Kolektívne spomienky sú podľa Lomsky-Feder (2004) vytvárané rôznymi pamäťovými komunitami, ako rodina a známimi, a ukotvené v rôznych sociálnych zdrojoch, ako sú napríklad generačné skúsenosti (pozri aj Halbwachs, 1980; Mannheim, 1972). Ak je predmetom pamäti udalosť, ktorá je kolektívna a normatívna v určitom spoločenstve, osobné spomienky sú ešte výraznejšie formované kolektívnym rámcom, akým je aj „národná pamäť“. Kým Lomsky-Feder hovorí o vojne ako príklade takejto udalosti, možno za udalosť tohto typu historického významu v kontexte Slovenska považovať aj nežnú revolúciu. Národná pamäť sa pritom chápe ako kolektívna pamäť utváraná v rámci štátom riadených kultúrnych priestorov vrátane rituálov, médií alebo školského kurikula. Tu sa však treba vrátiť k putujúcej pamäti (Erl, 2011) a zohľadniť meniaci sa charakter verejného priestoru a čoraz väčší vplyv médií na vytváranie individuálnych i kolektívnych spomienok. Dôležitá je preto rôznorodosť pamäťových polí a ich intersekcionálny charakter, a to aj v prípade polí „národnej pamäti“, ktoré nie sú monolitické, ale vytvárané diferencovanými a miestami protirečivými naratívmi. Pamäťové pole tak ponúka široký repertoár významov a kultúrnych modelov,

medzi ktorými sa rozpomätávajúci sa subjekt pohybuje a vytvára si vlastnú verziu príbehu. V tomto procese subjektka prijíma určité významy, iné odmieta a ďalšie zase sama navrhuje. Vytváranie pamäti je preto vždy strategickým politickým procesom – rozpomätávajúca sa subjektka má možnosť rekonštruovať významy osobnej histórie, pretvoriť ich podľa súčasného kontextu. Zároveň sa však pohybuje v rámci sociálne konštruovaného pamäťového poľa a možnosť interpretácií, z ktorých „si vyberá“, je obmedzený (Lomsky-Feder, 2004). Pohyb v rámci pamäťového poľa usmerňujú kultúrne a spoločenské, rodovo špecifické kritériá a performatívny aspekt vytvárania pamäti je spoločensky ukotvený. Možnosť spomínať a zabúdať do veľkej miery ovplyvňuje jazyk. Ako upozornil už Halbwachs, jazyk umožňuje pohyb spomienok, pochopenie spomienok iných ľudí a vytváranie vlastných: „každé slovo, jehož významu rozumíme, je provázano vzpomínkou, a není vzpomínek, jimž neodpovídají žádná slova“ (Halbwachs 1925, cit. podľa Maslowski – Šubrt – Lehmann, 2014).

Individuálne historické naratívy (individuálne interpretácie minulosti) pojmajú kultúrne modely ako jazyk, mýty, metanaratívy a kolektívnu pamäť (Linde, 1993; Tonkin, 1992) a tie usmerňujú spôsob, ako sú osobné skúsenosti kódované, interpretované a prezentované. Príbehy o skúsenostiach²² žien z obdobia nežnej revolúcie teda možno čítať ako „kultúrne texty“, kde sa osobná pamäť stretáva s kolektívnymi reprezentáciami, ktoré vytvárajú pamäťové pole tejto historickej udalosti.

Lomsky-Feder (2004) ilustruje sociálnu distribúciu pamäti v analýze autobiografických príbehov izraelských vojakov a ich interpretácií jomkipurskej vojny. Osobné spomienky nie sú len

•

²¹ Halbwachsovo dielo je vzhľadom na priebežné rozvíjanie a diferencovanie dodnes dôležitým referenčným rámcom pre štúdiá pamäti. Autori a autorka Olick, Vinitzky-Seroussi a Levy upozorňujú, že prístupnosť jeho diela v anglickom jazyku je obmedzená, vývoj jeho prístupov a reakcie na kritické hlasy preto zostávajú za hranicami Nemecka a Francúzska často nereflektované (2011, s. 139).

²² Sociálnu skúsenosť pritom chápem ako sociálne utváraný jav, ktorý sa sám osebe môže stať predmetom skúmania (Scott, 1991).

dôsledkom skúsenosti, ale aj spoločenskej predstavy o tom, kto môže spomínať na vojnu ako na traumatickú udalosť a spytovať jej povahu. Privilegovaná pozícia v kolektívnej národnej pamäti má vyplývať z predstavy o „skutočných“ vojakoch ako tých, ktorí bojovali v konkrétnych bitkách a zároveň boli v prvej línii. Mala byť potrebná určitá miera obety na to, aby bol vojak oprávnený vyslovovať kritiku voči okolnostiam či rozhodnutiam týkajúcim sa vojny. Zároveň z potreby porovnávať sa s idealizovanou predstavou správneho vojaka, ukotvenou v obraze hegemonnej maskulinity (pozri Connell – Messerschmidt, 2005), vyplýval aj pocit nedostatočnosti, potreby doťahovania sa, podrývania významu vlastnej skúsenosti alebo významu vojny vo svojom živote. Spomienky, ktoré nezapadajú do prevládajúcej pamäti týkajúcej sa vojny, majú (dvojsmerný) subverzívny charakter, sputujú dominantné predstavy udalosti a zároveň sputujú legitimitu pozície rozprávajúceho subjektu.

V kolektívnom diskurze sú príbehy určitého typu veteránov „živým monumentom“ (Schudson, 1997), ktorý umožňuje iným veteránom vyňať vojnu zo svojej individuálnej pamäti, interpretovať ju ako nedôležitú pre vytváranie ich subjektivity alebo priebeh ich života. Určité elementy spomienok späté s vojnou umiestňujú do verejného priestoru a v kontexte osobného príbehu predstavujú vojnu ako bežnú, normálnu udalosť. Skutočnosť, že hegemonna maskulinita – chápaná ako súbor vlastností, rolí, ako aj určitý vzorec praktík napomáhajúcich udržiavaniu mužskej dominancie (Connell – Messerschmidt, 2005) – je pevne previazaná s národným pamäťovým poľom vojny, umlčeva kritické či aspoň alternatívne hlasy iných mužov i hlasy žien, ktoré sú z príbehov o vojne vylučované na viacerých úrovniach (Lomsky-Feder, 1996).

Ako ďalej konštatuje Lomsky-Feder (2004), interpretácie určitých historických udalostí majú spoločenskú prestíž a nie sú prístupné komukoľvek. Sú ukotvené aj v rodovej kultúre – určité typy významov sú späté s hegemonnou maskulinitou, iné zase môžu byť ukotvené v tradičných obrazoch femininity. O tom, aké spomienky sú subjektu alebo subjektke prístupné, rozhodujú distribučné kritériá pamäti reprodukovajúce mocenské rozde-

lenie spoločnosti. Môžu sa preto chápať ako spoločenský kontrolný mechanizmus, ktorý umožňuje kontinuitu dominantnej pamäti a usmerňuje prístupnosť tých spomienok, ktoré sú spoločensky hodnotné. Zároveň takéto spomienky reproduktujú rodový poriadok – dávajú hlas osobám, ktoré naplňajú želané predstavy maskulinity a femininity (Cviková – Juráňová, 2005), a viažu ich k určitým typom spomienok a k určitým spoločenským rolám. Spomínanie preto môže byť subverzívne iba vtedy, keď dekonštruuje distribučné kritériá usmerňujúce kolektívnu pamäť a historické aktérstvo (Lomsky-Feder, 2004).

Nachádzanie hlasu a moc mlčania

Pôvodný zámer predkladaného výskumu – poskytnúť priestor a hlas účastníckam revolúcie, ktoré sú zneviditeľňované v histórii aj v kolektívnej pamäti, vychádzal z mojej dichotomickej predstavy ticha/mlčania a hlasu/hovorenia a ich hierarchického usporiadania, podľa ktorého verejne prehovárať, vpisovať (sa) do histórie znamená získavať moc a „naprávať“ rodovú nerovnováhu. Takéto východisko so sebou nevyhnutne nieslo nepochopenie, napríklad rozhodnutia nehovoriť alebo zostať v anonymite, ale znamenalo aj obmedzenie rámcov skúmania či jemných odlišností rozprávania o revolúcii, nakoniec tak ako akýkoľvek zjednodušený výskumný prístup. V tejto publikácii sa preto usilujem spochybníť dichotomicke predstavy ticha a hlasu, rozrôzniť a rozšíriť možnosti skúmania mlčania a jeho významov v rozpačtatvaní, produkcii pamäti i historiografie. Vychádzam z genealógie feministických prístupov k mlčaniu, na ktoré moje skúmanie Novembra nadväzuje.

Feministické prístupy k reči a mlčaniu

Feministické bádanie je dlhodobým úsilím o prelomenie mlčania a uchopenie úzkeho spojenia medzi umlčivaním (v histórii i pamäti) a marginalizáciou (Altınay – Pető, 2016b). Jednou z prvých

moderných autoriek a autorov, ktorí sa vo svojich dielach venovali mlčaniu, je Virginia Woolf (Farkašová, 2006). Tematizovanie hraníc medzi vypovedaným a zamlčaným, ale aj vypovedateľným a nevypovedateľným sa vinie naprieč dielami Woolf a ako upozorňuje filozofka Etela Farkašová (2006), mlčanie nie je len témou, ale aj súčasťou jej literárneho jazyka. Napríklad vo svojej známej eseji *Tri guiney* ([1938] 2001) z obdobia medzi dvoma svetovými vojnami Woolf odpovedá na list istého muža, ktorý sa pýta autorky, ako predchádzať vojne. Woolf skúma vzťah medzi vojnou, spoločnosťou a vzdelávaním a konštatuje pritom, že ženy potrebujú hľadať nové slová a vytvoriť si vlastné spôsoby hovorenia a písania, aby boli schopné sformulovať svoju skúsenosť. V jej tvorbe však mlčanie nie je len opakom hovorenia, stavom bez reči. Farkašová (2006) zdôrazňuje, že mlčanie sa stáva priestorom pre špecifikovanejšiu sebareprezentáciu postáv a môže odhaliť to, čo by bolo slovami neartikulovateľné. Woolf vkladá mlčanie do narácie, resp. využíva mlčanie ako istý druh narácie, zdôrazňuje pozitívny prínos mlčania pre hovorenie či sebaopoznanie a rehabilituje mlčanie ako možnú kognitívnu aktivitu. Takýmto rozšíreným chápaním mlčania vytvára nové reprezentácie subjekty a prispieva k zmenám v zaužívaných predstavách o vzťahu slova a sveta v literatúre. Význam jej prístupu však presahuje oblasť literatúry a literárnej vedy, zanecháva stopu v ďalších akademických disciplínach a formuje chápanie „diskurzu mlčania“ (Farkašová, 2006; Ondek Laurence, 1991).

Druhá vlna feministického hnutia v západných krajinách od šesťdesiatych rokov 20. storočia výrazne prispela k tematizácii hlasu žien a jeho krehkého postavenia v patriarchálnej produkcii diskurzu. Do tohto obdobia sa vracajú autorky Sheena Mahotra a Aimee Carrillo Rowe v úvode publikácie *Silence, Feminism, Power. Reflections at the Edges of Sound* (2013), ktorá mapuje súčasné i minulé feministické prístupy k moci a tichu/mlčaniu.²³ V počiatkoch druhej vlny feministického hnutia Adrienne Rich a Tillie Olsen²⁴ podrobili analýze vlastné skúsenosti s „nadobúdaním hlasu“ (*coming to voice*) a tematizovali obmedzenia, s ktorými sa stretávajú rodom a sociálnou triedou špecifikované (biele) autor-

ky (Carrillo Rowe – Malhotra, 2013). V symbolickej nadväznosti na Woolf a jej *Vlastnú izbu* (1929) Rich aj z interseksionálneho hľadiska tematizuje materiálne podmienky, ktoré prispievajú k mlčaniu žien, predovšetkým nedostatok času, súkromia a priestoru, očakávania, že budú slúžiť mužom alebo ekonomicky zvýhodneným ženám a starať sa o svoje deti alebo o deti ekonomicky zvýhodnených rodičov. Rich odkrýva dominanciu mužov vo verejnej sfére, v ktorej dochádza k tvorbe poznania, a volá po revidovaní minulého – po skúmaní starých textov novým pohľadom a po potrebe kritického prístupu k tomu, čo bolo napísané. Takéto opätovné preskúmanie má byť pre ženy aktom prežitia, pretože v písaní a hovorení sa môžu navzájom nachádzať: „Vo svete, kde jazyk a pomenovávanie znamenajú moc, mlčanie je útlak, násilie.“ (Rich, 1979, cit. podľa Carrillo Rowe – Malhotra, 2013, s. 11) K nutnosti vracať sa späť tak vedie nielen potreba hlasu, ale aj kontinuity. „Aby zostali neporušené duchovné tradície a tvorivá tradícia, potrebujeme vytvárať artefakty, rukodielne diela, písané slová, ktoré by sme mohli čítať, obrazy, na ktoré sa bude dať pozeráť, dialóg so statočnými a nápaditými ženami, ktoré tu boli pred nami.“ (Rich, 1979; cit. podľa Carrillo Rowe – Malhotra, 2013, s. 11) V tvorbe Adrienne Rich a jej vzťahu k mlčaniu však vládne napätie, pretože hoci v knihe *On Lies, Secrets, and Silence* stotožňuje mlčanie s násilím a útlakom, v iných dielach, predovšetkým v poetických textoch mlčanie nadobúda iné, rôznorodejšie významy – stáva sa miestom odporu, plánom, prítomnosťou (Carrillo

•

²³ Ďalej používam najmä výraz mlčanie, ktoré v súlade s Matonohom označujem ako štruktúrny jav, podmienku neviditeľnosti: „Pojmem mlčení zde prítom označují širší komplex jevů, nikoli jen nezám o dané téma či absenci širší debaty o této problematice, ale také přímo samy strukturální podmínky neviditelnosti a odmítání, jež rostlo ze silné dezidentifikace s daným tématem, které bylo vnímáno jako cosi nepřijemného až zahanbujícího.“ (2015, s. 352) V prípade, keď je to významovo vhodnejšie, používam aj pojem ticha, napríklad vo vzťahu hlasu a ticha, alebo dvojicu mlčanie/ticho, ako ju uvádza Farkašová (2006, s. 158 – 159).

²⁴ Úryvok z diela Tillie Olsen *Mlčení* v preklade Libory Indruchovej vyšiel v roku 1995 v časopise *Aspekt*.

Rowe – Malhotra, 2013). Podobne ako Rich aj Tillie Olsen v rovnakom období rozpoznávala rozličné formy mlčania a usilovala sa o ich prekonanie: „Vypávky. Žití skrz někoho či něco, infantilizace, trivializace. Parazitismus, individualismus, šílenství. Seš holka, tak buď zticha. Ach, Elizabetho, proč ses jenom nenarodila chlapcem? Pro ženu dvacátého století: role, diskontinuita, částečné já, částečný úvazek; konflikt; vyvolaná vina; „muž může věnovat plnou energii svému povolání, žena ne.“ (Olsen, 1995, s. 24) Ako jedna z prvých zdôrazňovala vzťah medzi mlčaním a mocou a jej diela sú pokusom o zviditeľnenie aktivít a procesov, o ktoré sa zaslúžilo nespočetné množstvo ľudí marginalizovaných na základe rodu, rasy alebo triedy (Hedges – Fishkin, 1994).

Úsilie o prelomenie mlčania a vpisovanie žien do histórie, literatúry a verejného priestoru však nevyhnutne nezohľadňovalo situáciu všetkých žien. Farebné feministky²⁵ v angloamerickom priestore upozorňovali na to, ako sa v myslení a konaní bielych feministiek opakuje princíp umlčievania, ktorý samy kritizujú (Carrillo Rowe – Malhotra, 2013). Snahy upozorniť na vylúčovanie organizované a podporované patriarchátom často nebrali do úvahy mocenskú nerovnováhu medzi ženami navzájom a do centra pozornosti sústreďovali situáciu bielych žien strednej triedy, pričom reprodukovali a posilňovali zneviditeľnenie farebných, sociálne znevýhodnených a inak marginalizovaných osôb. Čierne a lesbické ženy upozorňovali na trhliny v diskurze „sesterstva“ a požadovali viditeľnosť a hlas v rôznych politických a kultúrnych kontextoch. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia artikulovali potrebu pochopenia, teoretického rozpracovania, ako aj praktického uplatnenia (napríklad v politikách alebo legislatíve) prelínajúcich sa nerovnosťami²⁶ (Crenshaw, 1989, 1991). Ako upozorňujú Carrillo Rowe a Malhotra (2013), dichotomické a hierarchické chápanie mlčania a hovorenia sa reprodukuje aj v intersekcionálnom volaní po uznaní a oslobodení.

Prúdy myslenia a poznávania nie sú nevyhnutne chronologicky usporiadané ani sa neriadia predstavou lineárneho vývoja, ako sa často v prehľadoch určitých smerov naznačuje. Zväčša sú dôsledkom retrospektívnej potreby usporiadať rôznorodé myšlien-

ky do prehľadného celku, čo na jednej strane umožňuje ucho-
penie určitých trendov, na druhej strane dominantný naratív
uhladzuje rôznorodosti a trhliny v premýšľaní rôznych autoriek,
autorov či smerov, zatiaľ čo niektoré diela a osoby zneviditeľňuje
(Hemmings, 2011). V prípade konceptualizácie mlčania/ticha narú-
ša lineárny naratív feministických prístupov napríklad historič-
ka Gerda Lerner (1975), ktorá ešte v sedemdesiatych rokoch vydala
zbierku rozprávania afroamerických žien žijúcich v USA. Tema-
tizujú útlak aj každodenný odpor, organizovanie v komunite či
problém násilia, pričom sa do pozornosti dostáva intersekciona-
lita rodu, rasy a triedy.

Lerner sa ešte pred vznikom nového feministického hnutia
začala zaoberať históriou žien a od začiatku sa podieľa na for-
movaní historiografie žien. Pýtala sa na dôvody absencie žien
pri rôznych historických udalostiach a upozorňovala, že histó-
ria žien je svetonázor aj stratégia, ktorá môže narušiť tradičný
maskulínny spôsob písania histórie (Cviková, 2004). Tematizuje
dvojité znevýhodnenie žien, ktoré boli vylučované zo vzdeláva-
nia a zároveň z obsahu vzdelávania a venuje sa spôsobom prá-
ce a problémom „pri odkrývaní intelektuálneho vývoja žien, pri-
čom najväčší rozdiel v porovnaní s týmto procesom u mužov je,
že nenadväzuje a nestavia na tom, k čomu sa dopracovala pred-
chádzajúca generácia, že tu niet prechodu z jedného štádia pro-
cesu do ďalšieho“ (Cviková, 2004, s. 21). Naopak, hovorí o vzorci
opakovaní a cyklov, v ktorom každá generácia žien opakovala,
čo urobili ženy pred ňou (Cviková, 2004; Lerner 1994).

•

²⁵ Používam doslovný preklad anglického termínu *women of color*, ktorým sa tie-
to ženy samy označujú.

²⁶ Pojem intersekcionalita zaviedla teoretička Kimberlé Crenshaw na prelome
osemdesiatych a deväťdesiatych rokov (1989, 1991), problematika prelínajúcich sa
nerovností, predovšetkým v súvislosti s rodom, rasou, triedou a sexuálnou identi-
tjou, sa však problematizovala už predtým v rôznych kontextoch vrátane abolicio-
nistického hnutia. Jeden z najznámejších zaznamenaných prípadov tematizácie
rodu a rasy je prejav predstaviteľky abolicionistického hnutia Sojourner Truth
Ain't I a Woman z roku 1851 (Smet, 2017).

Mlčanie je pre Lerner formou vylučovania, útlaku s rozsiahlymi a dlhodobými dôsledkami. Ako uvádza v dnes už kánonickom diele *The Creation of Feminist Consciousness*, „od čias Aristotela sa pre ženy v tejto diskusii vôbec nič nezmenilo. V súvislosti s definovaním ľudstva boli stále vymedzované ako neúplné a okrajové, niečo ako poddruh. V súvislosti s politickým usporiadaním neboli považované ani za natoľko dôležité, aby im venovali pozornosť v podobe daru ‚zdanlivej reprezentácie‘. Téma, ktorá sa pomenuje ako sociálny problém, sa môže stať predmetom politickej debaty a politického úsilia. Téma, ktorá je z pomenovania vyčlenená, zostáva umlčaná, mimo politického priestoru.“ (Lerner, 1994, s. 17) Prostredníctvom feministickej kritiky Biblie a tematizáciou životných príbehov, autobiografických zdrojov či poetických textov upozorňuje na „umlčané hlasy žien“ a tematizuje postup odkrývania situácie žien a problémy, ktoré s týmto procesom súvisia.

Prechod od ticha k reči možno chápať aj ako prechod z pozície objektu do pozície subjektu, ako naznačuje americká teoretička a aktivistka bell hooks (1989). Pozíciu čiernych žien v USA charakterizuje prostredníctvom tematizácie ne/možnosti verejne hovoriť. Zároveň však zdôrazňuje potrebu kontextualizácie prehovorov, ktoré môžu v rôznych situáciách a prostrediach nadobúdať rôzne významy a nie sú nevyhnutne prejavom sily a subjektivity. Bez dostatočnej pozornosti voči okolnostiam môže hovorenie zavádzať a obsah reči prezrádza viac než samotné vykonávanie rečového aktu (hooks, 1989).

Potreba hľadania verejného hlasu a vytvárania priestoru pre ženy vo verejnom priestore, literatúre, histórii (nevyhnutne spojená s pretváraním týchto priestorov) sa stala integrálnou súčasťou feministického myslenia i politiky. Podnietila zmeny v historiografickej paradigme, viedla k hľadaniu nových zdrojov a foriem vytvárania histórie (Lerner, 1975, 1994; Scott, 1999). Otvorila však aj možnosti kritiky dichotomického chápania hovorenia/mlčania v zmysle moci/bezmoci. Predovšetkým postkoloniálna kritika takéhoto prístupu a zvýhodňovania slov na úkor ďalších súčastí jazyka ponúka podnetné konceptualizácie mlčania

ako príležitosti či odporu a požaduje od tých, čo zastávajú zvýhodnenú pozíciu, aby sa učili *čítať* mlčanie marginalizovaných skupín a brali naň ohľad (Carrillo Rowe – Malhotra, 2013; Kadi, 2002). Ako napríklad poznamenáva antropologička Veena Das (1997), dôraz na „prelomenie mlčania“ môže podceňovať násilie, ktoré sa ukrýva vo vzťahu medzi rečou a bolesťou. Práve v mlčaní/tichu sa potom prejavuje určitý druh poznania a skúsenosti, ktorý je potrebné čítať rovnako ako vyjadrené slová. Arabsko-kanadská queer feministka Joanna Kadi upozorňuje na súvislosti vypovedaného a nevypovedaného a odkazuje na mlčanie/ticho ako na priestor významov: „Ak je v mojej reči váhanie, tak preto, lebo som obklopená priestorom, ktorý vyplňa moje ticho. Ak ma chcete počuť, načúvajte môjmu mlčaniu rovnako ako mojím slovám.“ (2002, s. 541) Kadi poukazuje aj na súvislosti hovorenia a mlčania a význam okolností, ktoré k obom javom prispievajú. „Každý priestor v sebe nesie odkaz. Každý priestor vám dá najavo, koho privíta a koho nie; každý priestor vám prezradí, čie slová vypočuje a čie pohltí. (...) Ak sa cítite pohodlne a hovorí sa vám ľahko, je to preto, lebo tie priestory vytvorila skupina ľudí, ku ktorej patríte, a pripravila ich pre seba.“ (Kadi, 2002, s. 541) Chápanie mlčania ako štruktúrneho javu, teda javu ukotveného v nerovných spoločenských štruktúrach, prispieva k porozumeniu mlčania ako kolektívneho aktu, občas bezpečného priestoru, inokedy priestoru ohrozujúceho („Mlčanie vás neochráni,“ napísala Audre Lorde v roku 1984; v slovenčine 2007, s. 41), vždy ale priestoru kolektívne utváraného a neoddeliteľne spätého s externým prostredím. Ako naznačuje Kadi, pre artikuláciu marginalizovaných hlasov je preto kľúčová potreba bezpečného priestoru a reflektovaného počúvania. Dôraz na počúvanie prenáša primárnu zodpovednosť (napríklad vo forme očakávaní) za chýbajúce aktérstvo z marginalizovanej skupiny na skupinu, ktorá spoločenským hlasom a kontextuálne viazanou mocou disponuje.

Stručný prehľad prístupov k reči a tichu podnecuje premýšľanie o aktérstve žien v nežnej revolúcii a ich účasti na tvorbe kolektívnej pamäti, zároveň však túto rovinu prekračuje. Nabáda k otázkam, čo rodové ticho v skúmaní Novembra znamená; ako

a kým sú utvárané verejné priestory, v ktorých možno spomienky na novembrové udalosti tematizovať; aký typ posilnenia a rizika v sebe nesie možnosť hovoriť o skúsenosti žien Novembra.

Rodové ticho v skúmaní nežnej revolúcie

Antropológ Michel-Rolph Trouillot ([1995] 2015) identifikoval štyri spôsoby, ako sa mlčanie stáva súčasťou procesu tvorby histórie: v priebehu vytvárania faktov, pri zbere údajov (tvorba archívov), v priebehu oživovania/interpretácie faktov (vytváranie naratívov) a pri retrospektívnom konštruovaní signifikantnosti, teda v priebehu písania ucelenejšej podoby histórie. V kontexte nežnej revolúcie možno hovoriť o dvoch obsahových typoch mlčania – mlčaní o účasti rôznych skupín žien na revolúcii a mlčaní o rodovej kultúre –, ktoré sa dotýkajú všetkých štyroch spomenutých úrovní tvorby histórie. Inými slovami, predmetom záujmu sa môžu stať: 1. nedostatočné informácie o účasti žien na revolučných udalostiach a z toho vyplývajúci záujem získavať a archivovať nové historické fakty, ktoré by rodové subjektivity revolúcie zmnožovali a rozrôžňovali; 2. „medzery“ v súčasných archívnych materiáloch, ktoré môžu byť podnetné napríklad v kontexte nerovnováhy tematizovanej v súvislosti s nežnou revolúciou v regiónoch; 3. spôsoby konštruovania historických naratívov v porovnaní s archivovanými udalosťami s cieľom sledovať napríklad vyčleňovanie aktérok revolúcie z historického rozprávania, prípadne s cieľom analyzovať konštruovanie rodovo špecifických historických subjektivít; 4. konštruovanie revolúcie ako rodovo špecifickej udalosti, ktoré sa deje v určitej rodovej kultúre a prispieva k formovaniu rodového poriadku.

Táto publikácia sa zameriava predovšetkým na posledné dva aspekty, teda reprodukciu mlčania v procese konštruovania naratívov, ako aj naratívnych celkov nežnej revolúcie. Vychádza však pritom z poznania, že novembrové udalosti sú v kolektívnej pamäti konštruované ako udalosti tvorené primárne mužmi, čo vytvára potrebu nachádzať aktérky revolúcie a vytvárať také príbehy no-

vembra 1989, ktorých pamäťové polia by nevyklúčovali všetko „ženské“. Z toho vyplýva aj konceptualizovanie mlčania/ticha, ktoré uplatňujem v tejto práci. V nadväznosti na predstavené feministické prístupy chápem mlčanie/ticho ako jav, ktorý je viac než len absenciou hlasu a nie je prázdnotou (pozri aj Achino-Loeb, 2006). Mlčanie sa utvára vždy vo vzťahu – k slovám, inštitúciám, prostrediam, okolnostiam, aktérkam a aktérom, je ukotvené v spoločenských vzťahoch, preto treba skúmať štruktúrne podmienky zneviditeľňovania a umlčievania, ale rovnako aj hovorenia a „získavania hlasu“ (Carrillo Rowe – Malhotra, 2013; Kadi, 2002; Matonoha, 2015). Považujem za dôležité odkrývanie a prelamovanie mlčania o účasti žien v nežnej revolúcii, ako aj o rodových aspektoch (reprezentácie) revolúcie, zároveň však považujem za potrebné preskúmať, v čom súčasný diskurz reprodukuje a podnecuje takéto mlčanie, teda akým spôsobom je nepriaznivo nastavený voči potenciálnym aktérkam revolúcie a voči symbolickému „ženskému“ a inému „inému“ (Kadi, 2002; Lerner, 1994).

Z diferencovanej konceptualizácie mlčania vychádza aj následný projekt „odkrývania a prelamovania“ mlčania (*unsilencing*), ako o ňom píšu akademičky Andrea Petó a Ayşe Gül Altınay (2016) v publikácii o rodových aspektoch rozpamätávania a zabúdania v súvislosti s vojnou. Nastáva teda (pomenované logikou lineárneho vývoja) posun od prelamovania mlčania k procesom ohľaduplnejším voči umlčevaným subjektom, s väčším dôrazom na okolnosti aj na politiku skúmania.

Vzhľadom na podobný zámer aj východiská výskumných projektov čelí predkladaná analýza nežnej revolúcie príbuzným rizikám, ako sú tie, na ktoré upozorňujú Petó a Altınay (2016). V rámci umlčievania a odkrývania/odstraňovania mlčania hrozí, že sa skúsenosti a spomienky žien budú chápať ako nediferencované, uniformované a kategoricky odlišné od skúseností a spomínania mužov. Druhým rizikom je, že každé ticho budeme považovať za rovnaké a rovnako problematické a zároveň chápať každú formu prelamovania ticha za vhodnú a správnu bez ohľadu na kontext a politiku tohto procesu. V súlade s postkoloniálnymi autorkami zaoberajúcimi sa tichom Petó a Altınay

(2016) upozorňujú, že väčšina bádania venujúca sa tichu zaujíma normatívne stanovisko voči hovoreniu/mlčaniu a má tendenciu posudzovať či odsudzovať subjekty za to, že „neprehovoria“, pričom neberie do úvahy možnosť, že ticho môže byť rovnocennou formou odporu a sebaobranu. Posledné riziko sa týka postavenia, resp. postoja autorky, feministickej výskumníčky, ktorá by mohla sklznúť do privilegovanej pozície „tej, ktorá vie“, a môže odhaliť niečo, čo nikto iný. Vzťah medzi autorstvom a autoritou (Cockburn, 2016) by mal preto tiež podliehať skúmaniu a neustálej reflexii.

Ako metodologické nástroje prelamovania rodového ticha/mlčania som si zvolila orálnu históriu a naratívnu analýzu, pričom si uvedomujem možné riziká súvisiace s týmito metódami. Výber orálnej histórie reaguje na potrebu vytvoriť priestor aktérkam novembrových udalostí, umožniť, aby mohli tematizovať svoje skúsenosti, prieniky s kolektívnou pamäťou a odlišnosť od nej. Takýto proces môže prispieť k rozrôžňovaniu a rozširovaniu pamäťových polí (Lomsky-Feder, 2004). Naratívna analýza má zase potenciál odkryť spôsoby, ako verejný diskurz reprodukuje a vyvoláva rodové mlčanie, akým spôsobom konštruuje ženskosť a mužskosť a súčasne, ako symbolicky vylučuje to, čo vykonštruoval ako ženské.

1 • 2 • 3 • 4 • 5 •

Prelamovanie mlčania v skúmaní histórie a pamäti

081 kolektívne konanie
100 komunikácia s mocou
023 konzervatizmus
103 krásni chlapi
133 kulisa revolúcie
141 ľud
102 maľovanie plagátov
040 miesta pamäti
118 mobilizačná práca
047 moc mlčania
106 Mozartov dom
048 nadobúdanie hlasu
103 nepatrilo sa
082 neviditeľná práca
135 nevinnosť a nedotknuteľnosť
120 nezávislé noviny
106 občianska spoločnosť
067 obrat k naratívu
064 orálna história
113 osobné je politické
088 osobné vzbury
149 pamäťové polia
096 parlament ako zázitok
042 performatívna pamäť
081 politická prax
153 politická subjektivita
111 porézne priestory revolúcie
105 poštárske vrecia
234 potenciálne ženy Novembra
098 pragmatické konanie
090 praktické ženy
121 prepisovanie na stroj
105 prerozdelenie práce
017 proces
141 putovanie
017 putovanie
106 rastie pod rukami
139 rebelantská maskulinita
099 reprezentovať
097 reprodukčná práca
124 rodina
144 Charta 77
144 diválenkárstvo
092 inštitucionálne zmeny
101 irónia
074 jazyk revolúcie
126 jesťtný chlap
019 kánon Novembra

Projekt objavovania príbehov žien Novembra bol pre mňa od začiatku príbehom výskumníckeho znepokojenia a spochybňovania dominantného historického naratívu. Spoločne s potrebou hľadania histórie žien a mojím ukotvením vo feministickej teórii a praxi sa tieto okolnosti stali východiskom feministického výskumu. Bez ohľadu na akademickú disciplínu je pre feministický výskum charakteristické spytovanie všeobecne prijímaných presvedčení, spochybňovanie zdieľaných predpokladov a vytváranie nových rámcov pre „staré“ výskumné otázky (Hawkesworth, 2006). Ide o pokračujúci proces, ktorý sa vyznačuje naliehavosťou a experimentovaním, pričom spočíva v nadväzovaní diskusie s textami, výskumnými subjektmi a subjektami či dátami (Reinharz, 1992).

Feministické teoretičky poukázali na to, že androcentrické „cesty za pravdou“ vydávajú skúsenosti špecifickej časti populácie (bielych heterosexuálnych mužov strednej triedy a stredného veku) za univerzálne. Spochybnili tak mocenskú dynamiku vytváranú a reprodukovajú akademickými praktikami, ktoré umožnili, aby neoprávnené generalizácie zostali storočia neproblematizované. Ich prácu živila snaha identifikovať a vypracovať alternatívne výskumné praktiky, ktoré by sa väčšmi priblížili k poznaniu komplexného a diferencovaného sveta (Hawkesworth, 2006).

Mnohé autorky (Ackerly – Stern – True, 2006; Harding, 1987; Hawkesworth, 2006; Reinharz, 1992) spochybnili požiadavku na konkrétne feministické metódy alebo predstavu o tom, že feministický výskum nejaké výlučné metódy a nástroje používa. V čom teda spočíva to „feministické“ v metodológii? Hawkesworth si pri konkretizovaní špecifických aspektov feministickej metodológie pomáha gréckou etymológiou slova (*meta, hodos, logos*), podľa ktorej ho možno interpretovať ako „zdieľanú požiadavku na cestu k pravde“, „zdieľané objasňovanie pravdy“ alebo „spôsob, ktorým skupina legitimizuje tvrdenia o poznaní“ (2006, s. 5). Takéto etymologické vysvetlenie ozrejmuje, že metodológie zahŕňajú filozofické otázky o povahe poznania, ako aj praktické otázky o stratégiách výskumu. Navyše, metodológie sú skupinovo špecifické, a tým aj politické. Keďže výber najvhodnejšej meto-

dológie pre konkrétny výskum je vždy predmetom vyjednávania a rozhodovania, je zrejme, že dôležitým aspektom tohto procesu je aj moc (Hawkesworth, 2006).

Feministický výskum na rozdiel od pozitivistického výskumu priznáva, že všetky uvedené aspekty metodológie sú jeho súčasťou, čím nevyhnutne spochybňuje existenciu objektívneho skúmania a zaraďuje sa predovšetkým k postpozitivistickej vedeckej paradigme. Uznáva, že je výskumom politickým, keďže vychádza z politického hnutia, ktorého cieľom je eliminovať mužskú dominanciu vo všetkých jej prejavoch a formách a dosiahnuť rodovú a sociálnu spravodlivosť (Hawkesworth, 2006). Zviditeľňovaním mocenských vzťahov v rôznych oblastiach spoločnosti, politiky či akademického prostredia feministický výskum kladie nové výskumné otázky, reformuluje otázky už kladené, spochybňuje známe rámce a ich legitímnosť. Zdôrazňuje situovanosť a úlohu výskumníčky či výskumníka v procese tvorby poznania a vyslovuje požiadavku na ich kritické zohľadňovanie, ktoré by malo byť súčasťou výskumu. Zároveň sa usiluje o reflexiu mocenských vzťahov medzi výskumníčkou a respondentkami či respondentmi výskumu, ktorých chápe skôr ako participujúcich než skúmaných (Ackerly - True, 2013, s. 148 - 149). Pre mnohé bádatelky je jedným z primárnych cieľov výskumu posilnenie postavenia žien aj prostredníctvom povzbudenia participantiek výskumu (Tickner, 2006). O takto formulované a chápané východiská sa opiera aj predkladaná publikácia.

Keďže v každej produkcii poznania hrozí reprodukcia rodovej asymetrie²⁷ aj prostredníctvom mlčania/ticha, mojím cieľom je zvoliť si také metodologické východiská i metódy práce, ktoré by prispeli k odkrývaniu rodového ticha v kontexte nežnej revolúcie a k identifikovaniu rodových aspektov historického aktérstva v reprezentácii tejto udalosti. Takto stanovený cieľ je v súlade s aspektmi feministického výskumu, ako ich identifikuje Reinharz (1992) - zviditeľniť to, čo bolo doteraz neviditeľné; priniesť okrajové témy do centra záujmu; predstaviť ako dôležité to, čo sa považovalo za triviálne; upriamiť pozornosť na ženy ako kompetentné aktérky; chápať ženy ako subjektky s vlastnými práva-

mi, a nie ako objekty mužského záujmu. Zároveň sa však usiluje prihliadať na riziká spojené s výskumom mlčania a usiluje sa vyhýbať dichotomickému, hierarchizovanému chápaniu ticha a hlasu s rešpektom voči mlčaniu ako potenciálne produktívnemu aspektu subjektivity participantiek.

Pre výskum tém poznačených tichom v rôznych oblastiach spoločnosti, histórie či politiky navrhujú a využívajú viaceré teoreticky metódu rozhovorov (Ackerly a kol., 2006; Ackerly – True, 2013; Kronsell, 2006; Portelli, 1998; Sangster, 1998; Thomson, 1998). Výpovede iniciované rozhovormi sú dôležitým zdrojom informácií, na základe ktorých možno dôkladne skúmať rodovo podmienené praktiky alebo spôsoby vytvárania a vyjednávania rodových identít v určitom čase a priestore (Kronsell, 2006). Interviewované osoby sa tu chápu ako subjekty – spoluúčastníčky výskumu, pričom veľký dôraz sa kladie na etický rozmer skúmania a kritickú reflexiu mocenských vzťahov medzi interviewovanými a interviewujúcimi. Niektoré výskumníčky využívajú naratívnu analýzu ako nástroj, ktorý explicitne rozlišuje medzi naratívnu konštrukciou participantky výskumu a výskumníčky, aby sa v analýze mohli adresnejšie zamerať na vzájomnú mocenskú dynamiku (Ackerly – True, 2013). Keďže rôznorodé materiály majú charakter textov, naratívnej analýze môžeme podrobovať rôzne typy dát vrátane oficiálnych dokumentov inštitúcií, zákonov, mediálnych výstupov alebo zápisov z participatívneho výskumu (Ackerly – True, 2013).

Orálna história ako teória i metóda skúmania

Podľa záznamov North America Oral History Association možno pôvod orálnej histórie datovať do roku 1948, keď sa charakterizovala ako technika historickej dokumentácie (Thomson, 1998).

•

²⁷ Ku kritike vedy pozri napr. Harding (1987), Hawkesworth (2006), Nagl-Docekal (2007), Reinharz (1992).

V osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch 20. storočia sa zbierky orálnej histórie začali rýchlo rozširovať (Grele, 1998), čoraz viac sa využívala naprieč akademickými disciplínami vrátane politických vied (Reinharz, 1992; Thomson, 1998). Historička Susan Armitage zdôraznila, že orálna história má interdisciplinárny charakter, keďže jej metodológia nadväzuje na históriu, psychológiu a sociológiu. Je však nevyhnutné zdôrazniť, že orálna história je voči týmto disciplinám a mnohým ich prístupom kritická (Reinharz, 1992).

Hoci svedectvá ľudí sa stávali čoraz populárnejšími a tzv. veľké dejiny sa čoraz častejšie dopĺňali o tzv. malé dejiny „obyčajných ľudí“ a každodenného života, orálna história čelila zo strany mnohých historikov a historičiek veľkej kritike. Alessandro Portelli (1998) nazval výhrady zo strany tzv. tradičnej historiografie strachom, že po otvorení „priehrady“ orálnych zdrojov budú písané zdroje spoločne s racionalitou zmätené zo stola. V reakcii na tieto výhrady Portelli zdôraznil, že písomné a orálne zdroje sa navzájom nevyklučujú ani nediskreditujú, majú spoločné i odlišné charakteristiky a funkcie. Vyžadujú si odlišné interpretačné rámce a využívajú sa vzhľadom na cieľ a charakter skúmanej situácie v rôznych kontextoch, možno ich však aj kombinovať.

Obsah svedectiev orálnej histórie ponúka predovšetkým skúsenosti z každodenného života alebo odhaľuje nepreskúmané aspekty rôznych udalostí. Reinharz (1992) člení orálnu históriu na tri základné skupiny – tematickú, biografickú a autobiografickú. Informácie sprostredkujú najmä ľudia, ktorých písaná história buď neexistuje, alebo je čiastková či skreslená. Ponúkajú prístup k skúsenostiam, ktoré dosiaľ neboli zdokumentované, najmä skúsenostiam ľudí z „okraja spoločnosti“ – ako pracujúca trieda, rôzne skupiny žien, domorodé obyvateľstvo, etnické minority, marginalizované skupiny obyvateľstva (Portelli, 1998; Reinharz, 1992; Thomson, 1998). Orálna história ako metóda sa často využíva vo feministickom výskume, zdieľa s ním niekoľko základných princípov a cieľov. Uznáva, že tradičné zdroje často opomínajú životy žien a ponúka nástroje na začlenenie rôznych marginalizovaných skupín do historického bádania, ako aj na spochybnenie zaužívaných, no problematických defi-

nícií sociálnej, ekonomickej a politickej sféry (Sangster, 1998). S feministickým výskumom zdieľa aj úsilie o zviditeľnenie a pochopenie udalostí a javov, ktoré boli predtým neznáme, nepreskúmané, obklopené mlčaním. Hoci má orálna história potenciál takéto historické mlčanie prelomiť, zverejňovanie individuálnych životných príbehov, predovšetkým ľudí v zložitej sociálnej a ekonomickej situácii, so sebou nesie aj riziká. Personalizovaná forma totiž môže recipientky a recipientov zväzdať k tomu, aby vnímali osobný príbeh ako izolovaný od spoločenského a politického kontextu a širších súvislostí. (Reinharz, 1992)

Kľúčovým aspektom orálnej histórie je skutočnosť, že nehovorí o udalostiach, ale o ich významoch. To neznamená, že nemá faktickú validitu. Rozhovory totiž často odhalia dovtedy neznáme javy alebo nepoznané aspekty rôznych udalostí, prinesú nový pohľad na nepreskúmané oblasti bežného života určitej skupiny ľudí. Z tohto hľadiska sú predmetom rovnakého overovania ako akékoľvek iné zdroje výskumu. Dôležité je však to, že orálne zdroje môžu prezradiť nielen to, čo ľudia urobili, ale aj to, čo chceli urobiť, čo verili, že robia, a najmä, čo si v súčasnosti myslia, že urobili. To, čomu participantky a participant výskumu veria, je rovnaký historický fakt (faktom je to, že tomu veria) ako to, čo sa v skutočnosti stalo (Portelli, 1998).

Orálna história teda pracuje s odlišným druhom historickej dôveryhodnosti. Význam orálneho svedectva totiž nespočíva vo vernosti faktom, ale v tom, že sa z nich vychádza, pričom do procesu vstupujú aj predstavivosť, symbolika a túžba. Preto neexistujú nepravé alebo nedôveryhodné orálne zdroje. Odchýlky od skutočnosti, vynechávanie určitých aspektov alebo momentov udalosti, zmena následnosti udalostí či pridanie určitých okolností, to všetko sa stáva predmetom interpretácie, je súčasťou obrazu, ktorý o udalosti i o sebe s určitým cieľom vytvára hovoriaci. Pri orálnych zdrojoch je nevyhnutné, aby sme pamäť ponímali nie ako zásobáreň faktov, ale ako schopnosť aktívne vytvárať významy.

Spôsob, akým sa pamäť konceptualizovala (nielen) v oblasti histórie, sa začal meniť v sedemdesiatych rokoch 20. storočia.

„Nespoľahlivosť“ a „nepresnosť“ z hľadiska historickej vernosti, teda to, čo bolo predmetom kritiky, sa začalo chápať ako zdroj informácií pre historickú interpretáciu a rekonštrukciu. Pamäť teda nebola už len prostriedkom na získavanie informácií, ale stala sa predmetom výskumného záujmu. Ako konštatuje Michael Frisch, tam, kde sa pamäť stáva objektom historickej analýzy, orálna história môže byť „mocným nástrojom pre odhaľovanie, skúmanie a zhodnocovanie charakteru procesu vytvárania historickej pamäti – ako si ľudia vytvárajú významy vlastnej minulosti, ako spájajú individuálne skúsenosti so spoločenským kontextom, ako sa minulosť stáva súčasťou prítomnosti a ako ju ľudia využívajú pre interpretáciu svojich životov a sveta okolo seba“ (cit. podľa Thomson, 1998, s. 586).

Špecifický význam pre výskum rodových aspektov pamäti Novembra má feministická orálna história, ktorá vyjadruje potrebu skúmať spôsoby, akými ženy – ako subjekty zneviediteľňované na rôznych úrovniach histórie – konštruujú svoje spomienky. Ak sa výskum pýta, ako rôzne skupiny žien vysvetľujú, racionalizujú a vytvárajú významy svojej minulosti, ponúka tým sociálny a materiálny rámec, v ktorom subjekty pôsobia, ako aj náhľad na komplexný vzťah medzi individuálnym vedomím a kultúrou (Sangster, 1998). Feministická orálna história sa pýta, akým spôsobom štruktúrne systémy ako rod, trieda a rasa ovplyvňujú konštruovanie historickej pamäti alebo ako tu pôsobia dominantné ideológie. Práve pochopenie ideologického kontextu môže prispieť k objasneniu na prvý pohľad protichodných vyjadrení a vyhlásení, môže odhaliť, ako participantky výskumu konštruujú významy v kontexte hegemonných ideí týkajúcich sa rodového poriadku alebo samotnej historickej udalosti, ako ich významy vyjednávajú, prípadne spochybňujú (Sangster, 1998).

Zviditeľňujú sa tu pamäťové polia, ako ich koncipovala Edna Lomsky-Feder (2004). Naratívny participantiek výskumu sú ukotvené v pamäťových poliach, ktoré sa utvárajú rôznymi faktormi vrátane písomných historických zdrojov, inštitúcií kolektívnej pamäti, mediálneho diskurzu alebo diskurzu na úrovni inštitucionalizovanej politiky. Orálne a písomné zdroje neexistujú od-

delene – tak ako je mnoho písomných zdrojov založených na vyrozprávaných príbehoch, aj orálne svedectvá sú ovplyvnené tým, čo sa o tematizovanej udalosti, osobe či spomínanom jave už napísalo (Portelli, 1998). Súčasťou výskumu sa teda stáva vzťah medzi svedectvami získanými prostredníctvom orálnej histórie a ďalšími príbehmi, ktoré vytvárajú pamäťové polia skúmanej udalosti a ideologické rámce, ktoré oba typy naratívov prestupujú.

Teoretické a etické riziká práce s orálnou históriou

Vo svojom výskume vychádzam z predpokladu, že rovnako ako žiadne iné zdroje ani orálne zdroje nie sú objektívne. Sú spoločensky určované, premenlivé a čiastkové. Determinovanosť orálnych zdrojov stanovuje skutočnosť, že výsledok rozhovoru je vždy spoločným dielom interviewovanej a interviewujúcej osoby. Premenlivosť orálnych zdrojov znamená, že výsledný rozhovor pri opakovaní nikdy nie je rovnaký, a to ani v prípade, ak sa ho zúčastnia tie isté osoby. Do procesu výpovede vstupujú rôzne externé faktory vrátane vzťahu medzi interviewujúcou a interviewovanou osobou, ktorý sa pri častejšom stretávaní môže prehĺbiť, môže byť dôvernejší alebo naopak sa môže stať, že dôjde k odcudzeniu (Portelli, 1998). Čiastkový charakter orálnych zdrojov vyplýva napríklad z toho, že nie je možné „vyčerpať“ pamäť konkrétnej interviewovanej osoby, či z toho, že v každom rozhovore sa informácie selektujú a preskupujú a tento proces je výsledkom situácie, do ktorej vstupujú všetky strany rozhovoru. Výskum založený na orálnych zdrojoch je teda vždy proces parciálny a neukončený, pričom treba zdôrazniť, že čiastkovosť je vlastná práci s akýmkoľvek typom zdrojov (Portelli, 1998; Sangster, 1998).

Riziká orálnej histórie vyplývajú z práce s pamäťou a skúsenosťami a z potreby dôkladnej prípravy na realizáciu a analýzu rozhovorov, etické dilemy zase z metódy práce a zo vzťahu medzi výskumníčkou a participantkami či participantmi výskumu. Podľa Portelliho (1998) je moc, ktorú má v rukách výskumníčka, v prípade (nielen) orálnej histórie nepopierateľná, pretože má

kontrolu nad diskurzom. Vyberá zúčastnených, rozhoduje o kladených otázkach, reaguje na odpovede, čím vplýva na ďalšie časti výpovedí a vo finálnej fáze poskytuje rozhovoru konečný tvar a kontext. Interviewované osoby teda nehovoria abstraktne, ale hovoria k výskumníčke, s výskumníčkou a nakoniec prostredníctvom výskumníčky (Portelli, 1998).

Výskumnícka rola v tradičnej historiografii je na prvý pohľad neviditeľná a zároveň vševedúca – výskumník pôsobí ako by z nadhľadu, nie je súčasťou naratívu. Situácia sa v prípade orálnej histórie zásadne mení – výskumníčka je totiž súčasťou príbehu, je jednou z jeho postáv. To si vyžaduje hlbšie politické aj osobné zainteresovanie a neustálu (seba)reflexiu (Portelli, 1998). Mocenská nerovnováha medzi výskumníčkou a účastníkom výskumu sa nedá úplne vyvážiť a teoreticky dlhodobo uvažujú nad tým, ako ju minimalizovať, ako pracovať s hlasom participantky a jeho interpretáciou. Interpretácia rozhovoru totiž nemusí byť v súlade s obrazom, ktorý má participantka výskumu o sebe či o udalostiach, ktoré opisuje. Niektoré teoreticky preto navrhujú publikovať rozhovory bez interpretácie, teda tak, ako odzneli – takýto postup však v konečnom dôsledku môže len zneviditeľňovať alebo popierať vplyv výskumníčky na priebeh rozhovoru (pozri napr. Sangster, 1998; Borland, 1998); iné navrhujú vyjednávať o interpretácii s participantkami a zahrnúť ich do diskusie (pozri napr. Borland, 1998). Ako však zdôrazňuje Joan Sangster (1998) – a k tomuto variantu sa prikláňam vo svojom výskume –, interpretácia svedectiev je pre orálnu históriu kľúčová a úplné vyrovnanie mocenskej nerovnováhy v priebehu rozhovoru či vo výskume založenom na rozhovoroch je nemožné. Vyšší poznávací potenciál je preto práve v priznaní a opísaní situácie, vzťahu medzi výskumníčkou a participantmi výskumu, ukotvenie vlastnej i ich pozície, jasné rozlišovanie medzi svedectvom a jeho interpretáciou. Touto cestou sa vydávam aj v nasledujúcej analýze.

V práci s orálnou históriou, ktorá si kladie za cieľ prelamanie mlčania a tematizuje neprítomnosť žien v histórii a kolektívnej pamäti, sa črtajú dve ďalšie riziká, a to esencIALIZÁCIA žien ako prirodzenej kategórie a UNIFORMIZÁCIA žien ako nediverzifi-

kovanej skupiny, v rámci ktorej neexistujú mocenské nerovnosti. Je teda nevyhnutné pýtať sa, kto vlastne sú subjekty, ktoré sa bádanie usiluje do histórie vpísať, aké ďalšie mocenské osi okrem rodu ovplyvňujú, kto sa stáva súčasťou výskumu, a zároveň, kto sa z novo konštruovaného príbehu revolúcie opätovne vylučuje (pozri napr. Altınay – Pető, 2016b). V tejto súvislosti presnejšie opíšem výber účastníkov orálnej histórie a ďalšie cesty, ktorými by sa výskum Novembra mohol uberať.

Naratívna analýza historických príbehov

Podobne ako orálna história ani naratívna analýza nie je súčasťou výlučne jednej vednej disciplíny, má interdisciplinárny charakter.²⁸ Posun k interpretatívnej paradigme v sociálnych vedách v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia znamenal odklon od pozitivistických metód a predznamenal aj „obrat k naratívu ako organizačnému princípu ľudského konania“ (Riessman, 1993, s. 1). Tento vývoj znamenal zameranie bádania na ľudské konanie, kontext a spoločenskú ukotvenosť skúsenosti, na ústrednú pozíciu jazyka pri vyjednávaní významov a na konštruovanie identity v každodennom živote (Hinchman – Hinchman, 1997).

Neexistuje jedna všeobecne prijateľná, resp. prijatá definícia naratívu. Jedna skupina poskytuje také široké vymedzenia, že by mohli obsiahnuť takmer všetko (napríklad životné príbehy, rozprávanie o minulosti v psychoterapii), ďalšia poskytuje reštriktívnejšie definície a za naratívy považuje príbehy o konkrétnej minulej udalosti, ktoré zdieľajú určité charakteristiky (Riessman, 1993). Takouto kľúčovou charakteristikou je postupnosť,

•

²⁸ Naratív je jeden z konceptov, ktoré sa označujú ako putujúce pojmy (*travelling concepts*), pretože hoci pochádzajú z jednej vednej disciplíny (má pôvod v oblasti literárnej vedy), postupne sa začali využívať aj v iných odboroch. Ich význam sa do istej miery zachoval, no zároveň v nových kontextoch nadobudli aj nové významy. Viac k putujúcim pojmom pozri Bal (2002).

pričom môže ísť o postupnosť lineárnu (pozri napr. Labov – Waletzky, – Helm, 1967), postupnosť kauzálnu či postupnosť tematickú (Elliott, 2005). Všetky tri aspekty zachytáva vymedzenie naratívov ako „diskurzov s jasným sekvenčným usporiadaním, ktoré zmysluplným spôsobom a pre konkrétne publikum spájajú udalosti, a tak sprostredkujúvajú náhľad na svet a/alebo spôsoby, ako ho ľudia zažívajú“ (Hinchman – Hinchman, 1997, s. xvi). Takéto definovanie však vzhľadom na teoretické východiská predkladanej publikácie nie je postačujúce. Prikláňam sa preto k ponímaniu, ktoré tematizoval Davis (2002) v súvislosti so sociálnymi hnutiami, keď definoval naratív ako formu diskurzu, analytický koncept aj sociálnu prax.

Hoci typy výskumov, ktoré využívajú naratívnu analýzu, sa obsahovo aj ukotvením v disciplínach líšia, možno sledovať isté spoločné princípy. Elliott (2005) sumarizuje základné tézy výskumov, v ktorých sa využíva naratívna analýza v sociálnych vedách:

- snaha preskúmať skúsenosti ľudí z rôznych oblastí života;
- posilnenie účastníčok a účastníkov výskumu ako súčasť bádateľskej politiky;
- úsilie poukázať na proces a zmenu v čase;
- záujem o „ja“ a zmenu tejto konštrukcie v čase;
- vnímanie výskumníka alebo výskumníčky ako rozprávačky.

Pojem skúsenosť je v naratívnej analýze kľúčový a zároveň sporný. Ako upozorňuje Joan Wallach Scott (1991), práca so skúsenosťou nabáda k tomu, aby sa ľudská skúsenosť brala ako samozrejma, ako informačný zdroj výskumu, pričom sa predpokladá, že medzi slovami a vecami, ktoré pomenúvajú, je priamy a neproblematiký vzťah. Na druhej strane vidí bádateľky a bádateľov, ktorí zdôrazňujú nestabilitosť a nedôveryhodnosť skúsenosti, a preto volajú po odstúpení od akéhokoľvek nároku orientovať sa na skúsenosť vo vedeckom skúmaní. Scott navrhuje alternatívny prístup, ktorý síce vníma skúsenosť ako sporný koncept, ale pripúšťa jeho význam a nevyhnutnosť pre určité typy analýz. Výskum pracujúci so skúsenosťou by však mal

zohľadňovať, že samotná skúsenosť je interpretáciou a zároveň je predmetom interpretácie. To, čo sa považuje za skúsenosť, nie je samozrejmé ani jednoznačné, ale je predmetom vyjednávania, a preto je skúsenosť v tomto zmysle vždy politická.

Konceptualizovanie skúsenosti ako interpretácie, ktorá volá po interpretácii, v tejto práci vedie k spojeniu orálnej histórie a naratívnej analýzy. Značná časť projektov orálnej histórie sprostredkúva príbehy tak, ako boli zaznamenané, čiže ako svedectvá doby. Kým takýto typ výskumných projektov je významný pre politiku „dávania hlasu“ sociálnym skupinám, ktoré boli na okraji záujmu histórie či spoločnosti a je legitímnou súčasťou bádania, predkladaná analýza sa zaraďuje k takým typom výskumov, ktoré považujú skúsenosť za súčasť naratívov, a teda za konštruovaný jav, ktorého skúmanie môže prispieť k hlbšiemu pochopeniu vybraných spoločenských javov. Naratívna analýza umožňuje lepšie pochopiť a predstaviť mnohorozmernosť a komplexnosť skúsenosti – zachytáva dočasný charakter skúsenosti a priznáva, že vnímanie ľudí a udalostí sa v čase mení (Webster – Mertova, 2007).

Ako vysvetlím ďalej, spojenie naratívneho prístupu a skúmania sociálnych hnutí je pre analýzu nežnej revolúcie obzvlášť prínosné. Vo všeobecnosti takéto prepojenie ponúka perspektívu, ktorá umožňuje sledovať význam hodnôt a symbolov určitej komunity, mobilizujúce aspekty kolektívneho konania, zdieľané presvedčenia a identity. Umožňuje zamerať sa aj na to, ako sa vytvárajú predstavy o určitom sociálnom hnutí alebo významy solidarity medzi jeho členkami a členmi. Naratívna analýza poskytuje jazykové prostriedky na skúmanie kolektívneho konania ako sociálnej konštrukcie, ponúka jazyk, ktorý sa na jednej strane prelína s teóriami sociálnych hnutí, na druhej ich prekračuje. Umožňuje podrobnejšie zameranie na subtílnu, imaginatívnu úroveň analýzy histórie aj pamäti (Davis, 2002).

Dve úrovne skúmania rodového ticha v kontexte Novembra

V predkladanom výskume sa usilujem prispieť k prelamovaniu rodového ticha/mlčania o nežnej revolúcii v dvoch rovinách: v rovine tematizovania skúseností žien z nežnej revolúcie a ich vlastných reprezentácií tejto historickej udalosti a v rovine tematizovania rodu ako organizačného princípu príbehov Novembra a jedného zo sociálnych distribučných kritérií pamäti. Vychádzam pritom z výskumnej tradície feministickej historiografie a nadväzujem na oblasť štúdií pamäti, ktorá je z rodového hľadiska menej dôkladne preskúmaná (Grever, 2003). Práve preto som zvolila ako výskumné metódy orálnu históriu a naratívnu analýzu.

Ako upozorňujú Pető a Altınay (2016b), narúšanie mlčania spojeného s rôznymi historickými udalosťami je vo väčšine prípadov komplikované nedostatkom dostupných zdrojov. Ak sa zdroje mainstreamovej histórie zameriavajú primárne na aktivity vykonávané prevažne mužmi a tematizujú rodovo špecifický maskulínny typ aktérstva, informácie o skúsenostiach žien sú len čiastkové a do veľkej miery limitované. V prípade nežnej revolúcie sa limitovanosť zdrojov odvíja aj od celkovo obmedzeného repertoáru dostupných zdrojov. Prvým krokom k rodovému výskumu Novembra bolo preto vyhľadávanie aktérok, ktoré sa do revolučných udalostí zapojili. Na začiatku som ako zdroje pre prípravu zoznamu revolucionárok využila mediálne výstupy a tých málo mien, ktoré sa pri príležitosti výročí v súvislosti s nežnou revolúciou spomínali. Z takéhoto prístupu vyplynuli dve obmedzenia – okrem nízkeho počtu žien v médiách sa v analyzovanom období ukázala ako problematická ich geografická lokalizácia, keďže mediálny diskurz sa zameriaval prevažne na Bratislavu a Prahu. V tomto ohľade boli významným podnetom pre hľadanie aktérok v regiónoch dve časti publikácie *Verejnost' proti násilíu – November 1989 v okresoch a regiónoch* (Hrabko, 2005; Tatár, 2009), ktoré prispeli k aspoň čiastočnému presahu do regiónov. Súčasťou výskumu sa nakoniec stali participantky, ktoré sa v období Novembra zdržiavali na siedmich miestach:

v Bratislave (8), Košiciach (2), Nitre (2), Humennom (1), Martine (1), Prievidzi (1) a Šali (1).

Kritickým bodom bola (a aj zostáva) otázka metodologického nacionalizmu (Chernilo, 2006), na ktorý v súvislosti s pamäťou upozorňuje Erll (2011). Nežná revolúcia ako udalosť, ktorá sa odohrala v Československu a v súčasnosti je skúmaná ako udalosť týkajúca sa dvoch štátov, nabúrava stotožňovanie spoločnosti s národným štátom. Ako tvrdí historik James Krapfl, udalosti v oboch nástupníckych krajinách boli navzájom prepojené a ľudia mysleli predovšetkým v rámci Československa. „Československo sa v roku 1989 skladalo zároveň z jedného i dvoch národov, z jednej a mnohých komunít, takže dôkladné skúmanie politiky a kultúry revolúcie musí oceňovať túto niekedy napätú, často zložitú, ale vždy súbežnú jednotu i mnohosť.“ (Krapfl, 2009, s. 22) V súčasnej etape skúmania rodového rozmeru reprezentácie nežnej revolúcie však považujem za dôležité sústrediť skúmanie na užší kontext Slovenska a previazanosť pamäťových polí s verejným diskurzom (mediálnym aj politickým, pričom oba sa v porovnaní s Českou republikou líšia, podobne ako sa odlišuje miera tematizácie aktérstva žien v histórii všeobecne, ktorá tu tiež zohráva úlohu²⁹). Navyše, ako som uviedla vyššie, cieľom bolo aj zahrnutie regionálneho aspektu do reprezentácie revolúcie, keďže verejný diskurz sa zameriava predovšetkým na udalosti v Prahe a Bratislave (pozri aj Maďarová, 2016). Kým takéto stanovenie priorít viedlo k sústredeniu sa na Slovensko, v budúcnosti bude viac ako zaujímavé koncipovať komparatívne výskumy, ktoré by umožnili porovnávanie, hľadanie rozdielov a prienikov v rodových charakteristikách diskurzov o Novembri v Českej republike a na Slovensku, ako aj v iných krajinách v období po-

•

²⁹ Rodová problematika nežnej revolúcie nie je podrobne spracovaná ani v Českej republike, ako som však uviedla na začiatku knihy, väčšia pozornosť sa začala venovať účasti žien v disente. Popri projekte „Ženy v disente“, ktorý sa realizoval na Akadémii vied ČR pod vedením Marcely Linkovej, ide napríklad aj o sériu dokumentov Českej televízie s názvom *Ženy Charty 77*.

litickej a spoločenskej zmeny. Môže sa tak realizovať predstava o transnárodnej pamäti v jej vnútornej rozmanitosti a komplexnosti (Erlil, 2011).

Ďalšou výzvou, ktorá sa pri zostavovaní mapy aktérok vynorila, boli kritériá aktérstva a ne/želaná miera reprodukcie dominantného naratívu. Vystala totiž otázka, do akej miery by mal výskum uchovať dominantné rámce, ktoré sú značne podmienené hnutím Verejnosť proti násiliu a študentským hnutím. Voľnejšie koncipovaný výskumný rámec by mohol priniesť aj širšie chápanie aktérstva a prehodnocovanie revolúcie ako historickej udalosti. Zároveň som však vnímala riziko vzniku analýzy orálnej histórie ako prípadovej štúdie, ktorá by bola epistemickejšie osamotená, nekomunikovala by s dominantnými naratívmi revolúcie a jej presah by bol do značnej miery obmedzený. Nielen v skúmaní pamäti možno nájsť množstvo prípadových štúdií, ktoré sú analyticky podnetné a prinášajú podrobné informácie o čiastkovom jave, ich vzájomná komunikácia, prípadne akademické prelínanie s inými typmi skúmania podobného javu sú však obmedzené. Pri tematizovaní inštitucionálnych súvislostí revolúcie som sa preto rozhodla do istej miery reprodukovať dominantné rámce definujúce revolúciu prostredníctvom organizovaného konania, ktoré sa stalo jedným z kritérií výberu participantiok výskumu.³⁰ Otvoril sa tak priestor nahliadať na nežnú revolúciu aj prostredníctvom teoretických prístupov k sociálnym hnutiam. Zároveň bolo cieľom hľadať rôzne formy participácie, čo viedlo k potrebe osloviť aktérky z rôznych hnutí – študentského, ekologického, podnikového, umeleckého, hnutia maďarskej menšiny, pankovej komunity, občianskeho disentu a Verejnosti proti násiliu. S tým súvisia aj rozmanité sociálne charakteristiky účastníčok vrátane veku, pričom do analýzy som sa usilovala zahrnúť rôzne vekové kategórie. Účastníčky výskumu mali v Novembri 1989 od 17 do 53 rokov.

Ďalšie mocenské osi, ktoré som pri pôvodnom hľadaní účastníčok nezohľadňovala, ale v pokračovaní výskumu by ich bolo podnetné a potrebné sledovať, sú napríklad sexuálna a rodová identita, príslušnosť k ďalším národnostným menšinám vráta-

ne rusínskych alebo rómskych žien a pod. Keď premýšľam o intersekcionalnom hľadisku a v tejto súvislosti aj o vytváraní sociálnych kategórií – a to tiež v prípade, že ich chápem ako nestále a konštruované v priebehu výskumu,³⁰ nevyhnutne sa núka otázku, do akej miery bádanie, ktoré sa pohybuje vo feministickej postpozitivistickej paradigme, v skutočnosti reprodukuje biologický esencializmus. V tomto smere výskum pracuje s tzv. strategickým esencializmom. Tento prístup umožňuje odhaľovať spoločenskú a epistemickú rodovú nerovnosť a zároveň chápe kategóriu „ženy“ ako dynamickú, sociálne konštruovanú a spoluvytváranú aj samotným výskumným dizajnom (pozri Spivak, 1996). Strategický esencializmus vo feministickom výskume využíva koncept „ženy“ ako subjekt pre tematizáciu podobnosti postavenia v rámci spoločenských štruktúr, zároveň však priznáva nielen diverzitu tohto subjektu, ale zostáva kritický a podozrievavý voči kategórii samotnej. Aj pre výskum nežnej revolúcie to znamená, že sa tematizujú skúsenosti a naratívy žien ako kategórie, ktorá je vytváraná v procese výskumu (od výberu témy a participantiek výskumu cez rozhodovanie o ne/zohľadňovaní intersekcionalného hľadiska až po interpretáciu príbehov).

S prihliadnutím na rôzne výskumné priority a s nimi spojené riziká výber participantiek výskumu zohľadnil vek, vzdelanie, sociálny status, geografické umiestnenie v rámci Slovenska a charakter sociálneho hnutia/komunity. Zásadným faktorom pri výbere bola reálna možnosť sa s potenciálnymi účastníkami výskumu spojiť a ich ochota sa výskumu zúčastniť. Po vytvorení prvotnej mapy na základe dostupných informácií som kontaktovala prvé účastníčky výskumu a ďalej pokračovala metódou snehovej gule, teda pýtala som sa na ďalšie možné participantky a ich kontakty. Rozhovory boli kombináciou pološtruk-

•

³⁰ Výnimku tvoria dve participantky výskumu, ktoré boli súčasťou pankovej komunity a neboli organizované v týchto hnutiach.

³¹ Vychádzam pritom z koncepcie teoreticky Iris Marion Young (pozri Young, 2001), podľa ktorej sa príslušnosť k sociálnej skupine definuje na základe podobnosti postavenia, ktoré ľudia majú vo vzťahu k spoločenským štruktúram.

túrovaných a naratívnych rozhovorov nabádajúcich k voľnému rozprávaníu. Po stručnom vysvetlení zámeru práce dostali všetky účastníčky rovnakú otázku: „Zaujíma ma, ako si ženy pamätajú nežnú revolúciu (november 1989). Môžete mi porozprávať o vašich skúsenostiach z tohto obdobia?“ Aktérky som sa snažila neprerušovať, ďalšie otázky som kládla až po tom, čo svoje rozprávanie ukončili. Doplnujúce otázky mali dvojité charakter: jednu skupinu tvorili otázky, ktoré som kládla všetkým účastníckam, druhú skupinu tvorili otázky týkajúce sa vecí a udalostí v rozhovore, ktoré som považovala za zaujímavé alebo nejasné. Všetky rozhovory boli prepísané a ďalej som pracovala prevažne s ich textovou podobou. V niekoľkých prípadoch som sa vrátila k zvukovému záznamu, keď z prepisu nebolo úplne zrejmé, či participantky v rozprávaní využívali prvky ironie.

Kritickým bodom výskumu je jeho časový rozmer a súvisí s meniacim sa charakterom výskumných otázok pri kontinuálnej práci s rovnakým materiálom (súborom rozhovorov). Rozhovory som realizovala po dvadsiatom výročí revolúcie, teda v roku 2010. Súčasťou kontinuálnej práce bolo aj rozhodovanie o skúmanom materiáli, pričom jednou z možností bolo realizovať nové rozhovory a rozšíriť počet i charakter skúmaných naratívov. Inou možnosťou bolo pokračovať v kontextualizácii existujúcich naratívov a prehĺbiť ich vzťah k dominantným diskurzom revolúcie, preskúmať pamäťové polia, v rámci ktorých sa účastníčky pohybujú. V tejto publikácii sa napokon vydávam druhým nameraným smerom, a to z niekoľkých dôvodov. V priebehu rozhovorov, ako aj ich analýzy sa opakovane a naliehavo objavoval problém jazyka. Jazykové prostriedky a s nimi spojené diskurzívne subjektivity, ktoré mali účastníčky k dispozícii, boli limitované a rovnako bola limitovaná aj moja schopnosť ich počúvať a porozumieť im. Mnohé subjekty revolúcie pôsobili v revolučnom diskurze cudzo, ich skúsenosti akoby doň nepatrili. Ak sa zase pohybovali v jazyku revolúcie „ako doma“ a jasne a presvedčivo artikulovali svoju pozíciu, opäť pôsobili cudzo, tentoraz však preto, lebo narážali na steny tradičnej femininity a asertívnym jazykom, prisudzovaným predovšetkým maskulínnym

aktérom, ju spochybňovali (pozri Maďarová, 2011). Vynorila sa teda otázka, aké možnosti vlastne ženy majú pri premýšľaní o svojich skúsenostiach z nežnej revolúcie a pri ich interpretácii. Takto formulovaná otázka smeruje výskum k sociálnej distribúcii pamäti (Lomsky-Feder, 2004) a jej rodovému charakteru v kontexte novembra 1989, ale aj k potrebe identifikovať pamäťové polia nežnej revolúcie a lepšie im porozumieť.

Lessie J. Frazier a Deborah Cohen (2003, 2009b) vo svojom výskume roku 1968 v Mexiku navrhujú uviesť do vzájomného vzťahu naratívy mužov – ktorí sú považovaní za lídrov hnutia a svoje spomienky vydali knižne –, s rozhovormi realizovanými s revolucionárkami, ktoré spravidla nemajú možnosť verejne spomínať na svoje konanie. V analýze odhaľujú, akým spôsobom sa zužoval priestor hnutia v naratívoch lídrov, a keďže práve oni mali primárnu moc vyjadrovať sa k hnutiu a definovať jeho charakter vo verejnom priestore, ako sa zároveň zužovala verejná reprezentácia hnutia a jeho aktérok a aktérov. Hoci je takáto analýza inšpirujúca a pre budúcnosť aj veľmi podnetná, jej reprodukcia v kontexte roku 1989 naráža na niekoľko metodologických prekážok: Pri pohľade na vydané publikácie je zrejmé, že len málo známych tvárí revolúcie vydalo knižné spomienky na tieto udalosti. Vyjadrili sa rôznym spôsobom – formou dokumentu, v rozhovoroch, publikáciách, prostredníctvom esejí a pod. – a v rôznom čase. Odlišné formy a časové rámce sťažujú usúvzťaženie s výpoveďami účastníčok výskumu. Druhou problematickou oblasťou je predurčenie výsledku – výberom takýchto materiálov by som vopred určila „lídrov“ revolúcie, a teda implicitne predpokladala aj to, kto má moc ovplyvňovať verejný diskurz. Tretím súborom problémov je reprodukcia mocenskej nerovnováhy. Keďže pre niektoré z účastníčok výskumu je dôležité zostať v anonymite, porovnávanie príbehov nemenovaných účastníčok s naratívmi lídrov, ktorých príbehy sú známe, a preto spravidla neanonymizovateľné, by znamenalo reprodukovať neviditeľnosť žien vo verejnom diskurze. Zároveň by v niektorých prípadoch komparácie a konfrontácie bolo veľmi problematické zaradiť anonymitu participantiek výskumu. V neposlednom rade

by sa však mohlo stať, že výskum odkloní pozornosť na tých, ktorí sa už verejne vyjadrili a na reflexiu spomienok opakovane dostávajú priestor.

Ak teda hľadám taký zdroj, ktorý by zahrnul rôzne hlasy vyjadrujúce sa k Novembru, ako aj ich dynamiku a rôzne obsahy, zdroj, ktorý má možnosť ovplyvňovať pamäťové polia revolúcie aj s nimi súvisiace jazykové prostriedky, dostávam sa k médiám ako významným aktérom verejného diskurzu (Erl1, 2011). V situácii, keď je nežná revolúcia minimálne prítomná v školských kurikulumách, pretrvávajú médiá – každoročne v novembri tematizujúce revolúciu – v pozícii kľúčového aktéra formovania kolektívnej pamäti o tejto udalosti. Takto zvolená vzorka tiež umožňuje dôslednejšie anonymizovať aktérky aj aktérov revolúcie. Okrem úsilia o vyrovnávanie hierarchických rozdielov, ktoré by sa upevnili pri skúmaní anonymných žien a pomenovaných mužov revolúcie, umožňuje zamerať sa na obsahovú časť naratívov namiesto konkrétnych osobností. Už prvé publikované analýzy materiálu prezradili, že kritika maskulínneho obrazu revolúcie môže byť interpretovaná ako kritika zameraná na jej aktérov, čo v žiadnom prípade nie je cieľom tohto výskumu.

Skúmanú mediálnu vzorku tvoria výstupy publikované pri príležitosti dvadsiateho výročia revolúcie od 1. do 30. novembra 2009, vybrané na základe kľúčových slov „nežná“ a/alebo „revolúcia“. Do monitoringu bolo zaradených 26 médií audiovizuálneho (televízie a rádiá) a printového typu (denníky, týždenníky, dvojtýždenníky a mesačníky). Počet článkov, ktoré sa týkali udalosti novembra 1989, a teda boli zaradené do analýzy, dosiahol 200.³²

V empirickej časti publikácie teda skúmam dva typy naratívov: mediálne naratívy publikované pri príležitosti dvadsiateho výročia revolúcie (2009) a príbehy účastníčok revolúcie získané v šiestnástich rozhovoroch (2010), pričom časová následnosť umožňuje sledovať prelínanie pamäťových polí revolúcie. Nasledujúca analýza má odpovedať na dve základné výskumné otázky: Ako sa rodový poriadok prejavuje v reprezentácii nežnej revolúcie? Ako môže feministická analýza prispieť k diverzifikovanej distribúcii pamäti nežnej revolúcie?

Z hľadiska typológie ide o kombináciu naratívnej analýzy, ktorá spája zameranie na obsah a formu výpovede (Elliott, 2005). Kým obsahové hľadisko sa ukázalo ako dôležité pre odlišné diskurzívne priestory, ktoré sa v naratívoch objavovali, dôraz na formu umožňuje zameranie sa na okolnosti a spoločenské súvislosti tematizovaných obsahov.

Po prvom kole otvoreného kódovania mediálnych výstupov a rozhovorov som určila tematické polia, ktoré boli špecifické pre mediálne výstupy a pre výpovede z rozhovorov, ako aj tie, ktoré sa prelínali. Predbežné preskúmanie obsahu naratívov ukázalo, že do istej miery korešpondujú s predmetom skúmania sociálnych hnutí (najmä v kontexte roku 1968 a 1989 napríklad v Poľsku alebo v súvislosti s feministickými analýzami hnutia za globálnu spravodlivosť). Za základ štruktúry analytickej časti som preto zvolila pojmový aparát výskumu sociálnych hnutí zameraný na aktérstvo, priestory a konanie.

V priebehu práce som narážala na rozpor medzi metódou naratívnej analýzy a špecifickým prípadom skúmaného materiálu. Teoretické štúdie (napr. Riessman, 1993) upozorňujú na riziko, ktoré pri práci s rozhovormi vzniká: na riziko, že sa výskumníčka zameria na obsah rozhovorov namiesto analyzovania naratívov. V prípade skúmania naratívov nežnej revolúcie však považujem za rovnako dôležité oba aspekty (teda obsah rozhovorov aj analýzu). Dôvodom je skutočnosť, že neexistujú písomné ani iné zdroje, ktoré by o činnosti aktérok revolúcie informovali a na ktoré by bolo možné odkázať. V snahe poukázať na prelínanie mediálnych a orálnych naratívov, ako aj na rozdiely medzi nimi a na špecifickú jazykových prostriedkov používaných pri artikulácii jednotlivých významov revolúcie, uvádzam v texte väčšie množstvo citátov.

•

³² Analyzované materiály boli publikované v médiách: Eurotelevízia, Hospodárske noviny, Magazín Pravdy, Markíza, Nový čas, Nový čas Nedeľa, Plus 1 deň, Plus 7 dní, Pravda, Pravda Žurnál, Rádio Slovensko, Rádio Viva, Rytmus života, Slovo, SME, SME Ženy, STV 1, STV 2, Šarm, Šport, TA3, Týždeň, TV JOJ, TV Markíza, TV OKO.

1 • 2 • 3 • 4 • 5 •

Ako sa robila nežná revolúcia

103 maľovanie plagátov
104 miesta pamäti
118 mobilizačná práca
047 moc mlčania
107 Mozartov dom
048 nadobúdanie hlasu
104 nepatrilo sa
083 neviditeľná práca
135 nevinnosť a nedotknuteľnosť
120 nezávislé noviny
107 občianska spoločnosť
067 obrat k naratívu
064 orálna história
113 osobné je politické
089 osobné vzbury
151 pamäťové polia
097 parlament ako zážitok
042 performatívna pamäť
083 politická prax
156 politická subjektivita
111 porézne priestory revolúcie
106 poštárske vrecia
134 potencie mlne ženy Novembra
099 pragmatické koľanie
098 praktické ženy
121 prepisovanie nástroj
154k prechod z povolania k práci
017d prázdnosť
240d prázdnosť
106 prázdnosť
100 prázdnosť
139 prázdnosť
099 prázdnosť
143 prázdnosť
098 prázdnosť
082 prázdnosť
090 prázdnosť
118 prázdnosť
105 prázdnosť
104 prázdnosť
105 prázdnosť
102 prázdnosť
063 prázdnosť
102 prázdnosť
104 prázdnosť
088 prázdnosť
011 prázdnosť
100 prázdnosť
137 prázdnosť

Politická prax revolúcie

Kolektívne a individuálne konanie zohráva v mediálnych aj orálnych príbehoch Novembra centrálnu úlohu pri určovaní politického aktérstva. Súčasne je jedným z kľúčových konceptov skúmania sociálnych hnutí, pričom sa zväčša artikuluje prostredníctvom pojmov ako repertoár konania, stratégia či taktika (della Porta – Diani, 2006; Goodwin – Jasper, 2014). Hoci stratégia a taktika neboli dostatočne konceptuálne rozvinuté, chápu sa najmä ako účelovo podmienené aktivity vykonávané s cieľom dosiahnuť konkrétny cieľ (della Porta – Diani, 2006). Teoreticky rozpracovanejší repertoár konania, ktorý do skúmania sociálnych hnutí zaviedol historik a teoretik Charles Tilly (2008) a ďalej rozvinul Sidney Tarrow (2011), usúvzťažnil štátnu moc s kolektívnymi aktérmi odporu a pozornosť skúmania sociálnej zmeny preniesol zo štruktúr a okolností na vzťahy medzi jednotlivými aktérmi (Tilly, 2008). Napriek zjavnému prínosu pre výskum sociálnych hnutí uvedené koncepty so sebou nesú niekoľko zásadných obmedzení. Politická vedkyňa Donatella della Porta (2006) upozorňuje, že pôsobia, akoby sa vzťahovali na konanie koherentného racionálneho aktéra, akým davy ľudí, rôzne kolektívy a celé sociálne hnutia určite nie sú. Eschle a Maiguashca (2011) ďalej upozorňujú, že uvedené koncepty sa pohybujú v rámci skúmania kolektívneho konania ako odporu, čím sa zužuje chápanie politickej aktivity na aktivitu štátov a ich protistrán, uprednostňuje sa inštrumentálne konanie, ktoré vychádza z existencie znepriatelených strán, a skresľujú sa časové i priestorové aspekty sociálnych hnutí (Maiguashca, 2015). V súvislosti s nežnou revolúciou Krapfl poznamenáva, že upriamením pozornosti na politiku odporu či protest sa zo zorného uhla stráca fenomén „tvorby“, ktorý bol v roku 1989 považovaný za dôležitejší (2009, s. 56).³³

•

³³ Problematickosť vzťahu výskumov revolúcií a sociálnych hnutí sme naznačili s Alexandrou Ostertágovou v úvodnej štúdii *Spoločné cesty občanok a revolucionárok*. Hoci sa tieto výskumné zamerania často sústreďujú na rovnaké udalosti –

Feministické teoretičky upozornili na to, že kolektívne konanie zamerané na spoločenskú zmenu sa odohráva na rôznych miestach a zahŕňa rozmanité formy individuálneho i kolektívneho aktérstva. Podľa Cheryl Hercus (2005) treba diverzifikovať a rozšíriť záber štandardných aktivistických aktivít spojených s organizovaním verejných podujatí alebo s účasťou na nich a zahrnúť do skúmania nespočetné množstvo činností, ktoré sa vykonávajú v každodennom živote. Ide o typy aktivít, ktoré sú na prvý pohľad často neviditeľné, a to tak pre verejnosť, ako aj pre politické či historické vedy, ale súčasne sú nevyhnutné pre fungovanie a uchovávanie sociálneho hnutia.

Možno pritom nájsť dva typy analýz, ktoré sa pohybujú v danej analytickej oblasti – k prvému typu patrí skúmanie feministického aktivizmu zamerané predovšetkým na tzv. druhú vlnu feministického hnutia v západných krajinách, na posilňovanie postavenia žien v krajinách globálneho juhu a v uplynulých rokoch predovšetkým na hnutie za globálnu spravodlivosť (della Porta, 2007; Eschle – Maiguashca, 2011; Maiguashca, 2015) a druhý typ sa zameriava na skúmanie aktivít a pozície žien v rodovo zmiešaných sociálnych hnutiach, ktoré sa objavili predovšetkým v šesťdesiatych rokoch 20. storočia v Južnej a Severnej Amerike a v západnej Európe (Barnett, 1993; Evans, 2009; Frazier – Cohen, 2009b). Napriek rozdielom tieto dve oblasti skúmania nachádzajú styčné body, ktoré sú relevantné pre analýzu nežnej revolúcie, a to práve v úsilí o rekonceptualizáciu politického konania. Odvracajú sa od politiky protestu a spektakulárnych vystúpení (Maiguashca, 2015) a rozširujú výskumný záber tým, že prízvukujú význam tvorby, budovania (nielen hnutia) a reprodukčnej práce. Eschle a Maiguashca (2010) navrhujú používať pojem poli-

- napríklad na roky 1968 alebo 1989 – „jazyk, prístupy, metódy ani výsledky vzájomne často nekomunikujú. Nepochádza tak k dostatočnému zdieľaniu poznania a k efektívnemu hľadaniu prienikov a spoločných rámcov. Zároveň však obe oblasti poznania prichádzajú s podobnými konštatovaniami o rodovom poriadku revolúcií a sociálnych hnutí, o rodovej dynamike revolučných diskurzov či spoločenských a politických zmien.“ (Maďarová – Ostertágová, 2015, s. 13 – 14)

tickej praxe v zmysle opakovaného konania (Keck – Sikkink, 1998) s cieľom dosiahnuť určitý politický cieľ. Na rozdiel od stratégie konania, ktorá je kritizovaná za priveľký dôraz na inštrumentalizáciu a racionalizáciu konania, politická prax sa zo svojej agnostickej povahy neusiluje o absolútne poznanie a nepredurčuje formu politickej činnosti. Politické konanie, ktoré zdieľa určitý spoločný cieľ, tak možno chápať ako prepojenie rôznorodých aktivít, ktoré sú situované na škále od externe orientovaných foriem konania, ako sú demonstrácie či vyjednávanie s úradmi, až po interne orientované formy konania, napríklad posilňovanie kapacít hnutia, vzdelávanie a budovanie hnutia (Eschle – Maiguashca, 2010). Ak v tomto rámci premýšľame napríklad o hnutí Solidarita v Poľsku, umožňuje nám do politickej praxe sociálneho hnutia zaradiť aj aktivity tzv. vytrvalej revolúcie, ktorej predstaviteľkami boli predovšetkým ženy po vyhlásení stanného práva v roku 1981 v Poľsku:

Podľa Barbary Labudy túžbu po demokracii pomáhala v Poľsku udržiavať práve schopnosť žien vyhrnúť si rukávy, spájať ľudí so spoločnými cieľmi, organizovať stretnutia a plánovať aktivity, písať a redigovať články, poskytovať úkryt či rozširovať dobrovoľnícke rady. Barbara zdôraznila, že „toto bola tá skutočná práca“. (Penn, 2015, s. 60)

Rôznorodá, ale neviditeľná práca v období, keď bola väčšina lídrov vo väzení alebo v úkryte, umožnila kontinuitu Solidarity a úspech dlhodobých ideových a politických cieľov hnutia. Práve prostredníctvom politickej praxe ako analytickej kategórie ju možno odkrývať a artikulovať ako súčasť konceptualizácie sociálneho hnutia a zahrnúť aj do politickej teórie. V súvislosti s novembrom 1989 politická prax zase umožňuje nazrieť za veľké manifestácie, ktoré sa konali na námestiach miest Československa, naštrbiť diskurz o absolútnej spontánnosti nežnej revolúcie a zahrnúť do príbehu Novembra každodennú prácu umožňujúcu vznik „spektakulárnych verejných vystúpení“ (Maiguashca, 2015), ktoré sú pilierom kolektívnej pamäti revolúcie.

Spektakulárne vystúpenia Novembra³⁴

Dominantným obrazom revolúcie sú námestia a tribúny, ktoré sa stali synonymom Novembra, a to tak vo vyjadreniach novinárov a novinárov, známych osobností revolúcie či verejnosti, ako aj vo výskumných rozhovoroch.³⁵ Do týchto dvoch symbolických verejných priestorov sa umiestňovali ľudia, ideály revolúcie, politické požiadavky aj emocionálne spomienky úzko späté so vznikom „nového spoločenstva“ (Krapfl, 2009, s. 56). V médiách sa prostredníctvom odkazovania na námestia a tribúny ako na zástupné pojmy revolučných udalostí artikuluje aj reflexia novembra 1989 z dlhodobej perspektívy („premárnená dôvera tribún a námestí“³⁶) a slúžia ako kritérium určenia toho, kto sa zúčastnil revolúcie („nič nezmeníme na tom, že to tak bolo na tých námestiach a kto na tie tribúny išiel, kto išiel na tie námestia, niektorí boli doma, niektorí išli na námestia“³⁷). Zároveň je však zrejmé, že vo väčšine prípadov mediálne naratívy konštruujú medzi tribúnou a námestím hierarchický vzťah.

Z tribúny sa „robila politika“³⁸, vytváral sa „tlak na staré štruktúry“³⁹, zaznievali z nej kolektívne požiadavky, „čo a ako by sa malo zmeniť“⁴⁰, utvárali sa na nej „tváre“⁴¹, heslá i symboly revolúcie (napríklad čiapka budajka „nad tisícľavým davom“⁴²), rozsievali emócie⁴³. V textoch sa opakujú odkazy a vyjadrenia, ktoré mali odznieť na tribúne Bratislavy (napríklad o výzvach k násiliu a nenásiliu, zúvisti či vytváraní koridoru⁴⁴).

Vystupovanie na tribúne do veľkej miery slúžilo ako kritérium určenia a rozpoznania osobností revolúcie, čo naznačuje predovšetkým opakované umiestňovanie lídrov revolúcie na tribúny demonštrácií, ako aj označovanie osobností známych z tribún ako lídrov revolúcie. Skutočnosť, že vedúca pozícia v revolúcii sa vo všeobecnosti chápe ako podmienená vystupovaním na tribúne námestia, vystupuje do popredia predovšetkým v článku predstavujúcom „silné osobnosti“, ktoré robili revolúciu.⁴⁵ V zozname ponúka pár viet o devätnástich predstaviteľoch a jednej predstaviteľke novembra 1989. Okrem tvárí známych z bratislavských mítingov zoznamuje čitateľstvo s ďalšími osobnosťami

verejného života, pri ktorých však vždy uvádza, že na tribúne nevystupovali („na tribúny sa mu nechcelo“, jeho „robotu nebolo až tak vidieť“). Zdá sa, že predstava významnej osobnosti Novembra je prepletená s viditeľnosťou na tribúne (predovšetkým v Bratislave) a toto spojenie je odlučiteľné len vo výnimočných prípadoch, ktoré treba vysvetliť. Vo verejnom priestore sa takýmto spôsobom posilňuje predstava revolučného lídra ako tribúna.

Kým vo väčšine mediálnych príbehov sa zdá, že tribúna bola exkluzívnym priestorom vedúcich protagonistov revolúcie, ojedinele sa objavujú informácie, ktoré takýto obraz naštrbujú: „Vari najživšie sú spomienky tých, čo vystúpili na novembrových tribúnach. A vystriedali sa tam stovky rečníkov.“⁴⁶ Ani spoločný priestor tribúny či vystúpenia na veľkých mítingoch však nevedie k vytvoreniu obrazu kolektívneho subjektu, naopak, umocňuje sa rozdiel medzi dvoma typmi aktérov: „populárnymi umelcami a známymi osobnosťami verejného života“ na jednej

•

³⁴ V záujme plynulosti textu uvádzam odkazy na mediálne výstupy v poznámkach pod čiarou.

³⁵ Námestie sa chápalo ako nositeľ autority už počas udalostí Novembra. „Moc ležala na ulici a sídlom autority bolo námestie. Nielenže si to uvedomovala strana; po generálnom štrajku si to uvedomoval aj ľud.“ Citoval James Krapfl lounského straníka (2009, s. 198). Historik zároveň dodáva, že Občianske fórum sa definovalo ako „zástupca námestia“, pričom námestie s takýmto zastúpením súhlasilo (s. 199). Nešlo o pasívnu reprezentáciu, „námestie“ niekoľkokrát dalo najavo svoj nesúhlas s rozhodnutiami Občianskeho fóra a svojím konaním dokázalo ovplyvniť požiadavky a politické rozhodnutia fóra (s. 200).

³⁶ Nejedlý, 2009.

³⁷ *Kto a prečo spochybňuje Nežnú revolúciu?*, 2009.

³⁸ Gindl, 2009.

³⁹ Gindl, 2009.

⁴⁰ Chorvatovič, 2009.

⁴¹ Chorvatovič, 2009.

⁴² Jancura, 2009b.

⁴³ Gál – Kyška, 2009.

⁴⁴ Balogh, 2009; Chorvatovič, 2009; Jancura, 2009b; Tódová, 2009a.

⁴⁵ Chorvatovič, 2009.

⁴⁶ Jancura, 2009b.

strane a „bežnými smrteľníkmi“ na strane druhej. Tribúni revolúcie tak po čakaní v poradovníku dávajú slovo aj „nevidiacemu telefonistovi“, ktorý sa preto neskôr obhajoval pred ústredným výborom zväzu invalidov, či nadporučíkovi zo Žiliny, ktorého za „rečnenie“ na tribúne prepustili zo služieb dopravnej polície.⁴⁷

V rozhovoroch realizovaných v rámci môjho výskumu sa prítomnosť na tribúne spomína menej často a iným spôsobom než v médiách. V dvoch prípadoch, keď aktérky hovoria o svojom vystupovaní na tribúne/pódium námestia, uvádzajú to ako jednu z aktivít, ktoré vykonávali. Rozdielny prístup v dôraze na verejné vystupovanie možno vidieť napríklad pri porovnaní mediálneho rozhovoru s účastníkom revolúcie a výpoveďou participantky výskumu H. V mediálnom materiáli o dvoch tribúnach revolúcie jeden z nich zdôvodňuje, ako sa stali najznámejšími tvármi novembra 1989. Uvádza aj výnimočnosť ich aktivít najmä v prvých dňoch revolúcie, keď podľa jeho výpovede verejne vystupovali na námestiach v Bratislave ako jediní: „(t)reba povedať, že tie prvé dni sa na tribúnu nikto nehrnul, ako nebol tam žiadny nátrek a žiadny poradovník.“ Moderátor: „Ale zase viem, že tam chodili ľudia – robotníci, chodievali tam ľudia z fabrík, ktorí držali palce, ktorí burcovali ten národ a boli tam stále.“ Aktér: „Áno, to začalo o niekoľko dní neskôr. Lebo niekoľko dní sme boli sami (dvaja).“⁴⁸

Orálne naratívy potvrdzujú, že k „najpamätanejším“ tváram revolúcie patria dvaja tribúni, pripomínajú však aj to, že medzi prvými osobnosťami, ktoré na námestiach v Bratislave vystúpili, bola aj jedna žena: „Keď ešte to nebolo za sochou, ale tam na tom malom pódijčeku, vlastne som prvá prečítala vyhlásenie, ktoré mi dal do ruky A.“⁴⁹ Potom sme už menej my vystupovali, lebo sme cestovali po Slovensku.“ (H.) Ak teda ženy aj vystupovali na demonštráciách alebo ich moderovali,⁵⁰ nestali sa súčasťou kolektívnej a často ani individuálnej pamäti. Potvrďuje to aj prípad ďalšej participantky výskumu, ktorá spoločne s kolegom viedla demonštráciu a verejné stretnutia v Košiciach. Jej pôsobenie je zaznamenané v dobových dokumentoch, ale z príbehu verejných vystúpení revolúcie sa postupne vytratila a ako tribúni Košíc zostali v pamäti výlučne muži.

Na rozdiel od mediálnych materiálov ponúkli orálne naratívy rozšírenie obrazu tribúny a aktivít, ktoré sa s ňou spájali. Kým v médiách vystupovanie na tribúnach súviselo predovšetkým so známymi mužskými predstaviteľmi revolúcie, s „publikom“, ktoré ich prišlo počúvať a vyjadreniami, ktoré predstavovali hodnoty a idey revolúcie, vo výskumných rozhovoroch sa objavili príbehy spoza tribún, ktoré opisujú, ako sa ľudia na pódium dostávali, ako sa tvoril program demonstrácií a upravovali sa vystúpenia jednotlivých aktérov. Príbeh o spontánnej revolúcii neponúka veľa priestoru na predstavy o prípravách programu, úpravách jednotlivých rečníckych príspevkov a rozhodovaní o výbere osôb, ktoré sa na tribúnach predstavili. Opisy organizačnej práce, ktorá však za verejnými vystúpeniami stála, ozrejmujú, prečo v archívoch VPN možno nájsť veľké množstvo prejavov prepísaných či krátených perom alebo ceruzkou, upravených často rovnakým písmom.

Potom na tých námestiach, keď prišli rečníci, tak cez moju ruku prechádzali jednotlivé príspevky, lebo to sme museli skracovať, niečo sme pustili, niečo sme nepustili. Viete, ľudia sa dosť radi počúvajú a nie každého na tom námestí každého osud zaujíma, keď si tam chce vyliať svoje horkosti a ťažkosti, že čo sa im stalo. Ale väčšinou sme sa snažili, aby každá tá vrstva obyvateľstva – aby boli aj kresťania, aj robotníci, aj z toho závodu, aj z toho, aj ženy sme tam púšťali, hercov, tí nám veľmi pomáhali. (C.)

Dôraz na prácu „okolo tribúny“ možno sledovať aj v iných rozhovoroch (H., X.), ktoré sa explicitne vymedzujú voči dominantnému mediálnemu naratívu určujúcemu vedúce osobnosti pod-

•

⁴⁷ Jancura, 2009b.

⁴⁸ *Milan Kňažko*, 2009.

⁴⁹ V rámci konzistentnosti a ďalších faktorov opísaných v metodologickej časti neuvádzam žiadne mená bez ohľadu na to, či boli spomenuté v rozhovoroch účastníčok alebo v mediálnych materiáloch.

⁵⁰ Historické záznamy a chronologické prehľady udalostí potvrdzujú, že 22. novembra 1989 na prvej demonstrácii na Námestí Slovenského národného povstania v Bratislave účastníčka H. prečítala vyhlásenie osobností Slovenského národného divadla a objavila sa aj v iných výpovediach v realizovaných rozhovoroch.

Ľa toho, koho bolo najviac vidieť a počuť. Hoci takýto prístup považujú za „prirodzený“ pre kolektívnu pamäť, zdôrazňujú, že sa z príbehu vynechávajú osoby, ktoré určovali ideové smerovanie revolúcie alebo umožňovali organizáciu demonštrácií: „väčšinou sa chápe to, čo bolo na tribúne, ako revolucionári, ale ten mozgový trast, ten bol za tribúnou...“ (X.)

Divadelné predstavenie a kolektívny happening

V skúmanom období médiá predstavovali verejné vystupovanie, prihováranie sa ľuďom či rečnenie aj mimo tribún ako dôležitú súčasť revolučného konania. Tieto činnosti sa v mediálnych naratívoch objavovali skôr skratkovito, najmä v opisoch spolu s ďalšími aktivitami, ale predstavovali styčné body, okolo ktorých sa formoval príbeh, a to najmä v počiatočných fázach revolúcie.⁵¹ Spoločne s dôrazom na formulovanie a predčítavanie vyhlásení, výziev a verejné vznášanie požiadaviek mohli odkazovať na potrebu opätovného privlastnenia si verejného a politického priestoru, na potrebu symbolickej verejnej konfrontácie s mocou, ako aj na kolektívne revolučné vrenie, v ktorom sa verejne vyjadrovali a diskutovali idey revolúcie (Krapfl, 2009). Médiá sa však v tejto súvislosti sústreďovali nie na diskutovanie, ale na individualizované vyjadrovanie myšlienok, a evokovali tak dve strany revolučnej scény a dva typy konania – hovorenie a počúvanie.

Obraz revolúcie ako divadelného predstavenia sa tak konštruoval prostredníctvom hierarchizácie priestoru a konania, prostredníctvom obrazu tribúny ako pódia s aktérmi a podoby námestia a verejnosti ako publika. Kým podľa Jamesa Krapfla (2009) zúčastňovanie sa na verejných stretnutiach, happeningoch a demonštráciách počas nežnej revolúcie pomáhalo vytvárať pocit spoločenstva a zdieľaných ideí,⁵² v mediálnom prostredí dvadsať rokov po revolúcii slúžilo aj na artikulovanie rozdielu medzi lídrami revolúcie a verejnosťou:

Začínali sa (mítingy) o štvrtej popoludní a desaťtisíce ľudí tam prichádzali deklarovať podporu revolúcii. V sychravom počasí na námestí, odrazu zbavení strachu a plní túžby po slobode a eufórie z postupne sa rúcajúceho režimu, nadšene aplaudovali lídrom novembra a ďalším rečníkom či hudobníkom, ktorí patrili k programu mítingov.⁵³

V situácii, keď sa verejnosť konštruovala ako v prvom rade pasívna pozorovateľka, sa aj známe heslo revolúcie „v jednote je sila“ stalo prostriedkom symbolického členenia, pretože mnohotisícový dav „práve týmto heslom nielen odkazoval lídrom na tribúnach svoje odhodlanie a súhlas s ich ideami, ale aj sebe akoby pripomínal potrebu celospoločenskej jednoty“⁵⁴ Do kontrastu sa tak dostáva na jednej strane spoločenská jednota a na druhej hierarchický charakter priestoru revolúcie, ktorá bola vedená revolucionármi a nasledovaná verejnosťou, vyjadrujúcou podporu slovám lídrov alebo nesúhlas s nimi. Revolúcia sa teda v predstavených mediálnych obrazoch dostáva do rúk hŕstky revolucionárov, ktorých podporovali masy. Takúto predstavu upevňujú aj príbehy, v ktorých „občianski aktivisti vyburcovali sivú zónu i robotníkov. Zrazu sa slovenské námestia začali plniť. Novembrový chlad sa odháňal budajkami, štrngalo sa kľúčmi, horeli sviečky, hovorili prejavy a... písali sa dejiny.“⁵⁵ V takomto podaní sú aktívni iba aktivisti, verejnosť je *vyburcovaná* a všetko ostatné *sa robí*.

Prístup, ktorý stotožňoval podieľanie na stretnutiach, diskusiách a demonštráciách s pasívnou účasťou na revolúcii, reprodukovali aj niektoré participantky výskumu. Účastníčka W. napríklad zdôrazňuje, že dôležité boli momenty, keď verejne vyjadrila svoj názor, jej „osobné vzbury“, ktoré ju oslobodzovali a zároveň

⁵¹ Čorná, 2009; Milan Kňažko, 2009. •

⁵² Krapfl o štrajkujúcich vysokoškolákoch uvádza: „Spolu so štrajkujúcimi hercami premenili ulice a námestia na divadlá, kde sa rozplynula hranica medzi javiskom a hľadiskom.“ (2009, s. 75)

⁵³ Balogh, 2009.

⁵⁴ Balogh, 2009.

⁵⁵ Szöcssová, 2009.

„očisťovali“ od minulosti, keď sa podľa vlastných slov podriaďovala režimu. V oboch prípadoch pritom išlo o vzburu na pracovisku proti riaditeľovi školy, ktorý predstavoval starý, meniaci sa režim. Tieto aktivity ako vypracovávanie nových zásad práce v škole a získavanie podpory pre VPN participantka explicitne označuje ako aktívne a oproti nim stavia účasť na mítingoch či stretnutiach na námestiach, pričom dodáva: „Toto bola pasívna účasť.“

Prítomnosť na manifestáciách sa opisovala ako silný emocionálny zážitok, a to bez ohľadu na to, či išlo o mediálne alebo orálne naratívy tých, čo vystupovali na tribúne, alebo tých, čo stáli pod ňou. Zažiť revolučný míting, pochod či zúčastniť sa živej režeze patrilo podľa mediálnych materiálov medzi najsilnejšie zážitky revolúcie, námestia sa označovali ako „obrovský kapitál solidarity a súdržnosti“,⁵⁶ reprodukovala sa posvätná atmosféra, ktorá bola miestami spojená s náboženskými prvkami ako zázrak alebo modlitba.⁵⁷ Hoci sa o nežnej revolúcii hovorí prevažne v pojmoch ako ruptúra (Szomolányi, 2000), prevrat, udalosti, zrútenie či pád starého režimu, v súvislosti s verejnými podujatiami sa stále objavujú metafory „posvätného“, ktoré v roku 1989 zohrávali dôležitú úlohu v chápaní revolúcie, pri vytváraní nového spoločenstva a formulovaní predstáv o budúcnosti (pozri Krapfl, 2009). K takýmto obrazom zázrakov a prerodov prispievali aj metaforické vyjadrenia súvisiace s ďalšími opakovane tematizovanými aktivitami, ktoré sa spájali s účasťou na verejných podujatiach ako skandovanie, spievanie či štrnganie kľúčmi: „odzváňanie režimu symbolizovalo štrnganie kľúčmi, jeden z najsilnejších symbolov nadšenia a súhlasu s revolučnými zmenami“⁵⁸

Takmer všetky účastníčky rozhovorov zaradili medzi najsilnejšie pozitívne zážitky revolúcie atmosféru verejných zhromaždení. Edward A. Tiryakian (1995) takéto vnímanie vysvetľuje pomocou vzájomného prepojenia konceptu charizmy, ktorý rozvinul Max Weber, a konceptu kolektívneho vrenia rozpracovaného Emilom Durkheimom. Tiryakian uvádza, že v určitých chvíľach komunita získava pocit moci, ktorá nie je založená na kontrole materiálnych zdrojov, ale na pocite vzájomnej súdržnosti. Taký-

to pocit posilnenia, ktorý sa však objavuje len v určitých situáciách (v situáciách, ktoré sa vymykajú z rutiny každodenného života), pretvára skupinu na charizmatické spoločenstvo, charizmatický dav. Povedané slovami účastníčky S., „ľudia sa cítili ako jedno spoločenstvo, bolo to také masové povznesenie sa nad realitu v mene niečoho vyššieho a zároveň niečoho veľmi ľudského medzi nami“.

Významným faktorom pri tvorbe romantizujúceho obrazu námestia bola aj dualita nebezpečenstva a bezpečia, ktorá v médiách spoluvytvárala rozdiel medzi revolučnou verejnosťou a predstaviteľmi režimu. Na jednej strane sa účasť na mítingoch opisovala ako nebezpečná, k čomu prispieval jeden z najčastejších obrazov revolúcie – študentská demonstrácia 17. novembra 1989 v Prahe, kde polícia zasiahla proti zúčastneným. Fyzický útok médií predstavovali ako najvýznamnejší impulz začiatku revolúcie, pričom sa miestami objavovali aj informácie o uvoľnenejších pomeroch v osemdesiatych rokoch, environmentálnych aktivitách na Slovensku alebo o rôznych stretnutiach v alternatívnych verejných priestoroch (Pető – Szapor, 2004), ktoré umožňovali inú než súkromnú či vnútornú kritiku režimu. Ako sa však zhoduje väčšina analyzovaných mediálnych materiálov, fyzický útok na študentstvo v Prahe spoločne s nepravdivou informáciou o smrti študenta mobilizovali spoločnosť a určili hranicu, ktorú štátna moc podľa všetkého prekročila. Pociť nebezpečenstva sa preniesol aj do materiálov o neskorších demonstráciách na Slovensku, pričom sa zdôrazňovalo, že nebolo jasné, ako zareagujú predstavitelia štátu a policajné zložky: „nad námestím boli podľa informácií, ktoré sme dostali, ostreľovači. Čakali na rozkaz, ale neprišiel, námestia zostali bez krvi.“⁵⁹ Na druhej strane mala demonštrujúca verejnosť – v tomto prípade zobrazovaná ako aktívna – zabezpečiť bezpečné prostredie. Bezpečie vy-

•

⁵⁶ Budaj, 2009.

⁵⁷ Hříb, 2009.

⁵⁸ Balogh, 2009.

⁵⁹ Karvaš, 2009.

tvárali ľudia, ktorí sa správali „slušne“,⁶⁰ postarali sa o niekoho, kto „omdlél v tlačnici“,⁶¹ sanitky „hliadkovali dobrovoľne“,⁶² vyzbierali sa peniaze, ktoré sa predtým stratili.⁶³

Do obrazu revolúcie ako námestia sa opäť nedostáva iná práca, ktorá k bezpečiu ľudí prispievala a ktorá bola súčasťou každodenných aktivít hnutia. Veľké demonštrácie v Bratislave (od 22. novembra 1989) boli povolené úradmi, čo je skutočnosť, ktorá sa v médiách zmieňuje len zriedka a okrajovo, v jednom článku boli dokonca explicitne – v súlade s pretrvávajúcim rozšíreným presvedčením – označené za nepovolené.⁶⁴ Účastníčka výskumu C. pritom predstavuje vybavovanie povolení ako dôsledok pragmatického rozhodnutia motivovaného zámerom predchádzať násiliu, k akému došlo počas sviečkovej manifestácie v roku 1988.

Napríklad keď sme mali mať prvé veľké námestie, tak som išla na národný výbor hlavného mesta Bratislavy po povolenie. Povedali, že to musím ísť na Staré mesto, tak som tam prišla, tam povedali, že v Starom meste nám nepovolajú, nech ideme do Petržalky do Sadu Janka Kráľa. Viete si predstaviť, že by sa tie námestia tam konali? Povedala som, že to nie je možné, pretože sme to už zvolali na Námestie SNP a potrebujeme povolenie, aby to tam bolo. (...) Normálne som mala papier, takže to povolenie bolo a zakaždým, keď bolo námestie, vždy som si ho musela ísť obnovovať. (C.)

Účastníčka vo svojom rozhovore stavia na praktickom prístupe k revolúcii a vzhľadom na svoje skúsenosti ju vníma predovšetkým prostredníctvom sledu rôznych každodenných činností, ktoré možno zaradiť k budovaniu hnutia a v širšom zornom uhle aj budovaniu občianskej spoločnosti a politiky. Na drobné tak rozmieňa obrazy, ktoré sa objavujú v mediálnych príbehoch – vystúpenia na tribúne, masové demonštrácie, sídlo Verejnosti proti násiliu v Bratislave, preberanie moci a inštitucionálne zmeny po roku 1989.

November ako sled jednorazových udalostí

Prvé dni po 17. novembri 1989 médiá prezentovali aj prostredníctvom stretnutí a diskusií, ktoré spoluvytvárali prechod medzi demokratizáciou a predchádzajúcim obdobím štátneho socializmu: „Na Slovensku vtedy bolo veľmi rozšírené, že sa ľudia stretávali v bytoch, chalupách, krčmách a diskutovali o všeličom, o vede, literatúre, no vždy o politike.“⁶⁵ Alternatívny verejný priestor, ktorý sa zvykol vytvárať v rámci súkromnej sféry, často reprodukoval rodové normy žité v domácnostiach, čo naznačuje opis, ako sa aktér revolúcie dozvedel o zásahu polície proti demonštrujúcim 17. novembra: „Počas našej vzrušenej diskusie nám manželky zvestovali vzrušujúcu novinu, ktorú sa práve dozvedeli z rozhlasu.“⁶⁶ Aj ďalší aktéri novembra 1989 dostávajú priestor na zodpovedanie rovnakej otázky – ako a kde sa pre nich začala revolúcia. Začiatok revolúcie je tak v médiách na jednej strane koncentrovaný na námestí v Prahe, na druhej strane sa rozchádza do rôznych polosúkromných priestorov na Slovensku (v Bratislave, Dunajskej Strede, Košiciach, Leviciach, Pukanci a pod.). Ide najmä o diskusie so známymi, ale uvedené sú aj príklady, keď sa mali stretnúť disidenti s predstaviteľkami a predstaviteľmi tzv. sivej zóny.⁶⁷ Prezentované stretnutia sa postupne presúvajú do verejných priestorov a rozširuje sa okruh zúčastnených, pričom sa pozornosť venuje predovšetkým udalostiam v Bratislave a opisom „vzrušujúceho zhromaždenia v Umeleckej besede“⁶⁸ v nedeľu 19. novembra 1989. Články o tomto stretnutí sú príznač-

•

⁶⁰ Daniš, 2009.

⁶¹ Karvaš, 2009.

⁶² Karvaš, 2009.

⁶³ Szöcsková, 2009.

⁶⁴ Karvaš, 2009.

⁶⁵ Kyška – Gál, 2009.

⁶⁶ Kusý, cit. podľa Hrubaničová, 2009.

⁶⁷ Mitana, 2009; Karvaš, 2009.

⁶⁸ *Čo ste robili v novembri 1989?*, 2009c.

né tým, že sa zameriavajú na procesualny charakter organizácie stretnutia – objavujú sa opisy toho, ako sa ľudia mobilizovali, telefonovali si a pozývali sa na stretnutie, na ktorom sa v Bratislave mala „začať“ nežná revolúcia. Čitateľstvo sa dozvie, kto a prečo mal kľúče od Umeleckej besedy, ako reagovali ženy, ktoré priestor strážili, prečo, ako, kto a komu telefonoval:

A dohodli sme sa aj na tom, že každý bude doma telefonovať ďalším známym. A oslovení budú hneď telefonovať ďalším a ďalším. A do „umelky“ prídu tí, čo sa, jednoducho, neboja. Ešte od C. som bol u L. Cestou domov som sa zastavil o pár ulíc nižšie u M., ktorý sa vrátil z Prahy. Doma som s manželkou vykrúcal. Telefónne čísla, pozývali sme a pozývali...⁶⁹

Ide o ojedinelý prípad podujatia, ktorého organizácii médiá venujú väčší priestor. Ani masové demonštrácie a mítingy, pochod do Hainburgu či generálny štrajk sa nedočkali takého záujmu o to, akým spôsobom boli zabezpečované. Ponúka sa teda otázka, čím bola táto organizácia špecifická, keď si vyslúžila výnimočnú pozornosť. Kým neodškriepiteľným argumentom zostáva, že išlo o prvé verejné stretnutie, na ktoré prišlo asi 500 ľudí, z rodového hľadiska zostáva zaujímavá aj otázka, do akej miery sa médiá zaoberajú podrobnými opismi samotnej organizácie podujatia práve preto, lebo ju sprostredkujú známi muži z umeleckého prostredia ako hlavní aktéri.

Ako teda médiá prezentovali informácie o organizovaní iných podujatí? V analyzovaných materiáloch nájdeme príbehy o tom, že sa organizovali štrajky (generálny a študentské),⁷⁰ koordinačné výbory,⁷¹ mítingy,⁷² vyjednávania s komunistami a rokovanie s premiérom,⁷³ organizovala sa aj alternatívna kultúrna a umelecká scéna. Média však neprinášajú konkrétnejšie informácie o tom, čo takáto organizácia znamenala a z čoho pozostávala. Organizačná činnosť sa predstavuje ako jednorazová, akoby samozrejماً aktivita, ktorej sa nevenuje viac mediálneho priestoru. Podobne jednoducho sa mal zabezpečovať aj pochod do Hainburgu, na ktorom sa 6. decembra 1989 zúčastnili tisíce ľudí, mali sa tak koordinovať slovenské školy medzi sebou, kro-

ky študentov a študentiek s akciami VPN či dianie v Bratislave s dianím v Prahe. Organizačná a koordinačná práca sa tiež redukovala na jeden z atribútov líderstva; revolucionár mohol byť organizátorom sviečkovej demonštrácie, koordinátorom VPN alebo „autorom výletu do Hainburgu“.⁷⁴

Takéto konštruovanie revolúcie ako sledu jednorazových, hierarchicky usporiadaných aktivít je asi najviac viditeľné prostredníctvom dvoch typov konania, ktoré sa v médiách týkali predovšetkým lídrov revolúcie – „zakladať“ a „viesť“. Súčasťou príbehu revolúcie sa stalo napríklad založenie prvého politického hnutia Maďarskej nezávislej iniciatívy 18. novembra 1989 v Šali, ako aj založenie Verejnosti proti násiliu a jeho koordinačného výboru či centier VPN mimo Bratislavu, zakladali sa ale aj pobočky Občianskeho fóra, rôzne výbory, noviny, vydavateľstvo, televízia, odbory... Aktéri a aktérky tak buď zakladali, alebo spoluzakladali, prípadne „boli pri založení“⁷⁵ rôznych inštitúcií. Zakladanie nových inštitúcií je úzko späté s vedením revolúcie, čo možno najlepšie sledovať v článku o vedúcich osobnostiach Novembra.⁷⁶ Podobne ako pri organizovaní rôznych aktivít a iniciatív či podujatí, čitateľstvo sa zväčša nedozvedá podrobnosti o tom, čo si vyžadovalo založiť hnutie, iniciatívu alebo inštitúciu, nemá možnosť sledovať procesualný charakter tejto činnosti. Naopak, z predkladaných opisov by sa dalo usudzovať, že takéto „založenia“ boli priamym, ba až nevyhnutným dôsledkom diskusií a rozhodnutí, avšak bez ďalšej súvisiacej práce. Podob-

•

⁶⁹ Sikora, 2009.

⁷⁰ Pozri napr. Balogh, 2009; *Čo ste robili v novembri 1989?*, 2009c; Jancura, 2009g; Karvaš, 2009; *Ludia verili študentom*, 2009.

⁷¹ Chorvatovič, 2009; *Ludia verili študentom*, 2009.

⁷² Hríb – Daniška, 2009; *Chcelo by to logo*, 2009. •

⁷³ Balogh, 2009; Gál – Kyška, 2009; Chorvatovič, 2009; *Oslavy výročia revolúcie v Košiciach*, 2009.

⁷⁴ Chorvatovič, 2009.

⁷⁵ Bán, 2009; Hríb – Daniška, 2009; Szatmáry, 2009.

⁷⁶ Chorvatovič, 2009.

ne možno uvažovať aj o „vedení“ ľudí a inštitúcií (viest' parlament, kampaň, výbor), ktoré sa rovnako prezentuje ako jednorazová aktivita spájaná najmä so známymi menami revolúcie.

K opisovaniu veľkých udalostí ako jednorazových aktivít alebo revolúcie ako sledu samostatne stojacich činností prispelo chápanie revolučného diania ako rýchleho, intenzívneho procesu, v ktorom sa dialo veľa vecí naraz, ako aj pripisovanie celospoločenského významu jednotlivým momentom, v ktorých sa aktéri a aktérky nachádzali. Jedným takým momentom je príchod piatich členov Koordinačného výboru VPN do slovenskej televízie, kde „predniesli požiadavku“, aby televízia vysielala naživo mítingy. „Spravodajcovia stípli, ale H. povedal: ‚Od zajtra...‘ Vzápätí sme sa dohodli, že každý deň pošlú do Prahy (ČST) 5- až 10-minútový zostrih udalostí zo Slovenska. Aby vedeli, že tu nespíme. V tej chvíli sa stranicka/štátna televízia premenila na verejnoprávnu.“⁷⁷ Aktér syntetizuje rôzne javy a procesy do jedného momentu, ktorý sa stáva symbolom dlhodobej premeny verejnej inštitúcie.

Aj dlhodobé činnosti sa zobrazovali bez dôrazu na procesualny charakter zmeny či vývoja, napríklad dvojročná práca vo Federálnom zhromaždení a parlamentných výboroch. Prezentáciou činností ako jednorazových akoby sa umocňovala potreba rýchleho konania: „rukami nám za dva roky prešlo asi 300 zákonov, ktoré vytvorili základ demokratického štátu“⁷⁸ V tejto formulácii, rovnako ako v ďalších opisoch práce v parlamente či inej dlhodobej práce v rôznych oblastiach, sa kladie dôraz na finálnu fázu, *produkt* konania: zákony sa schvaľovali, politické strany a inštitúcie sa zakladali. Až v inom článku na otázku novinára, či o podobe slobodného Československa rozhodovalo len pár ľudí, ten istý účastník dodáva, že išlo o každodenné zasadanie výboru, ktoré sa začalo ráno a končilo večer o desiatej alebo jedenástej. „V piatok som sa vrátil domov, v sobotu som išiel na predsedníctvo MNI a na mítingy a od pondelka parlament a zákony.“⁷⁹ Podrobnejšie si na prácu s prípravou novej legislatívy na úrovni Slovenska spomína účastníčka C.:

Ja som chodila napríklad v deväťdesiatom roku na zasadnutie vlády, utorky bývali, a tam mal národný výbor svoju stoličku a všetky tie zákony a všetko, čo vláda schvaľovala, čo dávala do parlamentu, tak my sme ako národný výbor mali pripomienkovať. S niečím sme súhlasili, niečo sme pripomienkovali, bolo to veľmi náročné, viete tie jednotlivé zmeny. Jednak ste museli to staré ovládať, teraz tieto rozličné odbory, to bolo zdravotníctvo, obchod, spravodlivosť, viete z koľkých zložiek sa skladá vláda a ten život politický. (C.)

Dozvedáme sa to, čo v mediálnom príbehu revolúcie absentuje: detaily konkrétnych procesov a aktivít, okolnosti práce, potreba špecifického poznania a rýchleho učenia sa, pocit zodpovednosti. Pohľad na Federálne zhromaždenie po revolúcii (po prvých kooptáciách aj po prvých voľbách), ktorý sa namiesto jednotlivých aktivít zameral na atmosféru a kvalitu, ponúkla zase vo svojom rozhovore účastníčka F. Je to jedna z mála pozitívnych výpovedí, ktoré sa dotýkajú politickej kultúry a neodčleňujú *dobré* občianske a revolučné prostredie od *skazenej* politiky (pozri aj Maďarová, 2011). Opisuje parlament ako „veľký zážitok“, ku ktorému prispeli ľudia, ktorí „skutočne boli vynikajúci rečníci, vzdelaní ľudia, tam proste človek niekedy s nemým úžasom počúval tie krásne vystúpenia, ktoré aj z hľadiska toho rečníckeho umenia, aj obsahovo formulované, by sa dali zverejniť ako eseje kedykoľvek.“ (F.) Okrem vystúpení a vysokej úrovne niektorých politických prejavov a diskusií však mal k pozitívnemu opisu prispieť aj účel vtedajšej politiky a význam zákonov, ktoré sa v parlamente tvorili: pri spomienkach na legislatívne úpravy týkajúce sa základných politických slobôd alebo na rehabilitačné zákony poukazuje najmä na konkrétny význam pre občianky a občanov. Naratív účastníčky F. sa v mnohom odlišuje od ostatných príbehov, tak orálnych, ako aj mediálnych. Zväčša totiž predstavujú politiku ako

•
⁷⁷ Gindl, 2009.

⁷⁸ Kováčik, 2009.

⁷⁹ Hríb, 2009b.

zaťažujúcu a nečistú záležitosť, pre ktorú boli vhodní najmä neúprimní a nečestní ľudia, buď zástupcovia predchádzajúceho režimu, alebo ich nástupcovia, ktorí mali vlastné mocenské záujmy a presadzovali nacionalistické tendencie. Vo výpovedi účastníčky F. však dochádza k postupnej zmene, keď sa v prvých mesiacoch po revolúcii mala politika „očistiť“ a jej úroveň sa mala „zdvihnúť“ tak z hľadiska obsahu, ako aj formy. Významné z perspektívy predstáv o politike je predovšetkým to, že nejde o a priori negatívny priestor, do ktorého môžu vstúpiť iba takí ľudia, ktorí „na to majú“, poväčšine charakter a odvahu. Naopak, ide o sféru, ktorej vlastnosti závisia od ľudí obývajúcich tento priestor, a preto nesie potenciál transformácie.

November ako proces alebo praktická „nežná“

Podrobnejšie opisy aktivít, ktoré súviseli s organizačnou revolučnou prácou, sa v médiách objavovali zriedka. V krátkosti tematizovali predovšetkým výrobu, rozmnožovanie a distribúciu plagátov a letákov.⁸⁰ Podobne aj v prípade rozhovorov sa podrobné opisy práce jednotlivých aktérok a aktérov revolúcie zväčša neobjavovali v prvej dejovej línii rozprávania, teda ako súčasť odpovede na otázku o tom, ako si aktérky pamätajú november 1989, ale najmä ako reakcie na nasledujúce doplňujúce otázky o konkrétnych udalostiach a činnostiach. Každodenná reprodukčná práca tak nebola súčasťou primárnych naratívov revolúcie. A predsa, po zbere a zosumarizovaní jednotlivých výpovedí sa práve reprodukčná práca môže stať kľúčovým aspektom interpretácie príbehov Novembra.

Napriec rozhovormi sa vinú konštatovania o „praktických“ ženách nežnej revolúcie. Takýto rámec, ktorý odlišuje materiálnu a ideovú stránku revolúcie, sa objavuje v dvoch podobách – účastníčky rozhovorov v priebehu rozprávania prichádzajú k explicitným konštatovaniam o tom, že ženy boli v revolúcii „jedine praktické“, alebo takýto príbeh konštruujú prostredníctvom opisov konkrétnych aktivít budovania a udržiavania hnu-

tia, práce z oblasti starostlivosti a ďalších podrobných aktivít, ktorých aktérkami boli predovšetkým ženy, resp. verejnosť, konštruovaná ako symbolická feminínna aktérka.

Prostredníctvom obrazov praktickosti a nepraktickosti stavia príbeh revolúcie účastníčka T., pričom takéto rozdelenie využíva na utváranie svojej subjektivity ako revolucionárky, ale aj na rozdelenie rôznych aktérok a aktérov revolúcie. Aktérkina subjektivita praktickej ženy v príbehu vychádza z jej predchádzajúcich skúseností s disidentskou činnosťou počas štátneho socializmu, ako aj z jej práce v „nápravnom“ ústave a vo fabrike. V jej príbehu sa prelínajú rôzne priestory revolúcie – verejné diskusie, stretnutia s predstaviteľmi Verejnosti proti násiliu, so „študentmi“ –,⁸⁰ ako aj aktivity na pracovisku a neskôr činnosti súvisiace so vznikajúcou občianskou spoločnosťou. Súčasťou aktérkinho rozprávania sú aspekty, ktoré sa v iných naratívoch neobjavujú a ktorými zdôrazňuje nutnosť pragmatického konania počas revolúcie. „U nás prvé, čo sme urobili, že sme išli na kádrové oddelenia, že kľúče od zbraní. Lebo to boli milicionárske zbrane, všade boli tak,“ vysvetľuje potrebou bezpečnosti prvé kroky, ktoré v zamestnaní urobili po 17. novembri. Ako motiváciu či inšpiráciu konania často uvádza literatúru a informácie a skúsenosti, ktoré jej sprostredkúvali telefonicky „zo Západu“. Účastníčkine aktivity pritom prechádzajú od takých, ktoré boli „nevyhnutné“ a z ktorých niektoré ju „strašne otravovali“ – ako transformovanie štrajkového výboru na odbory a zakladanie nezávislých odborov aj za hranicami jej pracoviska – až po aktivity, ktorým sa chcela venovať, napríklad založenie a vedenie nadácie, založenie časopisu, vydavateľstva a pod. „Zakladanie“ tu však nadobúda

•

⁸⁰ Balogh, 2009; Vagovič, 2009; Zajac, 2009a.

⁸¹ V mediálnych materiáloch aj v rozhovoroch sa v súvislosti s aktérstvom používalo predovšetkým generické maskulínium. Účastníčky rozhovorov používali ženský rod v prípadoch, keď hovorili o konkrétnych ženách, odpovedali na otázku o aktivitách žien, prípadne odkazovali na cieľ realizovaného výskumu. Výnimku tvorili dve účastníčky výskumu, ktoré pôsobili vo feministických a ľudskoprávných organizáciách a používali rodovo vyváženejšie vyjadrovanie.

iné významy než v prípade mediálnych príbehov, pretože sa skladá z rôznych menších súvisiacich aktivít. Aktérka sa pritom zameriava na také aspekty a okolnosti práce, ktoré boli pre danú situáciu a dobu špecifické.

Papier sme zohnali na noviny, časopisy, lebo však to všetko bolo štátne. No začnite vydávať, keď nemáte papier. Tak od tých našich z Ružomberka, čo sme pre nich projektovali, tak tí poslali papier, to bolo plno praktických vecí, ktoré bolo treba riešiť. (T.)

Praktické stránky revolúcie zdôrazňuje aj v závere rozhovoru: „Takže na otázku, čo mi dala revolúcia, to, že fajn je postaviť idey a okamžite materiálne zabezpečiť výkon ideí tak, aby to nebolo zničiteľné.“ (T.) Dôraz teda spočíva v prepojení ideového a materiálneho aspektu (každej) revolúcie v záujme prežitia a udržateľnosti kolektívnych cieľov. Potreba pragmatického prístupu, do ktorého patrí aj výchova ďalších generácií nevyhnutná pre zachovanie kontinuity, sa stáva nielen základným princípom a podmienkou úspechu revolúcie, ale aj jej hlavným odkazom. V tomto zmysle, hoci nie explicitne, sa vytvára priestor pre politický význam reprodukčnej práce v jej rozmanitých významoch.

Podobne ako účastníčka T., ktorá konštatuje, že „len ženy sme tam boli praktické“, konštruje pozíciu žien a mužov v revolúcii aj participantka Y. z inej časti Slovenska. Vo svojom príbehu opisuje činnosti miestneho koordinačného výboru, organizáciu i moderovanie manifestácií, organizovanie výjazdov do okolitých obcí, ako aj rozhodovanie o ďalšom profesijnom smerovaní a vstupe do politických inštitúcií. Hoci tvrdí, že na začiatku revolúcie sa aktivít „prirodzene ujali muži“ a žien v nej bolo málo, spomína ich v jednotlivých obrazoch revolúcie. Pozíciu iných žien, ale aj svoju vlastnú zovšeobecňuje: „Ja som to vždy hovorila, ženy sú včeličky robotníčky a muži sú zberači funkcií. Vždy som to pociťovala a pociťujem to dodnes. Žena je dobrá, však príď, tu si sadni, vybav, vytelefonuj a ja pôjdem reprezentovať.“ (Y.) Zamýšľa sa nad príčinami takejto situácie a ako dôvod uvádza, že pozícia žien v spoločnosti pred rokom 1989 a v súčasnosti sa

veľmi nelíši – ženy vykonávajú prácu, ktorá umožňuje mužom realizovať sa, zároveň sa však muži chovajú pokrytecky, ak tvrdia, že ženy sa neangažujú, pretože v skutočnosti im to muži „nedovolia“. Hoci vo viacerých rozhovoroch sa poukazovalo na to, že v revolúcii ženy vykonávali prácu považovanú za „ženskú“, a preto prácu nedocenenú, úsilie o reflexiu štruktúrnych súvislostí – ktoré nie sú nevyhnutne konzistentné s ďalšími vyjadreniami účastníčky – možno nájsť len v tomto naratíve.

Prostredníctvom symbolického umiestnenia do dvoch odlišných priestorov hovorí o rôznych rolách žien a mužov v revolúcii účastníčka G. V jej rozprávaní sa spája sídlo Verejnosti proti násiliu v Bratislave s ostatnými miestami Slovenska, a to prostredníctvom telefonického kontaktu. Do polovice decembra spolu s ďalšími komunikovala s množstvom ľudí, ktorí do VPN telefonovali a žiadali centrálu o radu v rôznych súvislostiach, napríklad v súvislosti s potenciálnou výmenou vedenia v podnikoch. Opisuje, ako pri telefónoch sedeli od rána do večera, „lebo Slovensko nevedelo, čo má robiť, tak stále telefonovalo“. Takúto činnosť a dennodennú komunikáciu prezentuje vedľa aktivít, ktorým sa venovali „revolucionári“:

Lebo naši muži, tí boli zavretí za dverami, pred ktorými sedel P. a nikoho nepúšťal dnu, pretože hovoril, že je potrebné, aby to bolo nerušené, že oni tam riešia dôležité veci – zmenu režimu, novú vládu, a to bolo veľmi dôležité. A všetko ostatné robili ženy, napríklad sme obsluhovali telefóny a komunikovali sme s celým Slovenskom. (...) Ale mne nikto z tých mužov za tými zatvorenými dverami nepovedal, ako mám odpovedať. (G.)

Prostredníctvom oddelených a takmer nepriepustných priestorov sa tu vytvára hranica medzi „dôležitými“ politickými aktivitami ako zostavovanie novej vlády a komunikácia s mocou (zmena režimu) na jednej strane a bežnými činnosťami ako obsluhovanie telefónov a komunikácia s regionálnymi aktérmi a aktérkami revolúcie na strane druhej. Takýto priestor je jasne rodovo vymedzený a hierarchický, hoci prezentovaný so značnou dávkou irónie.

Zdanlivá nepriepustnosť priestoru politiky obývaného mužmi „revolucionármi“ a priestoru „ostatného“, ktorý obývali ženy a verejnosť, pomáha vysvetliť, prečo sa niektoré aktivity, spadajúce podľa takéhoto rozdelenia do sféry nepochitkej, vytrácajú z verejného diskurzu o nežnej revolúcii. Zdá sa totiž, že aktivity, ktoré zostali pred zatvoreným dverami politiky, zostali aj na okraji pamäti. V mediálnom rozhovore s jedným z lídrov revolúcie sa napríklad dozvedáme, že „neexistovala komunikácia“ medzi Bratislavou a inými mestami, lebo „takí sme boli zahŕtení vlastnou agendou“.⁸² Aktér zdôrazňuje spontánny aspekt revolúcie, ktorá mala prepuknúť naraz na rôznych miestach a mať všade rovnaký priebeh. Ako jeden z mála prípadov tento príbeh prekračuje vnímanie Prahy a Bratislavy ako epicentier revolúcie a dáva dôraz na činnosť v regiónoch. Kým historické zdroje potvrdzujú vznik paralelných revolúcií naprieč Československom (Krapfl, 2009), limitovaný diskurz o revolúcii sa tu prejavuje tak, že aktér s cieľom vymedziť sa voči tvrdeniu, že revolúcia bola riadená z jedného centra a vopred naplánovaná, zneviediteľňuje spoluprácu medzi jednotlivými aktérmi, prebiehajúcu na rôznych úrovniach. Ide pritom o už spomínané cesty po Slovensku, ku ktorým dochádzalo od začiatku revolučných udalostí, ako aj o rýchlejšiu a nepretržitú telefonickú komunikáciu, ktorá sa v mediálnych naratívoch neobjavuje vôbec. Kým do mediálneho diskurzu revolúcie sa dostáva predovšetkým „politický“ priestor revolúcie spojený s jej známymi predstaviteľmi, účastníčka G. síce takýto obraz načrtáva, no zároveň ho spochybňuje. Jej odkaz na dva separátne priestory je vysvetľujúci pre ďalšie naratívy, ale ona sama nabúrava hranicu medzi riadením revolúcie spoza zatvorených dverí, keď uvádza: „Viacerí možno aj preto potom s odstupom času hovorili, že preto bola nežná tá revolúcia, že ženy tieto veci riadili.“ (G.) Zmenou perspektívy sa tak z kontinuálnych činností, ako bola telefonická komunikácia s rôznymi regionálnymi aktérmi a ďalšie každodenné „ostatné“ aktivity stáva riadenie revolúcie. Na inom mieste rozhovoru túto perspektívu približuje, keď opisuje úlohu tajomníčky VPN v pozitívnom priebehu začiatku revolúcie. Ako uvádza, dôvera bola

najdôležitejším aspektom rozhodovania o tom, kto sa do centrály VPN dostane a kto bude mať akú úlohu. „Prečo sa to potom začalo kaziť? (...) Spočiatku to tam ešte M. ukočírovala, lebo to sme si vždy tak medzi sebou: Poznáš ho? Veríš mu? Dobré, môže prísť. Tam nemal šancu sa dostať nikto taký, koho sme nepoznali, to bolo to šťastie, ale potom, keď tam už prišli ďalší a ďalší, tak už sa to začalo vynášať proti sebe, materiály a všelijaké škaredé veci.“ (G.) V tomto prípade aj VPN pôsobí ako priestor, ktorý treba chrániť od spoločnosti, pričom strážkyňou priestoru bola revolucionárka, ktorá zabezpečovala chod VPN, organizáciu ľudí a prerodzovanie činností. Vďaka jej práci sa z centrály malo stať na začiatku revolúcie bezpečné miesto.

Na rozdiel od vedenia VPN je však samotné hnutie porézny priestor, ktorého prieniky so širšou verejnosťou sa uskutočňovali nielen prostredníctvom telefonátov a manifestácií či iných verejných stretnutí, ale aj priamo v sídlach koordinačných výborov. „Hovorím, tam stáli šóry ľudí deň-noc a čakali na prijatie, samozrejme, tí centrálni revolucionári nemohli sa im venovať, lebo museli riešiť vládu a armádu a neviem čo všetko,“ vysvetľuje účastníčka S. dôvod, prečo bolo nutné prácu v rámci VPN koordinovať. V mnohých rozhovoroch sa prízvukuje množstvo práce, ktorú bolo treba po novembri 1989 vykonávať a veľmi rýchly časový priebeh tohto obdobia. „V študentskom výbore (sa) robilo non-stop, 24 hodín denne, vkuse zvonili telefóny, vkuse sme niekam chodili, aj vyjednávať, takým naivným, ale revolučným spôsobom,“ spomína na študentské hnutie v Košiciach účastníčka U. K aktivitám, o ktorých účastníčky hovoria, patrí organizovanie mítingov, pravidelné stretávanie sa alebo organizácia výjazdov do iných miest, „ale hlavne sme robili také praktické veci, ako je maľovanie plagátov farbami a štetcami a rozmnožovanie tých požiadaviek.“ (D.) Ako v rozhovore okrajovo spomenie účastníčka W., s tým, čo sa vo väčšine prípadov prezentuje ako zábavnejšia časť novembrových dní – teda výroba a distribú-

•

⁸² Gál – Kyška, 2009.

cia plagátov – bola spojená aj fyzická námaha. Spomína, ako im pred kanceláriou „zhodili jedno obrovské množstvo plagátov, ktoré boli z toho kvalitného papiera, ťažké ako neviem čo, no dnes by som to už nevládala, určite nie... to bolo príšerné, kým som to povynášala hore“ do kancelárie na druhé poschodie. Rýchlo sa však vracia k pozitívnym stránkam svojej práce a túto poznámku sama zľahčuje, akoby sa o fyzickej námahe v tejto súvislosti nepatrilo hovoriť. Pre účastníčku X. patrila výroba a distribúcia plagátov k príjemným stránkam revolúcie, pričom tieto činnosti spájala s návštevami fabrík na východe Slovenska. Prostredníctvom opisu výjazdov do rôznych závodov vytvára zo svojho pracoviska rešpektované centrum:

a tí krásni chlapci z tých jednotlivých závodov, robotníci, inžinieri (...), my sme im pripravovali plagáty a oni to roznášali po stavbách, rozprávali sa s ľuďmi, informovali ich o tom, čo sa deje, takže odrazu sa roztvoril ani neviem, ako nejaký pavúk, nejaká organizácia. (X.)

K organizačnej práci možno zaradiť viaceré aktivity, ktoré sa v rozhovoroch spomínali. Ide pritom o prácu, ktorú účastníčka S. nazýva „typický ženský servis“ – organizovanie a prerozdeľovanie práce, čiastočný dohľad nad aktivitami, ktoré sa robili, a ľuďmi, ktorí sa v inštitúcii vyskytovali, ale aj upratovanie, umývanie riadov, zabezpečovanie základnej starostlivosti o ľudí pracujúcich často celé dni a noci. Spojenie rodového a vekového hľadiska v tejto súvislosti sčasti reflektuje aj účastníčka U., ktorá bola zo študentského hnutia vyslaná do VPN v Košiciach.

Taká klasika, s takou zhovievavosťou na mňa – no mladá, ešte k tomu žena, študentka a oni skúsení harcovníci protištátni, si to riešili, kto bol zatknutý, ako dlho ho držali na ŠTB, ja som bola akože z ich pohľadu teliatko. Potom tam vlastne bola ešte jedna baba, ktorú si pamätám, to bola kostymérka z divadla a my sme tam v podstate robili servis, dá sa povedať, chodili sme kupovať šunku v aspiku. (U.)

O „servise“ v súvislosti s novovzniknutou politickou stranou hovorí aj účastníčka S., ktorá plynule prechádza z rozprávania o revolúcii do rozprávania o politike. Ústrednou témou jej príbehu je veľké množstvo práce, ktorá sa začala novembrom 1989 a pokračuje dodnes. Strieda a prelína sa práca občianska, politická a aktivistická bez toho, aby sa v charaktere činností a priestorov, v ktorých sa vykonávala (štrajkový výbor na škole, politická strana, mimovládne organizácie), vytvárali nezlučiteľné rozdiely, ako to možno sledovať v členení „politickej“ a „občianskej“ činnosti v médiách alebo iných rozhovoroch (napríklad v rozhovore s účastníčkou B.). V súvislosti s politickou činnosťou sa reprodukuje rozdelenie „vízií“ spojených s maskulinitou a praktickosti, ktorá sa viazala na prácu považovanú za ženskú. Pretože riaditeľ bol

úžasný intelektuál (...) on skôr do toho vnášal tie vzdialené obzory, tie vízie. Ale tie bolo potom treba prácne realizovať, respektíve ani nie že realizovať, ono to je o tom, že ten stranický život je jednak taká banálna vec, a jednak je to úmorná lopota, bežná drina, taký ten klasický servis. (S.)

Zároveň však teba povedať, že bežná práca nebola v rozhovoroch spojená len s námahou a len veľmi zriedka bola predmetom kritiky. Vo väčšine prípadov k nej účastníčky pristupovali pragmaticky ako k činnosti, ktorú bolo treba urobiť, a tak ju aj robili, prezentovali ju ako „normálnu“ a „samozrejmu“. Zároveň sa objavovali prípady, keď sa starostlivosť stala zdrojom potešenia a radosti, a to tak pre aktérky, ako aj ich kolegov a kolegyně: „Alebo že som vybavila vianočné stromčeky pre všetkých členov koordinačného výboru. Som si povedala, bože, veď je dvadsiateho tretieho a nikto z nich nemá stromček a väčšina z nich má malé decká, zajtra sa musí niečo rozsvietiť.“ (Y.) Účastníčka opisuje, ako volala na štátne lesy, požiadala o trinásť stromčekov a na trikrát ich niesla na streche auta. Príbeh, ktorý detailným zobrazením prezrádza, že pre účastníčku mal špeciálny význam, je zároveň jeden z mála momentov, keď sa v priebehu opisu revolúcie aspoň nepriamo spomína rodina vedúcich aktérov.

K emocionálne silným chvíľam revolúcie patrí aj mediálne opakovaný príbeh o mladomanželoch, ktorí stratili peňaženku s väčšou sumou peňazí (15 000 korún) na jednom z veľkých mítingov. V rozprávaní účastníčky C. však nadobúda aj iný rozmer. Podľa verejne známeho rozprávania jeden z tribúnov oznámi stratu prítomným a ľudia začnú zbierať peniaze, aby stratenú sumu manželom vynahradili. Zároveň však niekto peňaženku nájde a manželom ju vrátia aj s peniazmi. Čo sa v médiách prezentuje ako jeden zo zázračných momentov revolúcie a dôkaz o tom, ako sa ľudia na pár dní zmenili a ovládlo ich „dobro“, pokračuje inštitucionálnymi dôsledkami pre VPN. „V takých igelitových sáčkoch začali ku mne tam chodiť peniaze, ale normálne naplnené – drobné, papierové – už sa mi to tam takto kopilo (...), a keď som už mala neviem, desať, dvadsať tých igelitových sáčkov, že čo s tým.“ (C.) Aktérka podrobne opisuje, ako si boli z pošty požičiať vrecia a peniaze vzali na poštu, kde ich pracovníčky spočítali. VPN tak získalo veľkú sumu, podľa slov účastníčky C. 150 000 korún, ktoré bolo možné použiť na rôzne aktivity. Zároveň to však v situácii, keď neexistovala infraštruktúra organizácie, predstavovalo veľký problém.

Ja bývam v takom záhradnom domčeku s rodinou, nás hneď, samozrejme, počas revolúcie vykradli, tak som sa bála tam tie peniaze nechať. Na svoje meno som nechcela vytvoriť účet (...) a nemohla som to na organizáciu VPN odložiť, lebo ona oficiálne neexistovala. Nemali sme stanovy, my sme neboli uznaní ministerstvom vnútra. (C.)

Následne opisuje, ako využila situáciu na zlegalizovanie VPN, keď v spolupráci s ďalšími členmi koordinačného výboru a právnikom napísali stanovy a ona ich vzala na ministerstvo vnútra. „To boli prvé stanovy VPN, odsúhlasili nás a odvtedy bola VPN uznaná ako organizácia. Na základe toho sme si mohli založiť účet, dostali sme pečiatku, mali sme logo.“ (C.) Z jedného z najznámejších príbehov revolúcie, z príbehu, v ktorom sa verejnosť stáva dôležitou aktérkou revolúcie a je zdrojom emocionálneho zážitku, sa tak stáva príbeh o zlegalizovaní hnutia, ktoré revolúciu na Slovensku viedlo.

Účastníčka C. podobne podrobne opisuje aj spôsob, akým VPN v Bratislave získala tzv. Mozartov dom, sídlo, v ktorom sa mnohé príbehy – v médiách aj vo výskumných rozhovoroch – odohrávajú. Hoci ide o miesto, ktoré napríklad denník SME zaradil medzi symboly revolúcie,⁸³ a miesto, ktorého názov sa v príbehoch objavuje samozrejme, bez vysvetľovania, v mediálnych naratívoch sa nedozvedáme, ako bolo možné, že sa VPN do tejto budovy bývalej Večerej univerzity marxizmu-leninizmu presťahovalo. Tento proces približuje účastníčka C.:

Potom bolo treba vybaviť nejaký priestor. Išla som na ten národný výbor, súdruh J. aj so súdruhom primátorom mi dali zoznam (...) neviem akých bytov v Starom meste – tretie poschodie, piate poschodie, ale v podstate byty bez výťahu, neobývané, v hroznom stave. Že tam môžeme mať kanceláriu. (...) My sme potrebovali mať také priestory, ako bola budova VŠMU, že ľudia ako chodia, môžu vstúpiť a môžeme s nimi debatovať atď. (C.)

Na základe takýchto úvah prišla aktérka k Mozartovmu domu, ktorý na jej žiadosť nakoniec uvoľnili a kam sa postupne VPN presťahovalo.

Byty, domy a pozemky zohrávali dôležitú úlohu aj v príbehu aktérky z východu Slovenska, ktorá sa stala predsedníčkou mestského výboru. V opise rôznych aktivít, ktoré plynule prechádzajú od novembra 1989 k činnosti v štátnej správe, zdôrazňuje, že politické rozhodnutia mali pre občianky a občanov veľký význam (pre význam politických rozhodnutí z porevolučného obdobia pozri aj Krapfl, 2009, kapitola 5). Zaraďuje sem riešenie nespravodlivých vyvlastnení pozemkov zo strany komunistickej strany a vracanie pozemkov ich pôvodným majiteľom a majiteľkám, prípadne iným verejným inštitúciám. „Po tejto stránke začal ten život (...) nadobúdať úplne iné rozmery a vo veľmi krátkom čase (...) som mala pocit, že nám tá občianska spoločnosť pod rukami rastie.“ (X.)

•
⁸³ Balogh, 2009.

K prvým veciam, ktorým sa mala v úrade venovať, patrilo štrajk v technických službách, kde vládli zlé pracovné podmienky, ďalej spomína ľudí, ktorí každý deň chodili na mestský úrad s požiadavkami a vecami, ktorým sa bolo treba venovať. Jej nadšene rozprávanie je pretrhávané zmienkami o negatívnych aspektoch a vytváraní „nepriateľov“. Na jednej strane spomína, ako sa obraz „nepriateľov“ utváral z „bývalých komunistov“, na druhej strane zo samotných revolucionárov. Rozprávanie graduje príbehom o tom, ako jej v rodnom meste ako účastníčke revolúcie vypálili poštovú schránku a musela sa odsťahovať do Bratislavy. Podobne ako aktérka X. tematizujú negatívny prístup „k revolucionárom“ aj účastníčky B., V. a Y., pričom všetky zdôrazňujú, že aspekt malého mesta, v ktorom sa všetci poznajú, zohral v tomto smere dôležitú úlohu a vystavil ich v mnohom nebezpečenstvu a „pomste“.

1 • 2 • 3 • 4 • 5 •

Kde sa robila nežná revolúcia

081 kolektívne konanie
 100 komunikácia s mocou
 023 konzervatívizmus
 103 kráśni chlapci
 133 kulisa revolúcie
 141 ľud
 102 maľovanie plagátov
 040 mestá pamätí
 118 mobilizačná práca
 047 moc mlčania
 106 Mozartov dom
 048 nadobúdanie hlasu
 103 nepatriho sa
 082 neviditeľná práca
 135 nevinnosť a nedotknuteľnosť
 120 nezávislé poviny
 106 občianska spoločnosť
 067 obrat k naratívu
 064 orálna história
 143 osobné je politické
 146 rodové roly
 140 rodový poriadok
 061 rutina každodenného života
 039 skupinová identita
 104 skosení porúčajúci hlasovníci
 143 skúsenosti manželiek
 090 solidárta
 084 speváky naše vystúpenia
 091 spoločenstvo
 083 spomínanosť
 118 spor o pamäť
 106 stáňový NBT
 105 starostlivosť ako zdroj potešenia
 106 stratená penážienka
 103 strážkyňa priestoru
 062 svedectvá
 103 šóry ľudí
 105 štrajkový výbor
 090 štrnganie kľúčmi
 011 tajné správy v kočkách
 101 telefonovať
 137 tribúni
 104 typický ženský servis
 124 Účtelské fórum
 104 umývanie riadov

Priestory a línie revolúcie

Z predchádzajúcej kapitoly je zrejmé, že rôzne formy konania počas Novembra sa viazali na rozmanité priestory a miesta, ktorých vzťah sa v naratívoch neprestajne formoval. Pri konceptualizácii priestoru sa odvolávam na humánnu a feministickú geografiu, kde sa priestor vníma ako integrálna súčasť sociálnych procesov. Ako zhrňajú Blažek a Rochovská (2006), priestor sa od sedemdesiatych rokov čoraz menej chápe ako fixná a absolútna veličina a dôraz sa kladie na jeho sociálnu konštruovanosť, na to, ako sa mení (nielen) ľudskou aktivitou a ako je s ňou previazaný.⁸⁴ V analýze sociálneho hnutia roku 1968 v Mexiku aplikujú Frazier a Cohen (2009b) predstavu o dynamickom a sociálne utváranom priestore a ukazujú, ako praktiky širokej základne hnutia pomáhali utvárať semiautonómne politické a revolučné priestory napríklad na univerzitách alebo v uliciach. V súlade s Frazier a Cohen (2003, 2009b, 2016) chápem miesta revolúcie ako porézne priestory, v ktorých (a prostredníctvom ktorých) sa utvárajú a pretvárajú spoločenské, kultúrne a politické vzťahy a praktiky. Zároveň používam koncept priestoru ako metaforu v súvislosti s oblasťou každodenného života, domácnosti, profesie, sociálnej komunity, hnutia či politickej praxe (Blažek – Rochovská, 2006).

V analytickej časti odlišujem koncepty priestoru a miesta: v súlade s kľúčovými diskusiami humánnej geografie uvádzam miesto skôr v spojení s konkrétnou lokáciou, špecifikom, kým priestor stelesňuje najmä možnosť sociálnej činnosti (Blažek – Rochovská, 2006). Dochádza tu však k napätiu medzi jazykom humánnej geografie a štúdií pamäti, ktoré hovoria napríklad o miestach pamäti ako širších diskurzívne utváraných javoch. Rámcovo teda v analýze rozlišujem medzi konkrétne viazaným miestom revolúcie a abstraktnejším priestorom, vo viacerých prí-

•

⁸⁴ K feministickým prístupom k priestoru a architektúre pozri aj časopis *Aspekt* 2/1998 *Priestory žien*.

padoch sa však významy týchto dvoch pojmov prelínajú. Miesto i priestor sú ponímané ako diskurzívne a materiálne (na fyzický priestor naviazané) javy, situované vo vzťahu k času i kontextu a previazané so spoločenskou činnosťou.

Zmnoženie miest a priestorov v naratívoch novembra 1989 významne podporuje rekonceptualizáciu revolúcie, ako to presvedčivo doložil Krapfl (2009). Po vykročení z komfortnej zóny zaužívaného prístupu, v ktorom sa November implicitne stotožňuje s udalosťami v Prahe a Bratislave, sa ukážu rôzne miesta revolúcie, pretože „(k)eď sa teda 19. novembra začali šíriť správy o zakladaní OF a VPN v Prahe a Bratislave, zasiahli krajinu, ktorá už bola v pohybe. (...) Na začiatku bola občianska iniciatívnosť všade lokálna a autonómna; išlo vskutku o spontánnu mobilizáciu zdola.“ (Krapfl, 2009, s. 153) Obraz revolúcie sa teda mení, keď do neho zahrnieme udalosti z rôznych miest a mení sa aj podľa toho, ako utvárame symbolické priestory Novembra.

Priestor môžeme chápať aj ako vzťahové usporiadanie objektov a tiel – spôsob ich rozmiestnenia a súčasne potrebu ich usúvzťažniť. Telá sa tak stávajú integrálnou súčasťou priestoru dvojitým spôsobom – jednak sú médium, prostredníctvom ktorého vnímame priestor (priestory medzi konkrétnymi objektmi a telami) a súčasne je samo telo umiestneným objektom (Löw, 2006). Priestor ako vzťah medzi telami charakterizovanými rodom, rasou, vekom, triedou a ďalšími sociálnymi ukazovateľmi je teda sám osebe hierarchický, dynamický a rodovo špecifický (Löw, 2006; Massey, 1994). Ak zdieľaním príbehov revolúcie vždy znovu utvárame jej obraz, priestory Novembra sa konštruujú aj vzťahmi medzi aktérmi, ktorých pomenujeme, umiestnime do naratívu. Naopak, zneviditeľňovaním iných aktérov a aktérok sa vytrácajú mnohé priestory revolúcie a jej významy sa zužujú a splošňujú. Tu sa proces formovania nekončí, pretože vo verejne zdieľaných príbehoch revolúcie, kde množstvo priestorov chýba, sa zase nemôže nájsť mnoho účastníčok a účastníkov, ktorí sú z obrazu novembra 1989 vylúčení a ktorým sa môžu tieto udalosti ďalej odcudzovať. Takéto zjednodušené kolektívne spomínanie zužuje pamäťové polia revolúcie, teda diskurzívne utvára-

né priestory, ktoré ovplyvňujú, čo a akým spôsobom si pamätáme, resp. na čo môžeme spomínať.

Okrem väzieb medzi umiestnenými objektmi a telami je konštruovanie priestorov a miest späté s mocenskými vzťahmi ešte (aspoň) dvoma ďalšími spôsobmi: tým, ako sa niektoré priestory a miesta utvárajú ako dôležitejšie voči iným, marginalizovaným (napríklad priestor tribúny, námestia a „zákulisia“ v predchádzajúcej kapitole), a zároveň aj tak, že zväčša sa v tomto procese reprodukovujú širšie mocenské štruktúry vrátane rodového poriadku (Löw, 2006). Spôsob, akým premýšľame o miestach a priestoroch, je priamo aj nepriamo zviazaný s určitými sociálnymi konštrukciami rodu a rodových vzťahov. Tento proces je obojsmerný, pretože aj naše vnímanie rodu je ukotvené v špecifických obrazoch miest a priestorov (Massey, 1994).

Rodový charakter priestorovosti sa reflektuje aj vo feministickej teórii, ktorá sa dlhodobo zaujíma o povahu verejnej a súkromnej sféry, ich posúvajúcich sa či nestabilných hraníc (napr. Pateman, 1989). Vznik modernej industriálnej spoločnosti bol spojený so striktným oddelením verejnej sféry – ako priestoru pre stretávanie sa slobodných ľudí – od súkromnej sféry ako priestoru pre výchovu týchto ľudí (Havelková, 1995). Feministické teoretičky upozornili, že vznik takejto dichotómie ukotvenej v meštiackom modeli rodiny, ktorý sa zrodil na prelome 18. a 19. storočia, „priniesol rigidne stanovené roly muža živateľa a ženy opatrovateľky. V mocensky vplyvných a riadiacich verejných inštitúciách boli iba muži.“ (Kiczková, 2011, s. 186) Verejný a súkromný priestor sa utvárali ako oddelené, protikladné a hierarchické, pričom verejná sféra sa spájala s mužmi a racionalitou a súkromná sféra sa prisúdila ženám, emóciám a nevypočítateľnému konaniu (Kiczková, 2011). Feministické hnutie v západných krajinách sa v sedemdesiatych rokoch 20. storočia snažilo poukázať na skutočnosť, že nielen verejná sféra, ale aj to, čo sa považuje za súkromnú sféru, je priestorom mocenských vzťahov a politickej praxe. Heslo *osobné je politické* malo upozorniť na význam aktivít, ktoré sa vykonávajú v súkromnej sfére, zároveň na spôsob, akým dochádza k devalvovaniu súkromného priestoru, ako aj

na problémy politickej teórie, podľa ktorej má politicko-inštitucionálna mocenská štruktúra len nepriamy vplyv na súkromnú sféru (Kiczková, 2011). Heslo stotožňujúce osobné a politické však bolo problematické pre ženy zo socialistických krajín, kde sa súkromná sféra chápala ako priestor aspoň sčasti chránený pred štátnou mocou a kde sa štát často usiloval súkromný priestor kontrolovať a narúšať napríklad odpočúvaním alebo sledovaním (Cviková – Juráňová, 2009; Šmejkalová, 2001). Súkromný priestor predstavoval aj príležitosť pre vyjadrenie odporu voči štátnej moci a pre rôzne formy občianskej aktivity. Akademičky Andrea Pető a Judith Szapor (2004) v tejto súvislosti hovoria o vytvorení alternatívnej verejnej sféry, v ktorej sa síce ženy angažovali a boli prítomné na formovaní opozičných aktivít, zároveň však išlo o priestor, ktorý bol často sexistický a podľa logiky súkromnej sféry v ňom prevládala stereotypná deľba práce. Reprodukoval sa model dvojitej záťaže, ktorý vyplýval zo súbežného obývania verejnej a súkromnej sféry v štátnom socializme: ženy mali možnosť vstúpiť do verejného života, ich vstup na trh práce však nebol sprevádzaný prerozdelením zodpovednosti za starostlivosť o domácnosť, čo viedlo k väčšej záťaži žien, vyčerpanosti, nenaplnenosti a „permanentnému pendlovaní“ medzi verejným a súkromným (Kiczková, 2011, s. 199). Pre ženy v disente sa táto záťaž ešte zvyšovala, čo dokladajú príbehy disidentiek v publikácii *Bytová revolta: jak ženy dělaly dissent* (Linková – Straková, 2017) a sumarizuje Marcela Linková v záverečnej štúdii:

Zátěž domácích prací je v některých rozhovorech zmiňována explicitně a poukazuje na to, že ženy Charty neměly obvyklé dvě směny – práci a rodinu s domácností, ale spíše tři nebo čtyři, když připočítáme zabezpečování činností pro Chartu a zvládání dohledu, naschválů či výhrůžek Státní bezpečnosti. Zatížení disidentek tak bylo enormní. Čas, který byl normálně vyhrazen péči o děti, děláním úkolů, přípravě večere atd., byl navíc zaplněn přijímáním hostů a návštěv, jejich pohoštěním a hovorem s nimi, úklidem po návštěvách a dále přípravou samizdatů, prepisováním, přípravou balíků k distribuci, účastí na demonstracích a pod. (Linková, 2017, s. 379 – 380)

Zároveň však Linková zdôrazňuje, že práve priestor bytov prakticky umožnil ženám spojiť starostlivosť o domácnosti s politickou činnosťou. Domácnosť bola priestorom pre diskusie, vyjednávanie znenia Charty 77, prípravu samizdatov i priestorom pre schovávanie rôznych opozičných materiálov pripravených na distribúciu (Linková, 2017, s. 381). Osobné a súkromné sa v tejto alternatívnej verejnej sfére prelínalo s politickým a verejným, hranice medzi nimi sa mazali a prekresľovali. Aj tu sa potvrdzuje, že verejnému a súkromnému priestoru sa spoločensky a historicky priradujú odlišné hodnoty a významy. Filozofka Zuzana Kiczková v roku 1997 napríklad uviedla, že prostredníctvom konceptu verejného a súkromného môžu ženy z tzv. Západu a Východu nadviazať dialóg a artikulovať svoje odlišné skúsenosti, ktoré sa v deväťdesiatych rokoch stali predmetom zásadných feministických diskusií i predmetom sporov.

Obdobie nežnej revolúcie ako príležitosť pre vytváranie „inej“, novej politiky malo špecifický význam aj pre redefinovanie významov verejného a súkromného priestoru a v spomienkach na rok 1989 sa ich vzťah stále vzájomne formuje. Rakúska politologička Eva Kreisky zdôrazňuje, že je dôležité skúmať, „za akých podmienok sa isté miesto, konanie alebo diskurz kóduje ako verejný alebo ako súkromný“ (cit. podľa Kiczková, 2011, s. 187). V naratívoch Novembra možno sledovať, ako sa aj prostredníctvom rodových vzťahov vzájomne konštruujú revolučné, verejné, súkromné a politické priestory.

Vyvieranie a šírenie alebo vznik paralelných ohnísk revolúcie

Mediálne i orálne naratívy pristupujú k miestam revolúcie prevažne dvoma spôsobmi: vytvárajú obraz paralelných ohnísk revolúcie na rôznych miestach Československa alebo opisujú Prahu a Bratislavu ako epicentrá diania, z ktorých sa následne šírili informácie a mobilizačná sila do menších miest a obcí. V médiách prevládali informácie o šírení revolúcie, a to zväčša z Bratislavy do iných miest Slovenska, na ktoré spomínajú herci, ale aj študentky

a študenti: „na tribúne som vystúpil aj v ďalších dňoch a potom sme spolu s majstrom L. išli šíriť revolúciu do iných miest – boli sme v Trnave, Holíči, Skalici...“⁸⁵; „vysielali do ostatných škôl a závodov ‚spanilé jazdy‘ a objasňovali ciele politických pohybov“⁸⁶; „napríklad Y. sme v tom čase volali robotnícky prezident. Chodil do fabrík, pomáhal ich protestujúcim zamestnancom, zorganizoval robotnícky koordinačný výbor.“⁸⁷ Ku konštrukcii Bratislavy ako centra revolúcie na Slovensku dochádzalo rôznymi spôsobmi – stotožňovaním Novembra s najväčšími demonštráciami, opakovanými a zmnoženými výpoveďami aktérov, ktorí boli činní predovšetkým v Bratislave, ako aj odlišným pristupovaním k udalostiam na rôznych miestach. V príbehoch revolúcie teda vychádzala Bratislava do regiónov s cieľom „zobudiť Slovensko“.⁸⁸ Nešlo však len o geografickú viazanosť, cesty revolúcie boli v príbehoch viazané aj na sociálnu stratifikáciu spoločnosti, ako ilustruje nasledujúci opis začiatku Novembra: „K študentom sa pridali umelci, skúsení disidenti, intelektuáli, ale postupne aj celá spoločnosť. Dva dni po brutálnom zásahu vzniklo Občianske fórum v Prahe, Verejnosť proti násiliu v Bratislave. (...) Občianski aktivisti vyburcovali sivú zónu i robotníkov.“⁸⁹

Kým účastníčka X. hovorí o tom, ako sa organizovali výjazdy do podnikov na východe Slovenska, aktérky U. a D. spomínajú, ako sa chodilo z Nitry a Bratislavy do iných škôl. Rozhovor s D. pritom prezrádza, že takéto cestovanie zohráva v jej revolučnom aktérstve dôležitú rolu: „Potom ďalšia pozícia, ktorou som mala pocit, že sa zapájam, bola tá, že som mala auto (...), a to bolo pre študentské hnutie veľmi užitočné.“ Hoci spomína viaceré aktivity, na ktorých sa podieľala, vrátane účasti v novovznikajúcich študentských inštitúciách, výroby rôznych materiálov a účasti na mnohých stretnutiach, zdôrazňuje, že išlo o kolektívne činnosti. Dodáva, že šoférovanie a fotografovanie boli dve „jej“ činnosti, ktorými prispela k revolúcii. „Niesť informácie ďalej“, ako hovorí o informovaní o revolúcii účastníčka H., patrilo k významným aktivitám práve pre limitovaný mediálny obsah v prvých dňoch revolučných udalostí. Zdôrazňuje pritom skutočnosť, že cestovali najmä herci, ktorých spoločnosť pozna-

la a dôverovala im. Takéto konštatovanie sa pritom objavuje na mnohých miestach orálnych rozhovorov aj v mediálnych výstupoch – napríklad ako známe tváre sprevádzali študentov (D.), ako herec pomohol upokojiť nebezpečnú situáciu,⁹⁰ ako vystúpenia známych tvárí patrili k najsilnejším zážitkom revolúcie (W.). Aktérka G. spomína, ako z centrály VPN v Bratislave koordinovali výjazdy do iných miest a ako ľudia z rôznych častí Slovenska telefonovali a žiadali, aby na ich mítingy prišli najznámejšie osobnosti revolúcie. Keďže to vo väčšine prípadov nebolo možné, boli takéto telefonáty často zdrojom sklamaní a ústili do presvedčania, že príde niekto iný, rovnako „dobrý“. Kombinácia spoločných ciest známych osobností a „nevinného“ študentstva sa uvádza ako zámerná s cieľom vzbudiť dôveru, informovať a zároveň mobilizovať.

Žiadal som a prosil, aby každý deň chodili z Národného divadla osobnosti do Martina, lebo to bol zložitý kraj. (...) Bol som šokovaný, keď na generálny štrajk už vyšli všetci do ulíc... Keď ľudia uvideli v televízii, čo sa vlastne robí, odrazu bol aj Martin celý rozjasený.⁹¹

Ako naznačuje predchádzajúci citát a potvrdzujú iné mediálne naratívy, k „šíreniu revolúcie“ prispeli aj dva ďalšie typy konania: účasť v televíznych diskusiách a sledovanie správ. Štúdio Dialóg, v ktorom sa od 24. novembra stretávali revolucionári so zástupcami KSC, „prelomilo ľady“,⁹² podľa vyjadrení bolo pre verejnosť šokom a stalo sa zdrojom viacerých mediálne rozšírených a verejne známych citátov o potrebe vytvorenia právneho

•

⁸⁵ Ďuríček, 2009.

⁸⁶ Sikorová, 2009.

⁸⁷ *Ľudia verili študentom*, 2009.

⁸⁸ Karvaš, 2009.

⁸⁹ Szöcssová, 2009.

⁹⁰ Čorná, 2009.

⁹¹ Čorná, 2009.

⁹² *Milan Kňažko*, 2009.

štátu, o zrušení vedúcej úlohy komunistickéj strany či o zmene systému. Význam televízneho a rozhlasového vysielania zároveň potvrdzuje mnoho oslovených, pre ktorých boli informácie z médií dôležité pre obraz o situácii,⁹³ ale boli aj podnetom na účasť na demonštráciách či ďalšie aktivity.⁹⁴ Podobne významnú úlohu zohráva sledovanie rozhlasového a televízneho vysielania aj vo výskumných rozhovoroch, a to ako zdroj informácií i podnet mobilizácie. S udalosťami v Prahe a Bratislave, o ktorých médiá informovali, porovnávali účastnícky rozhovorov charakter a časové aspekty diania vo svojich obciach a podľa toho ich aj hodnotili. Stali sa referenčným rámcom nežnej revolúcie.

Šírenie informácií, mobilizačná práca, zdieľanie skúseností, prejavy podpory a solidarity boli dôležitou praxou revolúcie. Krapfl však na základe skúmania dobových materiálov spochybňuje príbeh o jednosmernom pohybe revolučného diania. Poukazuje pritom na spontánnu lokálnu mobilizáciu, keď medzi „19. a 21. novembrom vypukli štrajky na univerzitách a v divadlách od Plzne po Prešov a vznikali prvé štrajkové výbory na pracoviskách.“ (2009, s. 153) Proces vzniku lokálnych iniciatív je pritom predmetom sporu o pamäť. Podľa Krapfla organizujúce sa skupiny sa identifikovali viac s Občianskym fórom než Verejnou protinásilniou – medzi začiatkom revolúcie a generálnym štrajkom 27. novembra vznikli na Slovensku Občianske fóra v najmenej 27 z celkového počtu 38 okresov vrátane 19 okresných miest (2009, s. 152). Na konci novembra 1989 sa zástupcovia koordinačného výboru Občianskeho fóra v Prahe a koordinačného výboru Verejnosti proti násilniu v Bratislave dohodli, že sa navzájom uznajú za zástupcov hnutí v jednotlivých republikách. Pre lokálne iniciatívy na Slovensku to znamenalo, že ak súhlasia s politickými požiadavkami VPN, mali by prijať názov slovenského hnutia. Postupne sa odlišnými spôsobmi a napriek rôznej intenzite odporu všetky Občianske fóra na Slovensku do júna 1990 premenovali na Verejnú protinásilniu. Takýto príbeh zrodu a vývoja revolučného procesu v Československu je len málo známy, čo Krapfl pripisuje úspešnému prepisovaniu kolektívnej pamäti a vymazaniu krátko obdobia histórie. „V decembri 1989 viacero aktivistov VPN

začalo používať minulý čas spôsobmi, ktoré popierali pôvodnú rôznorodosť slovenského občianskeho hnutia; prezentovali bratislavskú víziu o tom, ako sa dejiny *mali* odvíjať, ako správneho rozprávania o tom, ako sa *naozaj* odvíjali. (...) Inými slovami, čo urobila Bratislava, to sa rovnalo tomu, čo urobilo ‚Slovensko‘, a akákoľvek miestna iniciatíva, ktorá sa definovala nezávisle od Bratislavy, predstavovala aberáciu.“ (Krapfl, 2009, s. 166)

Dominantný naratív o Bratislave ako centre, ktoré udávalo tón pre celé Slovensko, sa reprodukuje aj vo väčšine mediálnych textov. Narúšajú ho však články, ktoré sa venujú špecificky Novembru v regiónoch alebo sú rozhovormi s rôznymi osobnosťami revolúcie. Tie budujú príbeh o paralelnom vzniku revolučného diania. Jedna z osobností revolúcie hovorí v mediálnom rozhovore o vzniku súbežných revolúcií: „spontánne a celoplošne došlo k erupcii. (...) Keď som sa po mesiacoch dostal do Košíc, Bystrice, Humenného, zistil som, že tam je to úplne rovnaké.“⁹⁵ Na iných miestach sa spomínajú napríklad Košice, Krupina, Martin, Medzilaborce, Nové Zámky, Pukanec, Šaľa, Trenčín či Trnava, do médií sa dostala aj živá reťaz Banská Bystrica – Zvolen.⁹⁶ Príbehy z iných častí Slovenska sú však do istej miery vyčlenené, neovplyvňujú dominantný naratív, nie sú do neho zahrnuté, nepomáhajú ho diferencovať ani podryvať. Symbolicky to vyjadruje tvrdenie jedného z lídrov revolúcie (zhodou okolností toho istého, ktorý na inom, vyššie citovanom, mieste hovoril o erupcii paralelných revolúcií):

Československo bolo jedinou krajinou, kde prebiehali dve revolúcie v jednom štáte. Pre Slovákov to bola dvojnásobne historická udalosť. Zúčastnili sme sa na zrútení režimu, ale súčasne tu vzniklo autonómne

•

⁹³ Pozri *Čo ste robili v novembri 1989?*, 2009a-h.

⁹⁴ Čorná, 2009.

⁹⁵ Kyška – Gál, 2009.

⁹⁶ Bán, 2009; Čorná, 2009; *Čo ste robili v novembri 1989?*, 2009; Čupka, 2009; Hríb – Világi, 2009; Hunčík, 2009; Mítana, 2009; *Nežnú revolúciu si pripomínajú aj v regiónoch*, 2009; *Po dvadsiatich rokoch*, 2009.

hnutie za slobodu. Tá slovenská nežná bola sprvu aktívnejšia než česká sametová. V Bratislave sme sa dostali do priameho televízneho prenosu, bolo po cenzúre...⁹⁷

Tento príklad ilustruje širšiu dynamiku vzťahov v rámci hnutia – aktér zdôrazňuje dianie v Bratislave, čím sa na jednej strane môže vymedzovať voči československému centralizmu, ktorý (nielen) revolúciu sústreďoval do Prahy, súčasne však opätovne prispieva k zneviditeľňovaniu diania na iných miestach. Zástupné (synekdochické) pomenovanie širších udalostí jedným m(i)estom nie je zriedkavé a samo osebe nie je problém. Problematickým sa však stáva vo chvíli, keď sa v iných situáciách udalosti nerozrôzňujú a dianie v regiónoch zostáva neidentifikované, prípadne nezačlenené do hlavného príbehu revolúcie.

Centralistický prístup deformuje historické udalosti, obmedzuje priestory i charakter revolúcie a zároveň pomáha zneviditeľňovať aktivity rôznych aktérok a aktérov, ako to ilustruje rozprávanie účastníčok výskumu. V rozhovoroch s dvoma aktérkami z Nitry sa objavujú informácie o príprave jedných z prvých nezávislých novín vydávaných po 17. novembri 1989. *Nitrianska verejnosť* vyšla 9. decembra, šesť dní pred prvým vydaním novín *Verejnosť*, ktoré pripravovalo VPN v Bratislave. Túto skutočnosť spomína hlavná redaktorka novín, pričom zdôrazňuje, že sa o novinách nevie práve preto, lebo vznikli v Nitre, mimo centra mediálneho a verejného záujmu. V rovnakom čase pravdepodobne vznikali ďalšie pravidelné noviny aj v iných mestách, v tejto oblasti je však potrebné ďalšie skúmanie. *Trnavská verejnosť* napríklad tiež vyšla medzi prvými, 15. decembra vyšlo tretie číslo novín, pričom prvé dve vydania neboli datované. Súbežne s novinami *Verejnosť* vznikli aj noviny *NAP* (Deň), ktoré začali pripravovať predstavitelia Maďarskej nezávislej iniciatívy (Krapf, 2009).

O podrobnostiach vydávania novín hovorí účastníčka výskumu Z., pričom zdôrazňuje, že to nemožno porovnávať so súčasnou prácou v novinách.

My sme všetko prepisovali na stroji, samozrejme, keď bol omyl, tak na novo prepisovať, lebo do tlače musí ísť úplne bezchybný text (...). Pani K. ako dramaturgička v tých prvých číslach – ona to zostavovala – mala senzačné nápady, čo tam má byť, ako to má byť, ja som bola, dovolím si tvrdiť, fyzicky aj psychicky jej pravá ruka (smiech). Ale nie, naozaj sme sa na tom tak spoločne podieľali a mnohí študenti pomáhali s prepisovaním a potom sa tie hárky tlačové zanesli do tlačiarne a potom sa naťukali, tam sa to tlačilo, potom sme tam išli robiť korektúry, no to bolo veľmi prácne. Dnes už by som to nerobila, ale vtedy to inak nešlo. (Z.)

Význam vydávania novín spočíval podľa účastníčok v tom, že boli prostriedkom zmien, šírenia informácií a nových ideí, ale aj ohlasov zo strany verejnosti. Súčasne pre ne boli dôležité aj preto, lebo vyšli skôr ako bratislavské noviny *Verejnosť*. Najmä v rozprávaní aktérky B. sa objavuje na jednej strane kritika toho, že reflexia nežnej revolúcie trpela „bratislavocentrizmom“, na druhej strane konštatuje, že zodpovednosť za situáciu nesú sami, pretože dostatočne nezviditeľňovali, čo sa v Nitre dialo. Komplikované vzťahy s „Bratislavou“ napokon v rozprávaní siahajú až do roku 1989:

Chodili sem ľudia, ale veľa vecí sa tam ako v Bratislave koncentrovalo bez ohľadu na to, čo sa deje na vidieku (...). Skutočne sme si občas pripadali takí nejakí vyradení z toho, že to centrum naozaj je tam. Taký deficit sme pociťovali z tých kontaktov a z tej komunikácie s Bratislavou, čo sme neboli sami, takých bolo mnoho miest na Slovensku. (B.)

V kritike vzťahov s „Bratislavou“ pokračovala aj účastníčka Y. z východného Slovenska, pričom zdôraznila, že bližšie boli vzťahy s Prahou a v dôsledku toho ako prvé vznikali koordináčne centrá Občianskeho fóra, ktoré sa postupne premenovali na centrá Verejnosti proti násiliu. Kritika „Bratislavy“ umožňuje zdôrazniť niektoré činnosti, ktoré sa diali v Košiciach, a zároveň po-

•
⁹⁷ Karvaš, 2009.

núka prostriedkov, ako sa vymedziť voči politike VPN, s ktorou aktérky nesúhlasili, resp. s politickým vývojom po revolúcii (prejavu nacionalizmu, rozpad Československa). Kým aktérka Y. uvádza, že centrála VPN nebrala do úvahy názory iných častí krajiny, účastníčka X. navyše zdôrazňuje, že do úvahy sa nebral hlas verejnosti, pričom odkazuje napríklad na petície proti rozpadu Československa, ktoré organizovali. Z takéhoto prístupu vyvodzuje sklamanie ľudí z toho, že sa angažovali, ale ich hlas zostal nevypočutý.

Línie osobných a politických priestorov Novembra

Do konštrukcie priestoru revolúcie v mediálnych naratívoch sa dostáva predovšetkým verejný, viditeľný priestor a priestor stretu s organizovanými politickými štruktúrami, ako aj alternatívny verejný priestor, ktorý sa utvára na rôznych stretnutiach na univerzitách, v kultúrnych inštitúciách či v pohostinstvách. Čo zostáva na okraji novembrového príbehu, sú revolučné organizácie na pracoviskách a priestor domácnosti.

V prípade pracovísk sa z médií dozvedáme predovšetkým o divadelnom či akademickom prostredí, revolúcia je teda viazaná na špecifickú sociálnu vrstvu. Kolektívne konanie na iných pracoviskách sa odhaľuje napríklad v publikáciách, ktoré sa zaujímajú o novembrové udalosti v regiónoch (Hrabko, 2005; Tatár, 2009), ale aspoň čiastkovo doň dávajú nahliadnúť aj účastníčky výskumu:

Stretávali sme sa u nás na podnikovom riaditeľstve, v podstate ľudia zo stavieb... práve ten závod mal tiež svoju bunku urobenú a zase mali svojich členov na jednotlivých stavbách, takže oni im rozдали plagáty alebo informovali ich na tej bunke a z toho závodu prišli k nám na centrálu, k nám na podnikové riaditeľstvo. (...) Napríklad odvolávali sme predsedu ROH a chlapi obišli čo najviac ľudí, aby vyjadrili svoj názor, (...) tak so schránkou obiehali stavby. Ľudia vyjadrovali svoj názor, že či áno, alebo nie. My sme to nemohli, tie stavby sú roztrúsené, sústrediť

k nám na jedno miesto, čiže boli ochotní na úkor svojho času, benzínu, auta, obiehali tie stavby až došli aj s tými schránkami: „Áno, je všeobecne rozhodnutie a vôľa, aby ten predseda ROH bol odvolaný.“ (X.)

V príbehu participantky X. z východného Slovenska môžeme sledovať dynamiku revolučných aktivít, ako aj miesta/pohyb revolúcie z mikropohľadu: rozmanitých aktérov Novembra, prenikanie revolúcie do štruktúry pracoviska, ktoré sa po participatívnom rozhodovaní postupne menilo. Účastníčka zdôrazňuje práve potrebu participatívnosti, pričom vedenie podniku opisuje ako zodpovedné za jej realizáciu. Zároveň dodáva, že v prípade ďalšieho vedúceho pracovníka ľudia hlasovali za jeho zotrvanie vo funkcii, čím zdôrazňuje, že nešlo o „vybavovanie si účtov“ a pomstu, ale najmä o zhodnotenie práce nadriadených. Ďalej opisuje organizovanie petícií na pracovisku, či už za odchod spojeneckých vojsk, alebo za zachovanie Československa. Rozšírenie rozhodovania o záležitostiach, za ktoré v konečnom dôsledku zodpovedali štátni predstavitelia – teda tým, ktoré sa bežne nazývajú politickými –, do priestoru pracoviska, dočasne mení charakter a ponímanie fabriky. V analyzovanom príbehu sa pracovisko stáva dôležitým revolučným, politickým priestorom. Ľudia, ktorí toto pracovisko utvárali, sa stávajú aktérmi usilujúcimi sa meniť charakter štátu/federácie a zapájať sa do politických rozhodnutí, svojím telom i praxou sú integrálnou súčasťou revolučného priestoru. Ako uvádza Krapfl (2009), bunky Občianskeho fóra či Verejnosti proti násiliu sa zakladali od začiatku revolúcie po celom Slovensku, takže možno predpokladať, že priestor pracoviska nebol zriedkavým revolučným priestorom a zamestnanci a zamestnankyne rôznych podnikov boli naprieč krajinou aktívnou súčasťou Novembra, hoci sa v jeho mediálnom príbehu v súčasnosti neocitajú.

Zneviditeľnené sú aj učiteľské pracoviská, ktoré sú špecifické intersekcionalitou rodu a sociálneho postavenia. Kým študentské hnutie a jeho ukotvenie v univerzitných priestoroch sa spomína aj v mediálnych naratívoch, aktivity učiteliek a učiteľov, napríklad v učiteľských fórach po celom Slovensku, zostávajú

v dominantnom príbehu revolúcie neprítomné.⁹⁸ Ide pritom o organizácie, ktoré vznikali v začiatkoch revolúcie, a riešili tak situáciu na konkrétnych vzdelávacích pracoviskách, ako aj prípravu neuskutočnenej prvej reformy školského systému (Hrabko, 2005). Dve z účastníčok revolúcie opisujú svoje aktivity na pracoviskách v Martine a Krupine: „Učiteľské fórum malo výbornú myšlienku, systémové zmeny aby nastali v školstve, hľadanie nových príkladov pre deti a úryvky literárnej výchovy v učebniciach, proste išlo o dobrú vec.“ (V) V ich aktivitách zohráva dôležitú úlohu organizovanie sa na jednotlivých školách i vytváranie väzieb medzi pracoviskami, ako aj posilnenie postavenia ľudí, ktorí zdieľali demokratické predstavy o spoločnosti, o zmenách v obsahu vyučovania a štruktúrnych zmenách vzdelávania. Ako sklamanie sa im preto vybavuje zrušenie okrúhlych stolov, kde sa malo rokovať o reforme školstva, a odsunutie tejto témy z politickej agendy. K tomu však mohla prispieť aj nedôvera k týmto inštitúciám, jej predstaviteľkám a predstaviteľom (pozri aj Hrabko, 2005; Tatár 2009). Na jednej strane mohlo ísť o snahu meniť obsah a formu vzdelávania zvnútra, na druhej strane treba povedať, že školstvo patrilo k ideologicky najzaťaženejším prostrediam. Vzhľadom na to, že školstvo bolo značne feminizované, jeho odsunutie na okraj priestoru revolúcie spôsobuje aj vylúčenie množstva aktérok z priestoru revolučnej subjektivity. Hranická čiara „politického“ sa teda kreslí pozdĺž feminizovanej sféry vzdelávania tak, že koncept starostlivosti spoločne so značným zastúpením žien v odbore školstva zostáva za hranicami politiky.

Či sa za hranicami politiky ocitne rodina a domácnosť, občas záviselo od aktérov, ktorí sa v nej pohybovali. V súvislosti s lídrami revolúcie sa napríklad súkromie a rodinné zázemie utvárajú ako priestor hľadania určitých špecifických predpokladov, ktoré ich predurčili stať sa vedúcimi osobnosťami. Táto iniciatíva, ktorá vychádza predovšetkým zo strany novinárov a novinárok, siaha po skúsenostiach z detstva, pýta sa na osobnostné črty a významné udalosti, ktoré mali vplyv na charakter rozprávajúceho. Jeden z revolucionárov v rozhovore napríklad hovorí, ako mu otec pomáhal spoznávať problematickosť režimu už v útlom veku.

Áno, mal som päť rokov, keď z môjho otca sa stal politický väzeň. Sedem a pol roka mi chýbal, videl som ho dvakrát. Takže od tých piatich rokov som už vedel, že komunizmus asi nebude budúcnosť ľudstva, teda aspoň nie moja. Takže ja som nemal problém, na ktorú stranu sa postaviť už ako dieťa. Vlastne, pociťoval som tú nespravodlivosť a to poníženie vlastne už od detstva.⁹⁹

Rodina je priestorom, v ktorom sa utváral charakter lídra revolúcie, a to predovšetkým v súvislosti s otcom ako mužským vzorom, ktorý bol síce fyzicky neprítomný, ale zanechal na synovi silnú stopu. Pocit rebélie, rozoznávania krivdy a nespravodlivosti sa v príbehu formuluje už v ranom detstve, je súčasťou identity predstavovaného revolucionára. Jeho úloha v revolúcii teda nie je ani náhodná, ani nie je dôsledkom okolností, je naplnením vnútorných predpokladov človeka/muža. Predstavu o hrozbe neslobodného detstva prenáša na ďalšie generácie, predovšetkým vlastné deti, ktoré sa pre neho stali motiváciou konania. Na otázku moderátora, kde bral vnútornú silu (v boji s režimom), uvádza, že je pre neho dôležité, aby deti mohli žiť v slobodnej krajine a nezažili to, čo ich rodičia. Dôraz sa teda kladie na konanie nasmerované do budúcnosti.

Konkrétny súkromný priestor, v ktorom sa vedúce osobnosti hnutia v danom období pohybovali, však bol v médiách prezentovaný ako podružný priestoru verejnému, revolučnému. V súvislosti s konkrétnym revolučným konaním alebo politickou zodpovednosťou sa rodina takmer nespomína. K výnimkám patrí príbeh aktéra, ktorého „zrazu“ kooptovali do federálneho parlamentu.¹⁰⁰ Prostredníctvom rýchleho časového spádu rozprávania sa prejavuje hierarchizácia verejnej a súkromnej sféry.

•

⁹⁸ Viac sa hovorí o učiteľských aktivitách na vysokých školách, študentskému hnutiu i činnosti učiteliek a učiteľov v novembri 1989 sa venuje napríklad publikácia *Filozofi v Novembri. Svedectvá, spomienky a dokumenty o priebehu nežnej revolúcie na Filozofickej fakulte UK v Bratislave* (2017), ktorú zostavil Valér Mikula.

⁹⁹ Milan Kňažko, 2009.

¹⁰⁰ Hríb, 2009b.

„Prišiel som vtedy domov a povedal manželke, že som poslanec a musím hneď do Prahy. Opýtala sa, či som normálny. Ale potom ma celá rodina podporovala. Hneď večer som sadol na vlak.“¹⁰¹ V takto konštruovanom príbehu je rodina skôr kulisou než významným priestorom s aktívnymi subjektmi. Podpora rodiny je síce vyjadrená, ale aktér sa nevracia domov s otázkou ani sa neprichádza poradiť, prichádza rozhodnutý, pretože je poslanec a „musí“ odísť.

Podobnú situáciu s inou rodovou dynamikou opisuje účastníčka výskumu F.:

Niekedy večer, okolo jedenástej zvoní u mňa telefón a volá X., či nastúpim nejak o tri dni do Federálneho zhromaždenia. (...) Tak som si vypýtala nejaký deň na rozmyslenie, pretože som tam mala syna malého, tak bolo treba ho zabezpečiť, ale áno, to som si povedala, že to sa nedá odmietnuť. (F.)

Súkromný a verejný priestor sú tu v rovnovážnejšom postavení. Na jednej strane bolo poslanecké miesto pozíciou, ktorá sa neodmieta, na druhej strane bolo možné vstúpiť do verejného priestoru až po „zabezpečení“ toho súkromného. Kým v prípade príbehu aktéra nie je dôležité, aby sa postaral o rodinné záležitosti a svoj odchod len oznamuje, v prípade aktérky je odchod podmienený zodpovednosťou voči synovi. Podmienenosť verejného účinkovania rodinným prostredím opisuje aktérka Y. v situácii, keď sa mala rozhodnúť, či do Federálneho zhromaždenia pôjde ona alebo jej manžel. Participantka výskumu zhrňa vlastnosti, pre ktoré by bola dobrou poslankyňou a ďalej zdôrazňuje potrebu „ženského aspektu“ v politike, nie však v zmysle jemnejšej a ohľadupľnejšej politiky, ale v zmysle „racionálnejšieho a konštruktívnejšieho“ prístupu. Tento racionálny element, ktorý je predstavený ako vlastný ženám, je postavený do protikladu k „ješitným chlapom“. Ilustráciou takéhoto pragmatického prístupu je jej rozhodnutie prenechať pozíciu vo federálnom parlamente manželovi: „keď prišiel ten návrh, či ja alebo X., tak som sa s vlastným mužom pochytila dosť vážne. Pochopila som, že

keby som tam išla ja, tak nám stroskotá manželstvo. Takže moje rozhodnutie bolo, že sú tu dve malé deti a ješitný chlap.“ Rodina je tu pre aktérku priestorom dôležitých politických rozhodnutí a naznačuje rôzne stratégie, ktoré ženy na rozhraní verejného a súkromného priestoru museli voliť.

Zodpovednosť voči rodine a predovšetkým deťom spomínali viaceré účastníčky výskumu. Aktérka S. opisuje, ako to vplývalo na jej účasť na verejných aktivitách:

Ja som sa jednak do nejakej minimálnej miery musela starať o domácnosť a dieťa a plus tá Praha, takže som sa týchto regionálnych aktivít veľmi nezúčastňovala. To sme si už fakt nemohli dovoliť. Celý týždeň bola celá farcha o našu domácnosť na starých rodičoch, tak minimálne tých pár víkendov som už bola rada doma, musela som byť doma. (S.)

Nutnosť prihliadať na potreby domácnosti a rodiny bola za každých okolností rodovo špecifická, ani raz sa nevyskytla u mužského aktéra revolúcie. Orálne naratívy ukazujú, ako súkromná sféra bola pre ženy aj zdrojom obáv, že revolučné aktivity budú mať negatívny vplyv na deti alebo rodičov. Participantky zvažovali svoju účasť v revolúcii najmä vtedy, keď boli aktívni aj ich partneri: „Som mala hrozný strach kvôli svojim dečkám. Som si hovorila, dobre, tak nás zavrú obidvoch, zoberú nám byt, lebo to sa všetko takto riešilo, nebudeme mať nič, nebudeme mať kde bývať, kto sa nám postará o dečká?“ (Y.)

Zároveň účastníčky rozhovorov prostredníctvom rodinných vzťahov vysvetľovali obavy kolegyň alebo priateľiek v prvých dňoch revolúcie, ich váhanie verejne vystúpiť proti štátnej moci alebo to, čo sa navonok mohlo zdať ako nekonanie. Okrem toho, že sa prostredníctvom týchto príbehov potvrdzuje a reprodukuje primárna zodpovednosť žien za rodinu, utvára sa aj iný rámec pre artikuláciu obáv alebo „nekonania“ v revolúcii. Mediálne naratívy predstavovali strach zriedka, ale ak už ho tematizovali,

•

¹⁰¹ Hříb, 2009b.

tak, podobne ako konanie, ako individuálnu záležitosť (napríklad obavy z násilného zásahu pri účasti na manifestáciách). V takomto rámci výlučne individuálnych obáv sa nezapojenie do revolučných aktivít v prvých dňoch podáva ako prejav zbabelosti alebo nezájmu a neskoršia aktivita zase ako prejav vypočítavosti. Orálne naratívy účastníčok však nabádajú na premýšľanie o diverzifikovanejších motiváciách konania, ktoré nie sú nevyhnutne podmienené dichotomickým členením na odvahu a zbabelosť, konanie a nekonanie. Výpovede účastníčok narúšajú hierarchický rámec predstavený v médiách, kde je konanie smerované do budúcnosti (konanie v prospech budúcich generácií) nadradené inému, každodennému typu konania v podobe starostlivosti o deti a zodpovednosti za ne. Ak sa uvedené typy konania hierarchizujú, môže to mať dôsledky v podobe pocitu zlyhania alebo zanedbania tak v prípade osôb, ktoré sa z obáv o rodinu aktívne nezúčastnili revolúcie, ako aj v prípade žien, ktoré sa na udalostiach aktívne podieľali, ale interpretujú to ako zlyhanie v súkromnej sfére:

My raz v Bratislave a neviem kde, a potom ja v Prahe a to bol jeden veľký problém, ten bolo treba riešiť a neviem, či ja by som sa dokázala (...) tak obetovať, ako sa obetovali manželovi rodičia. To je aj v podstate jedna veľká trauma pre mňa dodnes, že nejaké dva roky som totálne zanedbala výchovu svojho syna. (S.)

Chápanie aktérstva ako individuálnej okolnosti a aktéra či aktérky ako osoby nezávislej od iných nezohľadňuje skúsenosti mnohých ľudí, primárne žien, vyrovnávajúcich sa so zodpovednosťou voči rodine, ktorú popri vykonávaní alebo namiesto vykonávania verejných revolučných aktivít niesli.

1 • 2 • 3 • 4 • 5 •

Kto robil nežnú revolúciu

081 kolektívne konanie
100 komunikácia s mocou
023 konzervatívizmus
103 krásni chlapi
133 kulisa revolúcie
141 ľud
102 maľovanie plagátov
040 miesta pamäti
118 mobilizačná práca
047 moc mlčania
106 Mozartov dom
048 nadobúdanie hlasu
103 nepatriť sa
082 neviditeľná práca
135 nevinnosť a nedotknuteľnosť
120 nezávislé noviny
106 občianska spoločnosť
067 obrat k naratívu
064 orálna história
113 osobné je politické
088 osobné vzbury
149 pamätové polia
096 parlament ako zázitok
042610 rformatívna pamäť
081927 politická prax
053740 politická subjektivita
111100 rôzne priestory revolúcie
105260 štárske vrecia
134170 tenčialne ženy Novembra
086111 tagmatické konanie
098090 aktické ženy
121731 opisovanie na stroji
150131 rozdeľovanie práce
171501 stória žien
040720 tujúca pamäť
106131 stie pod rukami
136301 belantská maskulinita
166910 prezentovať
109760 produkčná práca
124110 pína

Kritériá revolučného aktérstva¹⁰²

„Nové situácie vytvárajú nových mužov,“ napísal Daniel Singer (2013) v knihe o máji 1968 vo Francúzsku a pripodobnil revolucionárov k nahnevaným mladým mužom, čím zdôraznil maskulínny charakter generačnej revolúcie (Evans, 2009). Pri pohľade na dianie v rôznych krajinách historička Sara Evans (2009) skonštatovala, že protesty roku 1968 sa v médiách, ako aj v naratívoch lídrov konštruujú ako vzburá synov proti otcom. Jedným dychom však dodala, že vzburá proti inštitúciám ako armáda či polícia, ktoré predstavovali patriarchálne hodnoty, neznamenala vzburu proti patriarchátu ani naštrbenie hierarchického rodového poriadku.¹⁰³ Vládna a policajná moc mali v príbehu roku 1968 mužskú tvár a proti nim stáli synovia elít ako najviditeľnejší bojovníci a martýri. Obraz líderstva je v dominantných príbehoch roku 1968 úzko spojený s určitým typom rebelantskej maskulíny – tá sa usiluje vizuálne i hodnotovo odlišovať od hegemonnej maskulinity, proti ktorej vystupuje (napríklad dlhými vlasmi, odmietaním oblekov či inštitucionalizovaného násillia v podobe vojenskej služby), zároveň sa ale konštruuje prostredníctvom a v rámci patriarchálneho hierarchického poriadku, v ktorom sú ženy inštrumentalizované a objektivizované a v ktorom sa im odopiera aktívna politická pozícia (Evans, 2009; Zolov, 1999). Zjednodušený príbeh stretu rôznych mužských generácií podľa Evans (2009) zneviditeľňuje skutočnosť, že obrazy femininity a maskulinity sa protestmi pretvárali, ako aj významnú účasť aktivistiek v študentských hnutiach, ktorá nadobúdala rôzne podoby a stala sa východiskom pre vznik druhej vlny feministického hnutia v západných krajinách.

¹⁰² Časť analýzy v tejto kapitole vychádza zo štúdie *Ako odvrátať Novembriu 1989. Skúmanie naratívov historických udalostí z rodového hľadiska*, ktorá vyšla vo vedeckom časopise Gender, rovné príležitosti, výzkum, roč. 17, č. 2/2016, s. 42 – 52.

¹⁰³ K teoretickým prístupom pozri napr. číslo časopisu *Aspekt* 2/2000 – 1/2001 venované patriarchátu.

Hľadanie spôsobov, ako zviditeľniť účasť žien na sociálnych hnutiach a revolúciách, tematizovať ich úlohu a postavenie, má rôzne formy a prekračuje časové aj geografické hranice. Bádateľky zameriavajúce sa na hnutie za občianske práva v USA sa napríklad usilovali o rekonceptualizáciu líderstva tak, aby zohľadňovalo aj významné pozície, ktoré v hnutí zohrávali ženy. S dôrazom na mikromobilizáciu a organizačnú prácu žien tematizovali intersekcionálne nerovnosti a rozpracovali koncept premostovacieho alebo spájacieho líderstva (*bridge leaders*), ktoré malo obsiahnuť pozície medzi užším vedením hnutia a širokou verejnosťou (Barnett, 1993; Robnett, 1996).

O diferencovanejši prístup k participácii v sociálnom hnutí sa usilovali Frazier a Cohen (2009b), a to prostredníctvom aktérstva. Nevytvárajú nové kategórie vodcovstva, ale opisujú a zvýznamňujú každodenné fungovanie hnutia a s ním súvisiace rozmanité typy konania, čo utvára komplexnejší pohľad na sociálne hnutie v Mexiku v roku 1968. Ilustrujú úzke prepojenie medzi reprezentáciou priestorov hnutia a reprezentáciou aktérstva – v naratívoch lídrov je priestor hnutia stotožnený s priestorom väzenia. Na jednej strane to je pochopiteľné, pretože ich skúsenosť je do veľkej miery ukotvená v priestore väzenia, na druhej strane je problematické to, že majú takmer výlučnú rolu v tvorbe verejného naratívu o roku 1968. V dôsledku toho sa vo verejnom diskurze obraz hnutia spája predovšetkým s väzenským prostredím, vytrácajú sa iné priestory hnutia, zjednodušuje sa repertoár konania, zužuje sa predstava toho, kto boli dôležité osobnosti hnutia a súčasne sa pozícia lídrov vzďaľuje od verejnosti. Frazier a Cohen (2003, 2009b) siahajú po rozhovoroch s účastníkmi hnutia, aby ukázali, ako sa budovalo spojenie medzi lídrami hnutia a *el pueblom*, teda ľudom, a ako sa táto časť príbehu z kolektívnej pamäti vytratila. Konštatujú, že ženy sú zapamätávané predovšetkým v tých kontextoch, ktoré väčšmi korešpondujú s ich stereotypne chápanou rodovou rolou, teda keď nakupujú potraviny a zabezpečujú stravu pre ďalších členov a členky hnutia, vykonávajú rozmanité formy starostlivosti, združujú rôzne skupiny ľudí a podobne. Ale je to práve podhodnocovanie

„ženskej“ práce, čo ich zneviditeľňuje po druhý raz, pretože ako vykonávateľky aktivít, ktoré patria do sféry reprodukcie hnutia, sa v diskurze stávajú kulisou revolúcie, na ktorej pozadí konajú „skutoční“ revolucionári.

V súvislosti so zabezpečovaním bežného chodu sociálnych hnutí sa pri participácii žien opakuje koncept pragmatickosti. Shana Penn (2005) na základe rozhovorov s opozičnými aktérkami Solidarity v Poľsku konštatuje, že ženy si zámerne zvolili politickú identitu, ktorá im umožnila nenápadne vykonávať, „čo bolo treba“. „Členky skupiny boli pragmatické realistky. Napriek všetkým nejasnostiam a neurčitosti sa považovali za profesionálne predstaviteľky opozície na plný úväzok – za redaktorky, organizátorky, odborníčky na komunikáciu a za skúsený manažment predsedníctva, ktoré tvorili muži.“ (Penn, 2015, s. 61) Je zrejmé, že identita pragmatických aktérok nie je v súlade s predstavou femininity ako prevahy emócií na úkor racionality, vymyká sa obrazu žien ako nečinných a submisívnych, odsunutých do súkromnej sféry. Podobne ako v prípade maskulinity aj predstava ženskosti sa v príbehoch revolúcií a sociálnych hnutí nanovo vyjednáva a reformuluje.

Treba však zdôrazniť, že artikulovať a syntetizovať spoločné skúsenosti žien Solidarity alebo roku 1968 bolo možné až vtedy, keď sa ich naratívy začali stávať súčasťou jedného, hoci veľmi diverzifikovaného a nie dominantného príbehu. V procese hovorenia o svojich skúsenostiach od deväťdesiatych rokov hľadali ženy Solidarity kolektívnu identitu alebo aspoň spoločný jazyk, ktorým by svoje skúsenosti mohli identifikovať, premyslieť a pomenovať. Dostávame sa späť k pamäťovým poliam, ktorých hranice sa vyznačujú a preznačujú aj prostredníctvom kolektívnej pamäti. Utváranie pamäťových polí sociálnych hnutí a revolúcií sa deje postupným súkromným i verejným hľadaním jazyka, miest i politickej praxe, ktorej sme ako individuálne aktérky aj kolektívni aktéri súčasťou.

Maskulinita, femininita a podoby aktérstva

Pri príležitosti dvadsiateho výročia nežnej revolúcie sa v sledovanom období spomínalo v médiách v súvislosti s touto historickou udalosťou 86 žien a mužov. Započítala som sem osoby, ktoré sa v médiách vyjadrili alebo mená ktorých sa objavili minimálne dva razy, aby sa tak vylúčili rôzne ankety a jednorazové odkazy. V zozname sú zaradené štyri typy zmienok: osoba je autorkou alebo autorom príspevku, poskytuje rozhovor, vyjadruje sa alebo je spomenutá niekým iným. Z 86 osôb, ktorých mená alebo vyjadrenia sa (aspoň dva razy) objavili v súvislosti s revolúciou, boli 4 ženy, z toho jedna sa v médiách vyjadrovala a tri boli viackrát spomenuté inými aktérmi.¹⁰⁴ Nepomer bol taký zjavný, že naň reagovala Ingrid Hrubaničová (2009) otvoreným listom „potenciálnym ženám Novembra“ a vyzvala ich, aby o svojich skúsenostiach prehovorili. Pohľad na frekvenciu vyjadrení a zmienok naznačí ďalší kvantitatívny rozmer revolučného aktérstva reprezentovaného v médiách. Týchto 86 osôb bolo spomenutých alebo sa vyjadrovalo spolu 544-krát. Z toho viac ako polovica zmienok (spolu 299) patrila 16 aktérom revolúcie.

Aj takéto jednoduché spočítanie prezradí, že distribučné kritériá pamäti sú rodovo špecifické – ženy mali minimálnu príležitosť zasiahnuť do mediálneho diskurzu a počet mužov, ktorí mali možnosť ovplyvňovať verejnú diskusiu o revolúcii, bol celkovo tiež značne obmedzený. Pri uvedení počtu aktérok a aktérov by sme však nemali skončiť, pretože v symbolickej rovine sú rodovo štruktúrované aj podoby aktérstva. Prostredníctvom aktívneho pretvárania maskulinity a femininity sa v naratívoch formujú predstavy o zástupcoch štátnej moci, revolučných lídroch a verejnosti.

Ako naznačuje už názov hnutia Verejnosť proti násiliu, k najdôležitejším hodnotám a princípom Novembra patrilo vymedzenie sa voči násiliu. V mediálnych aj orálnych naratívoch sa zásah polície proti študentkám a študentom v Prahe 17. novembra uvádza buď ako začiatok revolúcie, alebo ako katalyzátor nevyhnutných udalostí spôsobených medzinárodným dianím

a vnútornou neudržateľnosťou režimu. Oproti sebe sa stavia fyzické násilie a brutalita štátnej moci na jednej strane a bezbranné študentstvo na strane druhej:

Spúšťacím mechanizmom pohybu novembrových udalostí bolo, že polícia brutálne zbila študentov. V prvých dňoch sa dokonca objavila informácia, že jeden z nich zomrel. To malo neuveriteľný emocionálny rozmer. Zrejme nik zo zložiek, ktoré zasahovali v Prahe, si neuvedomil, čo to môže spôsobiť. Predtým mlátili disidentov alebo tých, čo sa, napríklad, hlásili k náboženstvu. Teraz však išlo o množstvo študentov, ktorí boli zo všetkých vrstiev spoločnosti a zo všetkých regiónov republiky. Preto sa protesty tak rýchlo rozšírili.¹⁰⁵

Nevinnosť a nedotknuteľnosť študentiek a študentov, teda detí (v zmysle rodinných väzieb) z rôznych kútov krajiny a vrstiev spoločnosti, posilňuje negatívny obraz odchádzajúceho režimu. Aj keď sa k odporu pridávajú ďalšie spoločenské skupiny a nakoniec celá spoločnosť, vekové vymedzenie zostáva prítomné v jazyku, vo výrazoch ako „komunistická geriatra“¹⁰⁶ či „starí komouši a súdruhovia“ (účastníčka V.). Zobrazovanie násilia na začiatku revolúcie sa rozšírilo a v médiách aj výskumných rozhovoroch sa používanie fyzickej sily a psychického nátlaku, materiálnych a symbolických bariér, ako aj hierarchia a nedotknuteľnosť stali synonymami štátnej moci a základnými atribútmi jej predstaviteľov (hovorí sa výlučne v mužskom rode, čo znač-

•

¹⁰⁴ Na základe náhodne vybranej vzorky 676 hovorcov Občianskeho fóra z Čiech, Moravy a Sliezska Krapfl uvádza, že typickým hovorcom fóra bol „muž, kvalifikovaný robotník s určitým priestorom pre nezávislosť v práci. Iba 14 % boli ženy“ (2009, s. 236). Porovnateľné údaje za Slovensko a Verejnú protinásiliovú akciu nie sú k dispozícii, kompletne informácie existujú len pre vtedajší okres Považská Bystrica, kde bol typickým hovorcom tiež muž a kvalifikovaný robotník. Zastúpenie žien medzi aktivistami v tomto okrese predstavovalo 21 %, čo je viac ako priemer v českých krajinách.

¹⁰⁵ *Ludia verili študentom*, 2009.

¹⁰⁶ Szócssová, 2009.

ne posilňuje predstavu „mužskej tváre“ násilného režimu): „vyhrážal sa mi, že nás všetkých pozatvárajú“,¹⁰⁷ „pred bránou stál milicionár. Za dverami ďalší dvaja a vrátnik.“¹⁰⁸ Takéto obrazy podporujú odmietnutie všetkého, čo politická moc predstavovala: revolúcia sa robila „bez krvi. Nežne“,¹⁰⁹ jej aktéri boli autentickí a predstavovali intuíciu a ľudskosť (účastníčka S.). Ak nadviažem na rodové analýzy roku 1968, nedajú sa prehliadnúť dva spoločné prvky príbehov týchto sociálnych hnutí – veková revolta a odmietanie škodlivých prejavov hegemonnej maskulinity v podobe striktnej hierarchie, militarizmu, autoritatívnosti či násilia.

Aj obrazy revolucionárov prezentované v médiách do istej miery podryvali hegemonnu maskulinitu, a to tak ideovo, ako aj vizuálne: „Svetre, ale tiež tričká a na druhej strane stola obleky a kravaty – aj týmto oblečením, no najmä názormi a presvedčením sa odlišovali zástupcovia VPN a študentského hnutia v prvých dialógoch televízie od obhajcov normalizačného režimu.“¹¹⁰ Fotografie a zábery revolucionárov v čiapkach či svetroch v kontraste s formálne oblečenými predstaviteľmi štátnej moci pôsobia ako odmietnutie maskulinity stelesňovanej zástupcami štátu a komunistickej strany. K tomu sa pridáva opakujúca sa reflexia novembra 1989 a nasledujúcich udalostí, v ktorej niektorí lídri pripúšťajú neskúsenosť, omylnosť a neistotu z revolučného obdobia, teda vlastnosti spojené skôr s atribútmi „ľudskosti“.¹¹¹ Dôležitým sa v tomto príbehu stáva dobrý zámer. Takéto vyobrazenie odlišovalo lídrov od politikov, či už predrevolučných, alebo aj tých, čo vstúpili do politiky v/po deväťdesiatych rokoch. Racionalita sa spája skôr s formalizovanou politikou, vypočítavosťou a túžbou po moci. Od inštitucionalizovanej politiky sa dištancujú dokonca aj samotní revolucionári, ktorí deklarujú, že chceli len „urobiť revolúciu“, nastaviť štruktúry a prenechať moc iným; chceli sa čím skôr vrátiť k svojim povolaniam a robiť niečo iné, čo ich baví, revolúcia teda bola krátkodobým „odsokčením“ si z bežných životov.¹¹² V iných prípadoch revolucionárov politika nezaujímala vôbec bez ohľadu na obdobie:

Sedemnásteho som bol s kamarátom v lese, išli sme na horskú chatu na pivo. Nádherne snežilo, napadalo pol metra. Vracajúc sa pod krásnymi hviezdami v noci domov sme vôbec netušili, čo sa udialo v Prahe (...). Potom D. odišiel a dvanásť rebeli sme sa „vyskladali“ po košických krčmách. Bratislava nás nezaujímala, inklinovali sme k Prahe. Išlo nám najmä o kultúru, nie o politiku.¹¹³

Ako ilustrujú predchádzajúce časti analýzy, obraz revolučného aktérstva je nerozlučne spätý s priestorom námestia, resp. tribúny. Vystupovanie na tribúnach určovalo v mediálnych naratívoch napríklad to, kto mal odvalu a charizmu a stal sa predmetom obdivu: „obdivoval som X., Y. a ostatných chlapcov, ktorí sa každý večer stavali na tribúny“¹¹⁴. Vodcovský charakter tribúnov (nie náhodou *Slovník slovenského jazyka* nepozná pojem tribúnka a internetový vyhľadávač sa pýta, či som mala na mysli pojem *tribúni* revolúcie) sa odvodzoval od ich vrodenej vlastností alebo vlastností získaných v rodine, ako odvaha, odhodlanie a vytrvalosť či charizma.¹¹⁵ Charizma sa objavovala ako dôležitý atribút lídrov revolúcie stotožňovaných s tribúnmi a jedna z podmienok verejného vystupovania: „Oni súhlasili s tým, že som všetko pripravila, zorganizovala, obtelefonovala, ale bola to aj moja chyba alebo moje rozhodnutie, že som povedala, že X. pôjde na tribúnu, čo si myslím, že bolo dobré rozhodnutie kvôli

•

¹⁰⁷ *Spomienky na november*, 2009.

¹⁰⁸ Gindl, 2009.

¹⁰⁹ Szöcssová, 2009.

¹¹⁰ Balogh, 2009.

¹¹¹ Z porovnania mediálnych výstupov v čase vyplýva, že kvalitatívne prezentovanie lídrov, a v tomto konkrétnom prípade ich „ľudskosti“ ako súčasti redefinovania maskulinity, sa v priebehu rokov mení málo. Mediálna analýza z roku 2013 priniesla veľmi podobné konštrukcie líderstva a maskulinity.

¹¹² Pozri napr. Tódová, 2009a.

¹¹³ Bán, 2009.

¹¹⁴ Kopcsayová – Andrejčáková – Taragel, 2009.

¹¹⁵ *Milan Kňažko*, 2009.

tomu, že predsa len bol známy, oslovil tých ľudí, bol charizmatickým mužom. Keď niečo povedal, tak to malo váhu.“ (Y.)

Ak sa však charizma chápe ako sociálny konštrukt (Scott, 1990), treba zohľadniť, že podvedomé prisudzovanie charizmy ovplyvňujú aj spoločenské očakávania, predstavy a predsudky. Pretrvávajúce rodové stereotypy¹⁶ spájajúce mužov s verejnou sférou a autoritou naznačujú nielen to, prečo na tribúnach vystupovali prevažne muži, ale aj to, prečo ženy – ak na tribúnach alebo inak verejne vystupovali – ani dnes nie sú označované za líderky revolúcie. Príznačné je označenie aktérky revolúcie za „predstaviiteľku študentov“ a aktéra ako „študentského lídra“ v dokumente ČT *Labyrintem revoluce*. Obaja pritom patrili k užšiemu vedeniu študentského hnutia. Rodovo špecifické chápanie charizmy sčasti vysvetľuje aj to, prečo sa viditeľne vystupujúce ženy nestali súčasťou kolektívnej pamäti: „Občas teda sme moderovali spolu, on istú časť, ja istú časť, vždy sme stáli spolu na tej tribúne. Ale, samozrejme, jeho si pamätajú ako tribúna.“ (C.) Prisudzovanie charizmy, ale aj vodcovstva je zaťažené spoločenskými očakávaniami a od žien sa neočakáva(lo), že sa stanú líderkami, resp. že konajú z pozície líderiek či tribúnok. Potvrďuje sa tak konštatovanie Frazier a Cohen (2003, 2009b), že ženy si pamätáme predovšetkým v takých situáciách a rolách, ktoré sú viac v súlade s rodovo stereotypnými normami, teda ako manželky či pomocníčky. Mediálny diskurz navyše každý rok posilňuje predstavu charizmy a vodcovstva ako maskulínych čít.

Na dynamickú stránku charakteru aktérstva poukazujú posuny vo vlastnostiach, ktoré sa v mediálnych a orálnych príbehoch zdôrazňujú v rôznych fázach Novembra. Kým v začiatkoch revolúcie sa kladie dôraz na emocionálnu až afektívnu stránku konania, v rámci utvárania charakteru a pozície revolucionárov sa obraz postupne prikláňa k určitej forme racionality: „živo si spomínam na spontánne študentské stretnutia, ktoré zo živelného nadšenia postupne prešli do organizovaných akcií s jasnými požiadavkami, ku ktorým sme sa pridali i my učitelia.“¹⁷ Vyobrazenie revolucionárov prostredníctvom charakteristík, ktoré lavírujú medzi tým, čo sa v našej spoločnosti chápe ako primár-

ne maskulínne a dominantne feminínne, sa nabúrava obraz hegemonnej maskulinity a vytvára sa alternatívna, rebelantská maskulinita. Takýmto spôsobom možno dištancovať revolucionára od (nečistej) politiky, ale aj feminínnej verejnosti často zobrazovanej v médiách ako pasívnej masy, ktorú bolo treba viesť.

O zabudnutej verejnosti

Revolúcia, konštruovaná ako záchrana spoločnosti hŕstkou revolucionárov, sa objavuje naprieč mediálnymi naratívami (pri porovnaní s mediálnym monitoringom z roku 2013 sa zdá, že aj naprieč rokmi; pozri Maďarová 2016). Stelesnením takéhoto obrazu je opis jedného z lídrov, kde je revolúcia predstavená ako zápas Tézeovej aténskej družiny, ktorá zvíťazila nad netvorom Minotaurom a vyslobodila z labyrintu dcéru krétskeho kráľa Mínoa Ariadnu. Ako opisuje autor, v zápase s netvorom sa z družiny vytvoril kolektívny organizmus, „ktorý fungoval ako jedno telo“, pretože len tak mohol zvíťaziť. Po návrate domov sa však rozpadol do jednotlivých a neraz tragických osudov.

•
¹¹⁶ Šesť rokov po začiatku revolúcie agentúra FOCUS (1995) uskutočnila prvý rodový výskum na Slovensku, ktorý ukázal, že za špecificky ženské vlastnosti sa považujú: schopnosť postarať sa o domácnosť, jemnosť, citlivosť k problémom druhých, príjemný vzhľad, krása; za špecificky mužské vlastnosti sa považujú: schopnosť finančne zabezpečiť rodinu, samostatne sa rozhodovať, autorita doma a v rodine, podnikavosť, fyzická sila, túžba vyniknúť v práci (Bútorová a kol., 1996). Takýto názor verejnej mienky na ženy a mužov už mohla ovplyvniť samotná revolúcia a udalosti, ktoré po nej nasledovali, skutočnosťou však zostáva, že aj pred rokom 1989 vykonávali ženy väčšinu práce v domácnosti a boli zaťažené tzv. dvojitým bremenom (Kiczková, 1997). Možno teda predpokladať, že v čase revolúcie boli vlastnosti spájané s verejnou a súkromnou sférou rodovo zaťažené podobne ako v polovici 90. rokov, teda v čase uvedeného výskumu. Navyše, ako dokazuje pokračovanie výskumu z roku 2006 (Bútorová a kol., 2008), asociovanie mužov s verejnou sférou a žien so súkromnou sférou sa síce oslabilo, ale stále pretrváva, čím sa môžu reprodukovať a posilňovať rodovo špecifické obrazy aktérstva.

¹¹⁷ Gašparovič, 2009.

Príbeh tých, ktorí na Slovensku uskutočnili prechod z totalitného režimu k slobode, je podobný. V novembri 1989 vznikol zo študentského hnutia, Verejnosti proti násiliu a Maďarskej nezávislej iniciatívy kolektívny organizmus, ktorý zvíťazil nad komunistickým režimom, lebo ľuďom ukázal, že jeho všadeprítomná moc je vyprázdnená a dutá. V tomto zmysle je príbeh novembra 1989 podobný kolektívnemu mýtu.¹¹⁸

V takomto zástupnom naratíve sa zodpovednosť za revolúciu opätovne prisudzuje úzkej skupine mužov, pričom revolučné aktérstvo sa ďalej zužuje na konkrétne organizácie, konkrétnych ľudí a priamo sa z aktívneho podielu na spoločenskej zmene vylučujú akékoľvek iné subjekty vrátane verejnosti. Hoci revolučná maskulinita lídrov nadobúda nové rozmery tým, že sa vymedzuje voči hegemonnej maskulinite predstavovanej štátom, je stále konštruovaná v konfrontácii s podriadenou a pasívnou femininitou. Mediálny rámec oslobodenia tak reprodukuje a upevňuje hierarchický rodový poriadok.

Vylúčenie verejnosti z príbehu o spoločenských zmenách alebo o kolektívnom úsilí takéto zmeny dosiahnuť má výrazný rodový aspekt a nie je špecifické len pre Slovensko. Upozorňujú na to Frazier a Cohen v analýze roku 1968 v Mexiku (2003, 2009b, 2015), keď tvrdia, že *el pueblo* – konštruované vo verejnom diskurze historicky ako ženské – nemá hlas ani miesto v príbehu histórie a je stvárnené ako pasívne, odkázané na aktívnych mužských hrdinov. V kontexte Slovenska sa takémuto zobrazeniu venovali napríklad Jana Cviková a Jana Juráňová (2009), ktoré uvádzajú, že po roku 1989 sa predrevolučná verejnosť často prirovnávala k spiacej Šípkovej Ruženke, čo možno interpretovať tak, že revolucionári na rečníckych tribúnach počas demonštrácií prebudili spiacu spoločnosť. Záver tohto príbehu sa však líši v závislosti od mediálneho naratívu – podľa jedného typu príbehov ide o šťastný koniec, v ktorom sa podarilo zmeniť veci k lepšiemu, podľa druhého typu ide o nešťastné pokračovanie príbehu, pretože napriek snahe hrdinov sa spoločnosť prebudíť nenechala/nechcela, svoju šancu nevyužila a teraz sa k obdobiu spánku vracia s nostalgiou. Mediálne naratívy a aj niektorí lídri revolúcie tak reagujú na spo-

ločenské nálady a zvyšujúcu sa kritiku spoločenskej a ekonomickej situácie po roku 1989 zo strany verejnosti.

Mediálna analýza potvrdila konštatovanie historika Jamesa Krapfla (2009), ktorý upozornil, že hoci len letný pohľad na fotografie alebo filmové zábery z roku 1989 pripomína, že milióny ľudí v Československu verejne konali za spoločnú vec, žiadna verejná diskusia o tejto angažovanosti neprebíha. Podľa jeho zistení bol vznik nového pocitu spoločenstva chronologicky prvoradý v zážitkoch revolučných protagonistov a na opísanie tohto spoločenstva sa najskôr používali pojmy ako „národ“ alebo „ľud“ (Krapfl, 2009, s. 149). Atmosféra a pocit spoločenstva sa v mediálnom priestore objavujú, obraz kolektívneho aktérstva však zostáva značne obmedzený – rodové mlčanie/ticho sa v tomto smere týka nielen aktérstva žien, ale aj verejnosti.

Výnimočné prípady pritom ukazujú, že keď už sa do príbehu verejnosť dostane, pripisuje sa jej v revolúcii významná rola: „Záviseli sme od státisícových demonštrácií na námestiach, stačilo by, že by ľudia neprišli, a bolo by po našej sile,“ konštatuje v rozhovore jeden z revolucionárov.¹¹⁹ Opis konkrétnejších činností sa zase zamerá na to, ako verejnosť umožňovala rôzne aktivity Verejnosti proti násiliu a šírenie revolúcie: „Podporu od ľudí sme začali pociťovať veľmi rýchlo. Nosili nám jedlo, peniaze, písacie stroje, prvé osobné počítače, pýtali sa, ako nám môžu pomôcť. Raz prišiel istý pán a povedal: ‚Tu sú kľúče od môjho auta, vezmite si ho, ak potrebujete.‘“¹²⁰

Na takéto obrazy podieľania sa verejnosti na spoločenskej zmene nadväzovali aj niektoré príbehy v rozhovoroch. Aktívnu, ochotnú a nezištnú pomoc „zo strany všetkých ľudí“ opisuje účastníčka F., ktorá zdôrazňuje, že sa to týka Bratislavy i vidieka. Participantka G. zase opisuje, ako ľudia nosili do Koordinačného centra Verejnosti proti násiliu rôzne veci, ktoré boli

•

¹¹⁸ Zajac, 2009a.

¹¹⁹ Laciková, 2009.

¹²⁰ *Ľudia verili študentom*, 2009.

treba našim chlapcom, lebo tí boli skutočne zavretí a začali si zvykať, že sú tam do noci. (...) Takže ľudia nám nosili ovocie a džúsy, (...) kávu, to bolo úžasné. Ja neviem, kto to platil, asi nikto, oni to nosili len tak. A napečené koláče a chlebičky obložené. Alebo sme mali jednu šoférku pani Anku, ktorá prišla so svojím autom, (...) vozievala ľudí za vlastný benzín, kde bolo treba. Ona proste prišla, že som vám k dispozícii so svojím autom. (G.)

Verejnosť sa prejavuje ako aktívna aktérka, do obrazu revolúcie sa dostávajú ľudia, ktorí ponúkajú to, čo majú k dispozícii, aby prispeli k spoločnému cieľu. Sprostredkovávali tak aj starostlivosť o revolucionárov, rozširovanie informácií, distribúciu letákov a iných materiálov a pod. Ako významný sa v rozhovoroch ukazuje aj aspekt zabezpečenia fyzického priestoru hnutia. Ak je revolúcia predstavovaná výlučne ako súbor ideí, hodnotový systém či námestie/tribúna, zneviditeľňuje sa skutočnosť, že bolo treba materiálne zabezpečiť každodenný chod hnutia. „Ľudia prispievali na elektriku, telefóny a bežný chod kancelárie, nájmy, faxy, papier, hádzali do krabice a v krabici bola ‚spúšťa peňazí‘“, rozpráva účastníčka Y. V takomto rozšírenom príbehu revolúcie sa verejnosť ukazuje ako aktérka, ktorá sa podieľala na každodennom fungovaní hnutia.

Tak ako príbeh o aktívnej verejnosti nie je vlastný všetkým mediálnym naratívom, aj v rozhovoroch účastníčok sa popri obraze verejnosti ako aktívnej subjektky reprodukuje neviditeľnosť nás, prípadne predstava pasívnej a nevďačnej pozície verejnosti. Podľa Krapfla (2009) vedie mlčanie o kolektívnom aktérstve a úlohe nás v revolúcii k zabúdaniu, a hoci priamo nepodryva demokratickú kultúru v Českej a Slovenskej republike, ani ju neposilňuje.

Ak napokon revolúcia roku 1989 bola *demokratickou* revolúciou, vyplýva z toho, že *démos* – ľud – by mal byť stredobodom našej pozornosti. Namiesto toho však máme historické, politické i sociologické analýzy, ktoré sa z väčšej časti zameriavajú na elity. Niektoré z týchto štúdií sú síce vynikajúce, ale znepokojujúcou implikáciou hromadného mlčania okolo ľudovej angažovanosti v roku 1989 je to, že táto angažovanosť nebola príliš dôležitá. (Krapfl, 2009, s. 19)

Vylúčenie zakorenené v jazyku a cesty k aktérstvu

Vzhľadom na neprítomnosť žien ako aktérok revolúcie v médiách možno hovoriť o mediálnom konštruovaní ich revolučnej subjektivity len obmedzene. V súvislosti s lídrami revolúcie utvárajú kulisu, súčasť ich rodinného prostredia,¹²¹ v kuchyni sa dozvedajú správy zo sveta,¹²² ktoré sprostredkujú svojím diskutujúcim manželom. V anketách do istej miery hovoria o tom, ako prežili november 1989 a čo pre nich znamenal,¹²³ ale väčší priestor na sprostredkovanie svojich skúseností majú len zriedka.¹²⁴ Navyše, ako ilustruje nasledujúci mediálny výstup,¹²⁵ ak už sa objavia ako súčasť mediálneho obsahu, ich subjektivita je ďalej zužovaná obsahom článku, výberom citovaných aktérok a aktérov, ako aj jazykovými prostriedkami.

Jeden z analyzovaných mediálnych príspevkov predstavuje aktréku študentského hnutia,¹²⁶ autorku fotografií z revolučného obdobia, ktoré boli súčasťou viacerých výstav, publikácií o novembri 1989 a dodnes sa pravidelne objavujú v médiách. Paradoxne, práve fotoaparát sa v článku konštruje ako bariéra me-

•

¹²¹ Hříb, 2009a.

¹²² Hrubaničová, 2009.

¹²³ *Čo ste robili v novembri 1989?*, 2009a-h.

¹²⁴ Skúsenosti žien ako partneriek či manželiek sú z hľadiska prežívania i formovania revolúcie dôležité, hoci často nepoznané či neuznané. V súvislosti s vysokou politikou písala o neochote akceptovať takúto ženskú skúsenosť Jana Cviková, keď reflektovala kandidatúru Hillary Clinton na prezidentský post. „Moja výhrada, že využíva moc, ku ktorej sa dostala vďaka kariére svojho muža, zaznela aj v amerických feministických kruhoch. Steinem vo svojej reakcii na túto výhradu pripomína, že takto ‚ignorujeme múdrosť získanú v tradičných ženských rolách‘. Upozorňuje, že Bushovi synovia by sa bez prezidentského úradu svojho otca a z neho odvodenej moci nedopracovali nikam a že aj iní senátori získali svoje kreslá na základe skúseností, ktoré boli dostupné len mužom, napríklad astronaut John Glenn. Politickú skúsenosť, ktorú Hillary Clinton získala počas osemročného pôsobenia v úlohe prvej dámy, hodnotí Steinem ako podstatne relevantnejšiu pre post senátorky.“ (2012, s. 89)

¹²⁵ Zsilleová, 2009a.

¹²⁶ Zsilleová, 2009a.

dzi revolúciou a účastníčkou; fotografovanie, ktorého výsledky dodnes sprostredkujú obrazy revolúcie, sa nepovažuje za revolučnú aktivitu a prostredníctvom tejto aktivity, ktorú prevažne vykonávala, sa jej upiera aktérstvo. Explicitne to badať v jednom momente článku, keď „odložila fotoaparát a stala sa aktérom udalostí“. ¹²⁷ Konaním, ktoré sa počíta do revolučnej činnosti, bolo, keď „sa postavila pred davu a hovorila, čo sa udialo v Prahe a čo sa robí v Bratislave“. Potvrďuje sa tak predstava o revolučnom aktérstve ako verejnom vystupovaní v hierarchicky štruktúrovanom priestore. Článok ďalej dáva slovo revolucionárkinmu otcovi, ktorý vyjadril obavu o dcéru. V zriedkavých prípadoch, keď sa k slovu môže dostať účastníčka revolúcie, je teda časť priestoru venovaná vyjadreniam jej mužského rodinného príslušníka, ku ktorému ju článok vzťahuje.

Reprodukovanie aktérstva ako verejnej aktivity, resp. aktivity, ktorú možno chápať ako moment preniknutia skrytého diskurzu do verejného priestoru (pozri Scott, 1990; *hidden transcript*), možno nájsť aj v rozhovoroch. Účastníčka S. kladie dôraz na verejné vystupovanie (prvý raz na zasadnutí katedry a potom na stretnutí v divadle, kde hovorila o činnosti na fakulte), pričom v oboch prípadoch vysvetľuje, ako sa „prekonala“; zdôrazňuje, že pre ňu išlo o výnimočné situácie, „prvotiny“: „To hovorím preto, lebo ja som nebola nejaká exhibicionistka.“ V priebehu rozprávania o svojej pozícii v revolúcii s ťažkosťami hľadá miesto v jazyku, usiluje sa nachádzať prostriedky, ktoré by pre ňu pôsobili prirodzene, umožnili jej vyjadriť sa. Zároveň sa zdá, akoby mala obavy z toho, že si privlastní priveľmi dôležitú úlohu, že zaujme miesto, ktoré jej nepatrí. Svoje aktivity tak nielen opisuje, ale zároveň ich ospravedlňuje a vysvetľuje; v rozprávaní o sebe ako aktívnej subjektke akoby sa ocitala mimo komfortnej jazykovej zóny.

Neistota v artikulovaní svojej pozície sa prejavovala aj vytváraním pomyselnej kolektívnej identity, ktorá „robila revolúciu“. Aktérky hovorili v prvej osobe plurálu alebo v tretej osobe o iných ľuďoch a ich činnosti, prvú osobu singuláru využívali zriedkavejšie, prípadne vysvetľovali, že ich rozprávanie nemá znieť „chválenkársky“ (C.).

V orálnych naratívoch sa objavuje aj explicitná reflexia vnútorného konfliktu medzi rodovou rolou žien a politickým konaním. Stáva sa predmetom kritiky, ospravedlňovania a normalizovania daného stavu, ale aj priestorom pragmatických rozhodnutí. Participantka W. napríklad opisuje, ako sa usilovala o vytvorenie samostatného vysokoškolského odboru, nebola však v rozhodovacej pozícii. Hľadala preto spôsoby, ako presvedčiť riaditeľku, aby konal. „Takže on je taký múdry človek, že on mal v hlave všetko toto, čo som mu povedala. (...) Takže v tom zmysle som (...) bola ten podpichovač, ktorý to vymyslel, ale potom mi jedna kolegyňa na fakulte povedala: Ty to nikdy nehovor, že si to bola ty, lebo náš dekan sa dosť tým hrdí, že to bol jeho nápad.“ Účastníčka W. sa k situácii aj v priebehu rozprávania stavia pragmaticky, berie ju ako bežnú a konštatuje: „Veď nakoniec on to vybojoval, ja by som mohla chcieť čokoľvek, nemala som šancu.“

Proti tradičnej rodovej role sa stavajú účastníčky, ktoré problematizujú rodovú deľbu práce v hnutí, nerovnú pozíciu žien alebo problematické mocenské vzťahy medzi aktérkami a aktérmi revolúcie. Participantka Y. zdôvodňuje nízky počet žien v revolúcii tým, že priestor, v ktorom sa aktivizovali muži, prakticky vylučoval ženy, prípadne ich využíval na nevyhnutnú prácu a redukoval na pomocníčky. Pripodobňuje situáciu po novembri 1989 spoločnosti počas štátneho socializmu, keď podľa jej slov muži „nepúšťali“ ženy do verejného priestoru, aby sa mohli realizovať.

Potrebu „vybojovávať“ si vlastný priestor v maskulínnom prostredí zdôrazňuje účastníčka T. na viacerých miestach rozhovoru: „keby som nebola taká... musela som byť tvrdšia, hrubšia, bitkárskejšia, hubatejšia a ísť si svojou cestou, lebo s tými mužmi v revolúcii by som nedosiahla nič“; „musela som byť tvrdšia, než sa mi chcelo, aj proti svojej vôli“; „mne sa nechcelo takou byť, ale ani jedna baba, ktorá taká nebola, tak to nevydržala.“ Prostredníctvom pozície praktickej, racionálnej a tvrdej ženy, kto-

•

rá je ochotná sa aj pobiť, keď treba, sa účastníčka stáva „trňom v oku“ revolucionárov a niekoľkokrát zdôrazňuje, že im tým „liezla na nervy“. Zároveň sa takýmto opisom vymedzuje voči iným aktérkam revolúcie, ktoré naplňali očakávané rodové roly. „A, samozrejme, ako to býva, či už okolo výtvarníkov, hudobníkov, revolucionárov (...) hneď sa objavila veľká kopa neviest revolúcie.“ Pri pohľade na jednu vrstvu tejto konštrukcie možno povedať, že účastníčka demaskuje ženy, ktoré prijali rolu milieniek či opatrovníčok revolucionárov, a získali tak výhody z patriarchálneho usporiadania revolúcie, v ktorom sú vo vedení revolučného hnutia muži. Zároveň však takýto obraz vzbudzuje otázky o tom, ako tradičné rodové roly ovplyvňujú interpretáciu pozície žien v hnutí. Generalizované chápanie žien, ktoré sa pohybovali v blízkosti užšieho mužského vedenia VPN, a ich snáh o zapojenie sa do revolúcie sa tak pod vplyvom rodovo špecifických očakávaní môže interpretovať ako úsilie nadviazať intímny vzťah s revolucionárom.

Nevychyľovanie rodových rolí a vykonávanie práce, ktorá je tradične pripisovaná ženám, so sebou nesie riziko neviditeľnosti. Účastníčka Y. na jednom mieste rozhovoru konštatuje, že ženy sa „veľmi nezúčastňovali“ a revolúcie sa „nejako spontánne ujali chlapi“. „Zo žien som vlastne v tej centrále fungovala ako taká koordinátorka, ktorá bola braná ako partnerka tých mužov, jediná. Všetky tie ostatné baby prepisovali na stroji alebo tam stáli pri tom prvom stolíku.“ Reprodukujú sa tu rovnaký prístup, ktorý zneviditeľňuje aktivitu žien ako skupiny a predovšetkým ich reprodukčnej práce. Ženy sa namiesto aktérok stávajú kulisou revolúcie, sú zapamätané ako súčasť obrazu, momentky revolúcie, sú pasívnou súčasťou pamäti. Napätie medzi pasívnou/marginalizovanou pozíciou v obraze pamäti a aktívnou prácou v hnutí sa ukazuje v opise náročnosti situácie a vyťažnosti zúčastnených, v opise množstva práce v hnutí vrátane organizácie výjazdov do regiónov, do podnikov, ako aj príprav novej voľby riaditeľa, príprav na parlamentné voľby, kooptácie do národných výborov, stretnutí, mítingov, diskusných fór, tlačových vyhlásení a ciest do Bratislavy: „Ten objem práce bol ne-

predstaviteľne veľký. A naozaj neexistovali tie počítače, ako máme dnes. To, čo ste si chceli napísať, musel *niekto* fyzicky naklepať na stroji a *muselo sa to...* na kopírke *sa to* cyklostylovalo. Cez tie modré kopírovacie papiere *sa to* robilo, *sedeli baby nastúpené*, a keď sa niečo pokazilo, nebol papier, nebol kopirák, tak sme jednoducho stáli.“ Jazykové prostriedky, ktoré účastníčka Y. nevedojak používa na opis práce žien, práce, ktorá *sa robila*, majú významný podiel na zneviditeľňovaní žien. Ak sa práca vykonáva, nemáme a nepotrebuje aktérky, ktoré by ju robili. Podobne ako aj v príbehu účastníčky G. o ženách, ktoré „dvíhali telefóny“ v koordinačnom centre a komunikovali s verejnosťou, ženy sú súčasťou pamäti a zároveň sú z nej vylúčené.¹²⁸

Prevažne reprodukčná práca žien sa ani v rozhovoroch nepovažuje za prácu revolučnú, nie je na partnerskej úrovni s prácou revolucionárov. Aj reprodukčná práca je však členená a hierarchizovaná, čo opakovane prispieva k zneviditeľňovaniu ďalších žien. To umožňuje vsadiť ženy do revolúcie a súčasne ich vylúčiť z jej príbehu, vytvoriť dojem, že sa revolučných udalostí aktívne nezúčastňovali. Dobový rodový poriadok, symbolické ohodnotenie produktívnej práce (považovanej najmä za prácu mužskú) a reprodukčnej práce (symbolicky a často aj prakticky prísudzovanej ženám) ovplyvňujú rozdelenie aktivít na revolučné a nerevolučné.

Formy a okolnosti subjektivity žien v revolúcii naznačujú niekoľko potenciálnych rizík zneviditeľňovania. Ako sa spomína v častiach o konaní a priestore, aj v prípadoch, keď ženy boli prítomné vo verejnom priestore a verejne vystupovali, nezostali zapamätané. Frazier a Cohen (2003, 2009b) tento jav vysvetľujú tak, že ženy sa stávajú súčasťou pamäti skôr vtedy, ak konajú v súlade s tradičnými rodovými rolami. Tu sa objavuje ďalší problém, pretože v dôsledku devalvovania reprodukčnej práce a starostli-

¹²⁸ Ako sa takéto viacnásobné zneviditeľnenie reprodukovalo v médiách v roku 2013, pozri v štúdiu *Ako odvrátať novembri 1989. Skúmanie naratívov historických udalostí z rodového hľadiska* (2016).

vosti sa táto práca nepovažuje za plnohodnotnú revolučnú aktivitu a vo väčšine obrazov revolúcie je neprítomná. Riziko mlčania je teda prítomné v oboch prípadoch.

Navyše, vylúčenie organizačnej práce a budovania hnutia z pamäti revolúcie limituje spôsoby, ktorými ženy môžu hovoriť o svojich aktivitách. Nadobúdať aktívnu pozíciu a sebaistejšie pomenúvať svoje aktivity môžu predovšetkým ženy, ktoré boli súčasťou užšieho okruhu vedenia rôznych ohnísk hnutia (nie nevyhnutne Koordinačného centra VPN v Bratislave, ale aj podnikových, školských a iných centier), prípadne účastníčky môžu svoju aktívnu pozíciu vyjadrovať vymedzením sa voči revolucionárom aj hnutiu. Ostatné aktérky sa pohybujú v obmedzených pamäťových poliach s malým priestorom pre artikulovanie svojej pozície a svojich aktivít ako revolučných.

1 • 2 • 3 • 4 • 5 •

Na záver

- 146 rodové roly
140 rodový poriadok
090 rutina každodenného života
039 skupinová identita
103 skúsení protisťámi harcovníci
143 skúsenosť manželiek
097 spoločnosť
089 spoločenské vzťahy
134 distribučné kritériá pamäti
088 divadelné predstavenie
133 diverzifikácia príjmov
114 domácnosť
142 dlhy
105 pienenie
065 etická riziká
097 federálne zhromaždenie
093 alternatívne verejné priestory
103 bezpečné miesto
131 bojovníci a martyri
059 cesty za pravdou
053 čítať mlčanie
107 byty, domy, pozemky
107 byty, domy, pozemky
048 diskurz mlčanosti
134 distribučné kritériá pamäti
088 divadelné predstavenie
133 diverzifikácia príjmov
114 domácnosť
142 dlhy
105 pienenie
065 etická riziká
097 federálne zhromaždenie
102 šňůry lidí
104 štrajkový výbor
088 štrnganie Klúčmi
011 tajné správy v kofkách
100 telefonovať
137 tibiání
103 typický ženský servis
124 Učtelské fórum
103 umývanie riadov
150 upratovanie
113 verejný a súkromný priestor
099 včelický robotnícky
088 vyburcovaná verejnosť
107 vypálená poštová schránka
117 výjazdy do regiónov
103 výjazdy do závodov
100 výmena vedenia
092 vzrušujúce zhromaždenie
139 zabudnutá verejnosť
101 zahŕňajúci vlastnou agendou
098 zakladanie odborov
094 zakladateľ a viesť

Vstup marginalizovaného hlasu do verejného priestoru sprevádza protirečenie, vzbudzuje odpor. Je totiž volaním po novej paradigme: „vyžaduje, aby sme sa naučili hovoriť a počúvať novým spôsobom.“ (hooks, 1989, s. 38) Táto publikácia pomenúva formy zneviditeľňovania žien v naratívoch novembra 1989, prináša do dominantného diskurzu príbehy rôznych žien, usiluje sa zviditeľniť (nielen) ich marginalizované hlasy, a odvráva tak zjednodušujúcim tendenciám prezentovať November ako jednorazovú historickú udalosť, ktorú vo veľkých mestách realizovala hŕstka mužov. Keďže touto prácou odvrávam prevládajúcej podobe kolektívnej pamäti, podľa upozornenia bell hooks počítam s odporom. Súčasne však verím, že môže prispieť k volaniu po nových, rozrôznených spôsoboch počúvania a rozprávania príbehov o nežnej revolúcii.

Kniha *Ako odvrávať novembri 1989* je zavŕšením práce, ku ktorej som sa vracala počas desiatich rokov a ktorá v prvom rade učila počúvať a hovoriť mňa. Skúmanie Novembra sa stalo prienikom osobného a politického a je stelesnením takéhoto prieniku aj preto, lebo sa dotýka mnohých ľudí, ich minulosti, skúseností, pamäti, pozitívnych i negatívnych emócií prežitých na pozadí „veľkej“ histórie. Vpísanie každej osoby do príbehu Novembra je stretom osobného a politického a nesie so sebou zodpovednosť. S týmto dielom zodpovednosti zápasím v celom výskumnom procese a uvedomujem si, ako významne prispel k tomu, že príprava publikácie trvala tak dlho. Uvedomujem si tiež, že priestor, z ktorého bude prijatie tejto knihy či odpor voči nej vychádzať, je poznačený skúsenosťou a pamäťou. Považujem to za príležitosť otvoriť diskusiu a spoločne – aj prostredníctvom kritických reflexií tejto publikácie – ďalej rozširovať a rozrôzňovať pamäťové polia novembra 1989.

Na záver sumarizujem výsledky analýzy, kde som do vzájomného vzťahu uviedla dva typy príbehov: naratívny žien, ktoré boli v novembri 1989 aktívne, ale ich skúsenosti sa zväčša nestali súčasťou kolektívnej pamäti, a mediálne naratívny, ktoré mali možnosť formovať verejný diskurz. Rozhovory so 16 účastníkami revolúcie, ktoré som realizovala v rámci výskumu, usúvzťaž-

začali opisovať skôr ako reakciu na konkrétne otázky o tom, čo počas Novembra robili ony a čomu sa venovali iné ženy.

V súvislosti s konaním teda dochádzalo k dvom líniam zneviditeľňovania: ak ženy vykonávali každodennú činnosť budovania a udržiavania hnutia, zostali za hranicami kolektívnej pamäti Novembra, pretože tieto aktivity sa nepovažovali za skutočné revolučné konanie; lenže aj keď boli prítomné vo verejnom priestore a verejne vystupovali, zostali nezapamätané. Potvrďuje sa, že ženy si pamätáme najmä vtedy, ak konajú v súlade s rodovo stereotypnými rolami, teda vystupujú ako manželky či pomocníčky. Takáto reprodukčná práca sa však nepovažuje za plnohodnotné revolučné či politické konanie a vo väčšine príbehov revolúcie je neprítomná.

Aj pri formovaní diskurzívnych priestorov a miest revolúcie dochádzalo k zneviditeľňovaniu rôznych aktérok a aktérov. Mediálne naratívy sa zamerali predovšetkým na dianie v Prahe a Bratislave, čím z dominantného príbehu Novembra vylúčili udalosti v regiónoch a zároveň množstvo ľudí. Prevláda príbeh o jednosmernom pohybe revolúcie z hlavných miest do iných častí krajiny, pričom však Krapfl (2009) uvádza, že od začiatku sa organizovali štrajky na univerzitách a v divadlách po celej krajine a rovnako vznikali aj štrajkové výbory na pracoviskách. Mobilizácia teda prebiehala súčasne na mnohých miestach, čo v mediálnych príbehoch Novembra zaniká. Centralistický prístup deformuje historické dianie, obmedzuje priestory i charakter revolúcie a zároveň pomáha zneviditeľňovať aktivity rôznych aktérok a aktérov, ako to ilustrujú naratívy účastníčok výskumu, ktoré pripravovali jedny z prvých nezávislých novín po 17. novembri 1989. Do mediálnych príbehov sa takmer nedostávalo dianie z rôznych pracovísk po celej krajine vrátane škôl či fabrík. Svedectvá získané v rozhovoroch pomáhajú tieto prázdne miesta naplniť, je však zrejme, že ich do dominantného naratívu revolúcie nestačí dopísať, potvrdzujú potrebu reformulovať príbeh Novembra a premyslieť jazyk, ktorým sa artikuluje.

Politický potenciál súkromnej sféry v analyzovaných materiáloch závisel od aktérov, ktorí sa v nej pohybovali. Pre mediálne

naratívny je príznačný obraz súkromného priestoru ako podružného voči priestoru verejnému, revolučnému. Pre mužov revolúcie nie je v analyzovaných materiáloch dôležité, aby sa starali o rodinné záležitosti, ich primárnou zodpovednosťou je osud krajiny. Ak sa vo výnimočných prípadoch spomína pri lídroch revolúcie súkromie a rodina, stáva sa priestorom hľadania určitých špecifických predpokladov, ktoré ich predurčili stať sa vedúcimi osobnosťami.

Na druhej strane je v prípade aktérok ich revolučná a politická činnosť podmienená rodinnou situáciou a zodpovednosťou za blízkych, čo ukazujú svedectvá z výskumných rozhovorov. To, či mali rodinu a deti a či sa o ne mal kto postarať, ovplyvňovalo možnosť a mieru participácie na revolúcii. Rodina bola priestorom dôležitých politických rozhodnutí a stratégií, ktoré ženy na rozhraní verejného a súkromného priestoru museli prijímať. Zároveň účastníčky rozhovorov prostredníctvom rodinných vzťahov vysvetľovali obavy iných žien a ich váhanie verejne vystúpiť proti štátnej moci, ktoré navonok mohlo pôsobiť ako nekonanie. Predstava aktérok a aktérov ako osôb nezávislých od iných totiž nezohľadňuje skúsenosti mnohých ľudí, primárne žien, vyrovnávajúcich sa so zodpovednosťou voči rodine, ktorú popri vykonávaní alebo namiesto vykonávania verejných revolučných aktivít niesli.

Predstavy femininity a maskulinity štruktúrovali obraz aktérstva v symbolickej rovine. Revolucionári v analyzovaných materiáloch spochybňovali hegemonnu maskulinitu prostredníctvom neformálneho oblečenia, dlhých vlasov, odmietaním inštitucionalizovaného násillia, emocionálnymi prejavmi či výzvami k vzájomnej láske. Vo všeobecnosti však nešlo o odmietnutie patriarchálneho poriadku a súčasťou opisov každodenných aktivít hnutia bolo aj reprodukovanie rodovej hierarchie, stereotypnej deľby práce či spredmetňovanie žien. Obraz revolucionárov ako lavírujúcich medzi vlastnosťami, ktoré sa v našej spoločnosti chápu ako dominantne maskulínne a primárne feminínne, nabúrava charakter hegemonnej maskulinity a vytvára predstavu alternatívnej rebelantskej mužskosti. Takýmto

spôsobom je možné revolucionárov dištancovať od (nečistej) politiky, ale zároveň aj od verejnosti, ktorá sa v médiách často zobrazovala ako pasívna feminínna masa.

Vylúčenie verejnosti z príbehu o spoločenských zmenách má výrazný rodový aspekt a nie je špecifické len pre Slovensko tridsať rokov po revolúcii. K zneviditeľneniu verejnosti ako aktérky spoločenských zmien dochádzalo aj v príbehoch o roku 1968 na Západe (Evans, 2009; Cohen – Frazier, 2003, 2009b, 2016). Cviková a Juráňová (2009) upozornili, že od začiatku deväťdesiatych rokov sa verejnosť vo verejnom diskurze na Slovensku konštruovala ako feminínna a pasívna. Krapfl (2009) ukazuje, že takáto predstava verejnosti ovplyvnila aj príbehy Novembra, ktoré sa zväčša nezapodiejavú angažovanosťou miliónov ľudí v Československu. K vylúčeniu verejnosti ako aktérky revolúcie dochádza v teoretických prácach, médiách aj v mnohých výskumných rozhovoroch. Pozornosť sa zameriava na malú skupinu vedúcich osobností a ako sa ukazuje v skúmaných materiáloch, verejnosť sa konštruuje ako pozorovateľka, podporovateľka, kulisa pre revolucionárov. Až pri detailných opisoch politickej praxe revolúcie sa ľud dostáva do príbehu Novembra a ukazuje sa, ako sa podieľal na starostlivosti o vedúcich predstaviteľov historického diania, rozširovaní informácií či materiálnom zabezpečovaní hnutia.

Prevládajúci príbeh nežnej revolúcie poskytuje značne obmedzený priestor pamäťových polí. Najčastejšie sa vyskytujúce pamäťové pole je ohraničené dvoma mestami – Prahou a Bratislavou, konaním viditeľným pre veľké množstvo ľudí, autonómnymi mužskými aktérmi a možnosťou ovplyvňovať vysokú politiku. Táto spomienková stopa so sebou nesie sociálny a kultúrny kapitál, je však dostupná veľmi úzkej skupine mužov. Ženy, aktéri hnutia spoza tribún, verejnosť, ľudia, ktorí sa z rôznych dôvodov nezúčastňovali na manifestáciách či nezapájali do práce v miestnych revolučných organizáciách sú z dominantného pamäťového poľa vylúčení. To znamená, že majú obmedzenú možnosť formovať a artikulovať svoje spomienky, premýšľať o spoločenskom a politickom význame vlastných aktivít,

kriticky nahliadať na November a následný vývoj. U žien, ktoré boli v pozícii vedúcich osobností a usilujú sa pomenovať svoje skúsenosti, navyše dochádza k zrážke s rodovými normami a predstavou femininity ako nezlučiteľnej s vedúcim postavením a politickým aktérstvom. V dôsledku toho opakovane hľadajú správne slová, znejú neisto, ospravedlňujú sa za prevzatie aktívnej úlohy v príbehu. Aj keď to ale nerobia a hovoria bez okolkov, rodové očakávania spôsobujú, že v naratíve Novembra znejú cudzo, akoby doň nepatrili. Práve diferencovanie pamäťových polí revolúcie môže prispieť k inkluzívnejšiemu prístupu k pamäti a artikulácii rôznorodých spomienok z tohto historického obdobia, ako aj k rozšíreniu chápania politického konania a politickej subjektivity v súčasnosti.

- 146 rodové roly
140 rodový poriadok
094 rutina každodenného života
039 skupinová identita
104 skúsení protisústami harcovníci
143 skúsenosť manželiek
096 skúsenosť manželiek
097 skúsenosť manželiek
144 skúsenosť manželiek
145 skúsenosť manželiek
084 spektrálne rozdelenie
097 spracovanie informácií
082 spracovanie informácií
083 spracovanie informácií
096 spracovanie informácií
095 spracovanie informácií
096 spracovanie informácií
093 spracovanie informácií
092 spracovanie informácií
062 svedectvá
103 sóry ľudí
105 štrajkový výbor
090 štrnganie kľúčmi
011 tajné správy v kočkoch
101 telefonovať
137 tľibámi
104 typický ženský servis
124 Účtelské fórum
104 umývanie riadov
152 upratovanie
113 verejný a súkromný priestor
100 včelieky robotnícky
089 vyburcovaná verejnosť
108 vypálená poštová schránka
146 výjazdy do regiónov
104 výjazdy do závodov
101 výmena vedenia
093 vzrušujúce zhromaždenie
139 zabudnutá verejnosť
102 zahliť vlastníou agendou
089 zakladanie odborov
095 zakladat' a viesť

Bibliografia

- ACKERLY, Brooke A. – STERN, Maria – TRUE, Jacqui. 2006. Feminist Methodologies for International Relations. In ACKERLY, Brooke A. – STERN, Maria – TRUE, Jacqui (ed.): *Feminist Methodologies for International Relations*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, s. 1 – 15.
- ACKERLY, Brooke A. – TRUE, Jacqui. 2013. Methods and Methodologies. In CELIS, Karen – KANTOLA, Johanna – WAYLEN, Georgina – WELDON, Laurel S. (ed.): *The Oxford Handbook of Gender and Politics*. New York: Oxford University Press, s. 135 – 59.
- ACHINO-LOEB, Maria-Luisa (ed.). 2006. *Silence. The Currency of Power*. New York: Berghahn Books.
- ALTINAY, Ayşe Gül – PETÖ, Andrea (ed.). 2016a. *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. Oxon – New York: Routledge.
- ALTINAY, Ayşe Gül – PETÖ, Andrea. 2016b. Introduction. Uncomfortable Connections: Gender, Memory, War. In ALTINAY, Ayşe Gül – PETÖ, Andrea (ed.): *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. Oxon – New York: Routledge, s. 1 – 20.
- ANTALOVÁ, Ingrid (ed.). 1998. *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- ASSMANN, Jan. 2001. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor. Preložil Martin Pokorný.
- BAČOVÁ, Viera. 1996. Historická pamäť ako zdroj konštruovania identity. In BAČOVÁ, Viera (ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, s. 9 – 41.
- BAL, Mieke. 2002. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide. Green College Lectures*. Toronto: University of Toronto Press.
- BARNETT, Bernice M. 1993. Invisible Southern Black Women Leaders in the Civil Rights Movement. The Triple Constraints of Gender, Race, and Class. In *Gender & Society*, roč. 7, č. 2, s. 163 – 82.
- BERNHARD, Michael – KUBIK, Jan (ed.). 2014a. *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford – New York: Oxford University Press.

- BERNHARD, Michael – KUBIK, Jan. 2014b. The Theory of the Politics of Memory. In BERNHARD, Michael – KUBIK, Jan (ed.): *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 7 – 36.
- BLAŽEK, Matej – ROCHOVSKÁ, Alena. 2006. *Feministické geografie*. Bratislava: Geografika.
- BORLAND, Katherine. 1998. That's not What I Said. Interpretative Conflict in Oral Narrative Research. In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (ed.): *The Oral History Reader*. London: Routledge, s. 310 – 321.
- BREŽNÁ, Irena. 1993. Strašná pomsta. In *Aspekt*, č. 1, s. 55. Preložila Jana Cviková.
- BREŽNÁ, Irena. 2005. *Tekutý fetiš*. Bratislava: ASPEKT. Zostavila a preložila Jana Cviková.
- BUTLER, Judith. 2014. *Trampoty s rodom. Feminizmus a podryvovanie identity*. Bratislava: ASPEKT. Preložila Jana Juráňová.
- BÚTOROVÁ, Zora a kol. 2008. *Ona a on na Slovensku. Zaostrené na rod a vek*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- BÚTOROVÁ, Zora a kol. 1996. *Ona a on na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: FOCUS.
- CARRILLO ROWE, Aimee – MALHOTRA, Sheena. 2013. Still the Silence. Feminist Reflections at the Edges of Sound. In CARRILLO ROWE, Aimee – MALHOTRA, Sheena (ed.): *Silence, Feminism, Power. Reflections at the Edges of Sound*. New York: Palgrave Macmillan, s. 1 – 22.
- CIGÁNOVÁ, Zuzana. 2017. Demokracia je dohovor a dohovoriť sa s každým je hovádsky ťažké. In *Denník N*, 17. II. 2017. Dostupné na: <https://dennikn.sk/943377/spomienky-zien-novembra-zuzana-ciganova-demokracia-je-dohovor-a-dohovoriť-sa-s-kazdym-je-hovadsky-tazke/?ref=in>
- COCKBURN, Cynthia. 2016. Women Living and Re-living Armed Conflict. Exploring a Methodology for Spanning Time and Place. In ALTINAY, Ayşe Gül – PETŐ, Andrea (ed.): *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. Oxon – New York: Routledge, s. 269 – 284.
- CONNELL, R. W. – MESSERSCHMIDT, James W. 2005. Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept. In *Gender & Society*, roč. 19, č. 6, s. 829 – 859.
- COSTELLO, Lisa A. 2013. Performative Memory. Form and Content in the Jewish Museum Berlin. In *Liminalities: A Journal of Performance Studies*, roč. 9, č. 4, s. 1 – 23. Dostupné na: <http://liminalities.net/9-4/costello.pdf>
- CRENSHAW, Kimberlé. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. In *The University of Chicago Legal Forum*, č. 140, s. 139 – 67.
- CRENSHAW, Kimberlé. 1991. Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. In *Stanford Law Review*, roč. 43, č. 6, s. 1241 – 1299.
- CROWNSHAW, Rick (ed.). 2014. *Transcultural Memory*. London: Routledge.
- CVIKOVÁ, Jana. 2004. Gerda Lerner. In *Aspekt*, č. 1, s. 21. Dostupné na: <http://www.aspekt.sk/content/aspektin/gerda-lerner>

- CVIKOVÁ, Jana. 2007. Histórie žien. Aspektovský rámec a rámec politického feminizmu. In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica (ed.): *Histórie žien. Aspekty písania a čítania*. Bratislava: ASPEKT, s. 6 – 14.
- CVIKOVÁ, Jana. 2012. Ms. President. In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – MAĐAROVÁ, Zuzana (zost.): *ASPEKTím – jar 2012: Natlačení výber z textov*. Bratislava: ASPEKT, s. 194.
- CVIKOVÁ, Jana. 2014. *Ku konceptualizácii rodu v myslení o literatúre*. Bratislava: ASPEKT.
- CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana. 2009. Niektoré aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku. Na úvod. In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana (ed.): *Feminizmy pre začiatočníčky. Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku*. Bratislava: ASPEKT, s. 7 – 40.
- CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana (ed.). 2005. *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Bratislava: Občan a demokracia – ASPEKT.
- CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica (ed.). 2007. *Histórie žien. Aspekty písania a čítania*. Bratislava: ASPEKT.
- CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – MAĐAROVÁ, Zuzana (zost.). 2013. *ASPEKTím – jar 2013. Natlačení výber z textov*. Bratislava: ASPEKT.
- CVIKOVÁ, Jana – MAĐAROVÁ, Zuzana. 2011. Editoriál. In CVIKOVÁ, Jana – MAĐAROVÁ, Zuzana (ed.): *Politiky a politicky. Aspekty politickej subjektivity žien*. Bratislava: ASPEKT, s. 7 – 12.
- DAS, Veena. 1997. Language and Body. Transactions in the Construction of Pain. In DAS, Veena – KLEINMAN, Arthur (ed.): *Social Suffering*. Berkeley: University of California Press, s. 67 – 92.
- DAVIS, Joseph E. (ed.). 2002. *Stories of Change. Narrative and Social Movements*. Albany: State University of New York Press.
- DELLA PORTA, Donatella (ed.). 2007. *The Global Justice Movement. Cross-National and Transnational Perspectives*. Boulder: Paradigm Publications.
- DELLA PORTA, Donatella – DIANI, Mario. 2006. *Social Movements. An Introduction*. Malden: Blackwell Publishing.
- DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. 2011. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: VEDA.
- DZIDO, Marta – ŚLIWOWSKI, Piotr (rež.). 2014. *Solidarność według kobiet*. Dokumentárny film.
- ELLIOTT, Jane. 2005. *Using Narrative in Social Research. Qualitative and Quantitative Approaches*. London – Thousand Oaks: SAGE.
- ERLL, Astrid. 2011. Travelling Memory. In *Parallax*, roč. 17, č. 4, s. 4 – 18.
- ESCHLE, Catherine – MAIGUASHCA, Bice. 2011. *Making Feminist Sense of the Global Justice Movement*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- EVANS, Sara M. 2009. Sons, Daughters, and Patriarchy. Gender and the 1968 Generation. In *The American Historical Review*, roč. 114, č. 2, s. 331 – 347.
- FARKAŠOVÁ, Etela. 2006. *Na ceste k „vlastnej izbe.“ Postavy/podoby/problémy feministickej filozofie*. Bratislava: IRIS.

- FRAZIER, Lessie Jo – COHEN, Deborah. 2003. Defining the Space of Mexico '68. Heroic Masculinity in the Prison and 'Women' in the Streets. In *Hispanic American Historical Review*, roč. 83, č. 4, s. 617 – 660.
- FRAZIER, Lessie Jo – COHEN, Deborah (ed.). 2009a. *Gender and Sexuality in 1968. Transformative Politics in the Cultural Imagination*. New York: Palgrave Macmillan.
- FRAZIER, Lessie Jo – COHEN, Deborah. 2009b. Talking Back to '68. Gendered Narratives, Participatory Spaces, and Political Cultures. In FRAZIER, Lessie Jo – COHEN, Deborah (ed.): *Gender and Sexuality In 1968. Transformative Politics in the Cultural Imagination*. New York: Palgrave Macmillan, s. 145 – 172.
- FRAZIER, Lessie Jo – COHEN, Deborah. 2015. Kto by protirečil roku 1968? Rodovo diferencované naratívy, participatívne priestory a politické kultúry. Preložila Kristína Karabová. In MAĎAROVÁ, Zuzana – OSTERTÁGOVÁ, Alexandra (ed.): *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty*. Bratislava: ASPEKT, s. 71 – 108.
- GEHREROVÁ, Ria. 2017a. Spomienky žien Novembra – Eva Fifiková: Po Novembri sme ľuďom vraveli, že by mali chcieť viac. In *Denník N*, 17. II. 2017. Dostupné na: <https://dennikn.sk/943982/spomienky-zien-novembra-eva-fifikova-po-novembri-sme-ludom-vraveli-ze-by-mali-chciet-viac/?ref=in>
- GEHREROVÁ, Ria. 2017b. Spomienky žien Novembra – Helena Woleková: Nikdy som neľutovala, že ma do toho priatelia zatiahli. In *Denník N*, 17. II. 2017. Dostupné na: <https://dennikn.sk/944011/spomienky-zien-novembra-helena-wolekova-va-nikdy-som-nelutovala-ze-ma-do-toho-priatelia-zatiahli/?ref=in>
- GEHREROVÁ, Ria. 2017c. Spomienky žien Novembra – Ingrid Antalová Vagačová: Ženám, ktoré mužom dovolili robiť revolúciu, dlžíme poďakovanie. In *Denník N*, 17. II. 2017. Dostupné na: <https://dennikn.sk/944549/zeny-novembra-in-grid-antalova-vagacova-zenam-ktore-muzom-dovolili-robit-revoluciu-dlzime-podakovanie/?ref=in>
- GEIGER, Susan. 1990. What's So Feminist About Women's Oral History? In *Journal of Women's History*, roč. 2, č. 1, s. 169 – 182.
- GOODWIN, Jeff – JASPER, James M. (ed.). 2014. *The Social Movements Reader. Cases and Concepts*. Chichester – Malden: Wiley – Blackwell.
- GRELE, Ronald J. 1998. Movement without an Aim. Methodological and Theoretical Problems of Oral History. In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (ed.): *The Oral History Reader*. London: Routledge, s. 38 – 53.
- GREVER, Maria. 2003. Beyond Petrified History. Gender and Collective Memories. In *Museumsblatt. Mitteilungen aus dem Museumswesen Baden – Württembergs*. Dostupné na: <https://repub.eur.nl/pub/1895>
- GRUSKOVÁ, Anna (rež.). 2012. *Rabínka*. Dokumentárny film.
- GRUSKOVÁ, Anna (rež.). 2014. *Návrat do horiaceho domu*. Dokumentárny film.
- GRZEBALSKA, Weronika. 2017a. Between Gender Blindness and Nationalist Herstory. The History of Polish Women in WWII as the Site of an Anti-Modernist Revolution. In *Baltic Worlds*, roč. 10, č. 4, s. 71 – 82.
- GRZEBALSKA, Weronika. 2017b. Introduction. Writing Women's History in Times of Illiberal Revisionism. In *Baltic Worlds*, roč. 10, č. 4, s. 39 – 41.

- GRZEBALSKA, Weronika. 2016. Militarizing the Nation. Gender Politics of the Warsaw Uprising. In ALTINAY, Ayşe Gül – PETÖ, Andrea (ed.): *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. Oxon – New York: Routledge, s. 121 – 134.
- GRZEBALSKA, Weronika – KOVÁTS, Eszter – PETÖ, Andrea. 2017. Gender as Symbolic Glue. How ‘gender’ Became an Umbrella Term for the Rejection of the (Neo)Liberal Order. In *Krytyka Polityczna & European Alternatives*. Dostupné na: <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/>
- GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga. 2015. Sonda do historickej pamäti slovenskej spoločnosti za ostrená na mladých. In *Annales Scientia Politica*, roč. 4, č. 1, s. 23 – 33.
- GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga. 2017. Historical Consciousness in the Visegrád Four. In BARAN, Magdalena – VÁT, Michal (ed.): *Transregional versus National Perspectives on Contemporary Central European History. Studies on the Building of Nation-States and Their Cooperation in the 20th and 21st Century*. La Vergne: Ibidem Press, s. 73 – 98.
- HALBWACHS, Maurice. 1980. *On Collective Memory*. New York: Harper & Row. Preložili Francis J. Ditter a Vida Yazdi Ditter.
- HANZLÍČEK, Martin (rež.). 2009. *Dobré ráno, Slovensko!* Dokumentárny film.
- HARDING, Sandra. 1987. Introduction. Is There a Feminist Method? In HARDING, Sandra (ed.): *Feminism & Methodology*. Bloomington: Indiana University Press, s. 1 – 14.
- HARMAŇOŠOVÁ, Maja. 2019. Slobodou sa nakazila medzi horolezcami, November prežila v štrajkovom výbore. In *Denník N*, 3. 9. 2019. Dostupné na: <https://denikn.sk/1557067/slobodou-sa-nakazila-medzi-horolezcami-november-prezila-v-strajkovom-vybore/?ref=tema>
- HAVELKOVÁ, Hana. 1993. A Few Prefeminist Thoughts. In FUNK, Nanette – MUELLER, Magda (ed.): *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, s. 62 – 73.
- HAVELKOVÁ, Hana. 1995. Dimenze „gender“ ve vzťahu soukromé a veřejné sféry. In *Sociologický časopis*, roč. 31, č. 1, s. 25 – 38.
- HAVELKOVÁ, Hana. 1999. Women in and after ‘Classless’ Society. In ZMROCZEK, Christine – MAHONY, Pat (ed.): *Women and Social Class. International Feminist Perspectives*. Londýn: UCL Press, s. 69 – 84.
- HAWKESWORTH, Mary. 2006. *Feminist Inquiry. From Political Conviction to Methodological Innovation*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- HEDGES, Elaine – FISHKIN, Shelley Fisher (ed). 1994. *Listening to Silences. New Essays in Feminist Criticism*. New York: Oxford University Press.
- HEMMINGS, Clare. 2011. *Why Stories Matter. The Political Grammar of Feminist Theory*. Durham: Duke University Press.
- HERCUS, Cheryl. 2005. *Stepping out of Line. Becoming and Being Feminist*. New York: Routledge.
- HINCHMAN, Lewis P. – HINCHMAN, Sandra (ed.). 1997. *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. Albany: State University of New York Press.

- HOLUBEC, Stanislav – MROZIK, Agnieszka. 2018. *Historical Memory of Central and East European Communism*. New York: Routledge.
- HOOKS, bell. 1989. *Talking Back. Thinking Feminist, Thinking Black*. Toronto: Between the Lines.
- HRABKO, Juraj (ed.). 2005. *Verejnosť proti násiliu – November 1989 v okresoch a regiónoch I*. Bratislava: Stála konferencia Občianskeho inštitútu.
- HROCH, Miroslav. 2014. Paměť a historické vědomí očima historika. In MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří a kol.: *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 46 – 65.
- CHERNILO, Daniel. 2006. Social Theory's Methodological Nationalism. Myth and Reality. In *European Journal of Social Theory*, roč. 9, č. 1, s. 5 – 22.
- JÁŠEK, Peter (ed.). 2010. 20. výročie Nežnej revolúcie. Zborník z Vedeckej konferencie Bratislava, 11. – 12. november 2009. Bratislava: Ústav pamäti národa.
- JÁŠEK, Peter. 2017. Úvod. In JÁŠEK, Peter (ed.): *1989. Rok zmeny. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, Bratislava. 4. – 5. novembra 2014 / 1989. Year of Change. Anthology of the International Scientific Conference, Bratislava 4–5 November 2014*. Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 7 – 9.
- JOHANSSON, Anna – VINTHAGEN, Stellan. 2016. Dimensions of Everyday Resistance. An Analytical Framework. In *Critical Sociology*, roč. 42, č. 3, s. 417 – 435.
- JOHANSSON, Anna – VINTHAGEN, Stellan. 2013. 'Everyday Resistance'. Exploration of a Concept and its Theories. In *Resistance Studies Magazine*, roč. 1, č. 1. Dostupné na: <http://rsmag.nfshost.com/>
- KACALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej. 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA. Online verzia.
- KADI, Joanna. 2002. Speaking (About) Silence. In ALEXANDER, Jacqui M. – ALBRECHT, Lisa – DAY, Sharon – SEGREST, Mab (ed.): *Sing, Whisper, Shout, Pray! Feminist Visions for a Just World*. California: Edgework Books, s. 539 – 545.
- KAMENEC, Ivan. 2009. *Spoločnosť, politika, historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Prodama.
- KECK, Margaret E. – SIKKINK, Kathryn. 1998. *Activists beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- KENNEY, Padraic. 1999. The Gender of Resistance in Communist Poland. In *The American Historical Review*, roč. 104, č. 2, s. 399 – 425.
- KICZKOVÁ, Zuzana. 2006. *Pamäť žien. O skúsenosti sebauvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava: IRIS.
- KICZKOVÁ, Zuzana. 1997. Vzájomný vzťah medzi verejnou a súkromnou sférou z pohľadu žien. In *Aspekt*, č. 1, s. 189 – 196.
- KICZKOVÁ, Zuzana. 2011. Vzťah verejnej a súkromnej sféry z rodového hľadiska. In KICZKOVÁ, Zuzana – SZAPUOVÁ, Mariana (ed.): *Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy a perspektívy*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 182 – 208.
- KLEINE, Andrea. 2019. Pred revolúciou spolupracovala s ochranármi, po Novembri bola pri vzniku Strany zelených a feministického hnutia. In *Denník N*, 5. 8. 2019. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1539406/pred-revoluciou-spolupra>

- covala-s-ochranarmi-po-novembri-bola-pri-na-vzniku-strany-zelenych-a-femini stickeho-hnutia/?ref=tema
- KOBOVÁ, Lubicca. 2013. Feministická politická filozofia. In NOVOSÁD, František – SMREKOVÁ, Dagmar (ed.): *Dejiny sociálneho a politického myslenia*. Bratislava: Kalligram, s. 675 – 892.
- KONDRATOWICZ, Ewa. 2001. *Szminka na sztandarze: kobiety Solidarności 1980 – 1989, rozmowy*. Warszawa: Sic!.
- KOPEČEK, Michal (ed.). 2008. *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest: Central European University.
- KOPEČEK, Michal – WCIŚLIK, Piotr (ed.). 2015. *Thinking through Transition. Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest: Central European University.
- KOROLCZUK, Elżbieta – GRAFF, Agnieszka. 2018. Gender as 'Ebola from Brussels': The Anticolonial Frame and the Rise of Illiberal Populism. In *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, roč. 43, č. 4, s. 797 – 821.
- KRAPFL, James. 2009. *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava: Kalligram. Preložili: Jozef Hrebíček a James Krapfl.
- KREJČA, Henrich (rež.). 2009. *Nežná 1989 – 20 rokov manželstva so Slobodou*. TV film. Bratislava: TV Markíza.
- KRIZSAN, Andrea – ROGGE BAND, Conny. 2018. Towards a Conceptual Framework for Struggles over Democracy in Backsliding States. Gender Equality Policy in Central Eastern Europe. In *Politics and Governance*, roč. 6, č. 3, s. 90 – 100.
- KRONSELL, Annica. 2006. Methods for studying silences: gender analysis in institutions of hegemonic masculinity. In ACKERLY, Brooke A. – STERN, Maria – TRUE, Jacqui (ed.): *Feminist Methodologies for International Relations*. New York: Cambridge University Press, s. 108 – 128.
- KUHAR, Roman – Paternotte, David (ed.). 2017. *Anti-Gender Campaigns in Europe. Mobilizing against Equality*. London – New York: Rowman & Littlefield.
- LABOV, William – WALETZKY, Joshua – HELM, June. 1967. Narrative Analysis. Oral Versions of Personal Experience. In HELM, June (ed.): *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle: University of Washington Press, s. 12 – 44.
- JANČÁREK, Petr (rež.). 2006. *Labyrintem revoluce. Časť 3: Slovensko, jiná revoluce*. Dokumentárny film.
- LE GOFF, Jacques. 1996. *History and Memory*. New York: Columbia University Press.
- LERNER, Gerda. 1975. Placing Women in History: Definitions and Challenges. In *Feminist Studies*, roč. 3, č. 1/2, s. 5.
- LERNER, Gerda. 1994. *The Creation of Feminist Consciousness. From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*. New York: Oxford University Press.
- LERNER, Gerda. 2001. Vznik feministického vedomia. Sebavyjadrenie tvorivosti. In *Aspekt*, č. 1, s. 21 – 31. Preložila Eva Riečanová.
- LINDE, Charlotte. 1993. *Life Stories. The Creation of Coherence*. New York: Oxford University Press.

- LINKOVÁ, Marcela. 2017. Disidentská herstory. Ženy a jejich činnost v prostředí Charty 77. In LINKOVÁ, Marcela – STRAKOVÁ, Naďa (ed.): *Bytová revolta. Jak ženy dělaly dissent*. Praha: Academia – Sociologický ústav AV ČR, s. 373 – 389.
- LINKOVÁ, Marcela – STRAKOVÁ, Naďa (ed.). 2017. *Bytová revolta. Jak ženy dělaly dissent*. Praha: Academia – Sociologický ústav AV ČR.
- LIOVÁ, Zuzana a kol. (rež.). 2013. *Prvá*. Dokumentárny cyklus.
- LLESHI, Sokol. 2015. *Inescapable Past. Institutions, Legacies, and Strategies of Regime Formation: A Comparative Study of Albania, Czech Republic and Romania*. Dizertačná práca. Budapest: Central European University.
- LOMSKY-FEDER, Edna. 1996. A Woman Studies War. Stranger in a Man's World. In JOSSELSON, Ruthellen – LIBLIKH, Amia (ed.): *The Narrative Study of Lives*. Newbury Park: SAGE, s. 232 – 242.
- LOMSKY-FEDER, Edna. 2004. Life Stories, War, and Veterans. On the Social Distribution of Memories. In *Ethos*, roč. 32, č. 1, s. 82 – 109.
- LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír. 2013. *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava: VEDA.
- LORDE, Audre. 2007. *Sister Outsider. Essays and Speeches*. Berkeley: Crossing Press.
- LÖW, Martina. 2006. The Social Construction of Space and Gender. In *European Journal of Women's Studies*, roč. 13, č. 2, s. 119 – 133.
- MAĎAROVÁ, Zuzana. 2010. Mechanisms of Invisibilisation of Women in the Velvet Revolution. Diplomová práca. Budapest: Central European University.
- MAĎAROVÁ, Zuzana. 2011. Ženy Novembra. In CVIKOVÁ, Jana – MAĎAROVÁ, Zuzana (ed.): *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien*. Bratislava: ASPEKT, s. 13 – 50.
- MAĎAROVÁ, Zuzana. 2015. Love and Fear. Argumentative Strategies against Gender Equality. In Heinrich Böll Foundation (ed.): *Anti-Gender Movements on the Rise? Strategising for Gender Equality in Central and Eastern Europe*. Berlin: Heinrich Böll Stiftung, s. 33 – 42.
- MAĎAROVÁ, Zuzana. 2016. Ako odvrátať Novembru 1989. Skúmanie naratívov historických udalostí z rodového hľadiska. In *Gender, rovné príležitosti, výzkum*, roč. 17, č. 2, s. 42 – 52.
- MAĎAROVÁ, Zuzana. 2017. The Butterfly Effect in History – Making. Conservative Subjectivities of Women in the Anti-Communist Discourse in Slovakia. In *Baltic Worlds*, roč. 10, č. 4, s. 90 – 98.
- MAĎAROVÁ, Zuzana – OSTERTÁGOVÁ, Alexandra. 2015. Spoločné cesty občanok a revolucionárok. Úvod. In MAĎAROVÁ, Zuzana – OSTERTÁGOVÁ, Alexandra (ed.): *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty*. Bratislava: ASPEKT, s. 5 – 28.
- MAIGUASHCA, Bice. 2015. Prekračovanie hraníc spektakulárnych vystúpení. Teória sociálneho hnutia, feministický antiglobalizačný aktivizmus a prax principiálneho pragmatizmu. Preložila Ľubica Hábová. In MAĎAROVÁ, Zuzana – OSTERTÁGOVÁ, Alexandra (ed.): *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty*. Bratislava: ASPEKT, s. 156 – 193.

- MANNHEIM, Karl. 1972. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge – Kegan Paul.
- MANNOVÁ, Elena. 2019. *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Bratislava: Historický ústav SAV – VEDA.
- MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří – LEHMANN, Štěpánka. 2014. Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektivní paměti. In MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (ed.): *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 15 – 30.
- MASSEY, Doreen. 1994. *Space, Place, and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MATONOHA, Jan. 2015. Dispozitivní mlčení: zraňující identity a diskurzivní konstituce mlčení. Gender, feminismus a česká literatura. In HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 351 – 392.
- MIKULA, Valér. 2017. *Filozofi v Novembri. Svedectvá, spomienky a dokumenty o priebehu nežnej revolúcie na Filozofickej fakulte UK v Bratislave*. Univerzita Komenského v Bratislave.
- MILLAR, Gearoid. 2015. Performative Memory and Re-Victimization. Truth-Telling and Provocation in Sierra Leone. In *Memory Studies*, roč. 8, č. 2, s. 242 – 254.
- MOGHADAM, Valentine M. 1990. Gender and Restructuring. Perestroika, the 1989 Revolutions, and Women. In *Wider Working Papers 87*. World Institute for Development Economics Research of the United Nations University.
- MOGHADAM, Valentine M. 1997. Gender and Revolutions. In FORAN, John (ed.): *Theorizing Revolutions. New Approaches from across the Disciplines*. New York: Routledge, s. 133 – 162.
- NAGL-DOCEKAL, Herta. 2007. *Feministická filozofie. Výsledky, problémy, perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství. Preložila Hana Havelková.
- NORA, Pierre. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In *Representations*, č. 26, s. 7 – 24.
- NORA, Pierre (ed). 1999. *Realms of Memory. Rethinking the French Past*. New York: Columbia University Press. Preložil Arthur Goldhammer.
- OLICK, Jeffrey K. – VINITZKY-SEROUSSI, Vered – LEVY, Daniel. 2011. *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press.
- OLSEN, Tillie. 1995. Mlčení. In *Aspekt*, č. 1, s. 24 – 25. Preložila Libora Indruchová.
- ONDEK LAURENCE, Patricia. 1991. *The Reading of Silence. Virginia Woolf in the English Tradition*. Stanford University Press.
- OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav. 1999. *Sto studentských revolucí: studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění*. Praha: Lidové noviny.
- PATEMAN, Carole. 1989. Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy. In PATEMAN, Carole: *The Disorder of Women*. London: Polity Press.
- PENN, Shana. 2005. *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*. The University of Michigan Press.
- PENN, Shana. 2015. Vytrvalá revolúcia. Ženy a vedúce úlohy. Preložila Alexandra

- Ostertágová. In MAĎAROVÁ, Zuzana – OSTERTÁGOVÁ, Alexandra (ed.): *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty*. Bratislava: ASPEKT, s. 53 – 70.
- PETÖ, Andrea. 2017a. Revisionist Histories, 'Future Memories'. Far-Right Memorialization Practices in Hungary. In *European Politics and Society*, roč. 18, č. 1, s. 41 – 51.
- PETÖ, Andrea. 2017b. Roots of Illiberal Memory Politics. Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution. In *Baltic Worlds*, roč. 10, č. 4, s. 42 – 53.
- PETÖ, Andrea – SZAPOR, Judith. 2004. Women And 'the Alternative Public Sphere'. Toward a New Definition of Women's Activism and the Separate Spheres in East-Central Europe. In *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, roč. 12, č. 3, s. 172 – 181.
- POPULAR MEMORY GROUP. 1998. Popular Memory. Theory, Politics, Method. In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (ed.): *The Oral History Reader*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis, s. 75 – 86.
- PORTELLI, Alessandro. 1998. What Makes Oral History Different? In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (ed.): *The Oral History Reader*, s. 63 – 75.
- PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). 2005. *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- READING, Anna. 2002. *The Social Inheritance of the Holocaust. Gender, Culture and Memory*. New York: Palgrave Macmillan.
- REINHARZ, Shulamit. 1992. The Principles of Feminist Research. A Matter of Debate. In KRAMARAE, Cheri – SPENDER, Dale (ed.): *The Knowledge Explosion. Generations of Feminist Scholarship*. New York: Columbia University, s. 423 – 437.
- REINHARZ, Shulamit – DAVIDMAN, Lynn. 1992. *Feminist Methods in Social Research*. New York: Oxford University Press.
- REPKA, Angela. 1993. Moc mužov a sila žien. In *Aspekt*, č. 1, s. 54.
- RIESSMAN, Catherine K. 1993. *Narrative Analysis. Qualitative Research Methods*. Newbury Park: SAGE.
- RICH, Adrienne C. 1995. *On Lies, Secrets, and Silence*. New York: W. W. Norton & Co.
- RILEY, Denise. 1988. "Am I that name?" *Feminism and the Category of "Women" in History*. Houndmills – Basingstoke – Hampshire: Macmillan Press.
- ROBNETT, Belinda. 1996. African-American Women in the Civil Rights Movement, 1954 – 1965: Gender, Leadership, and Micromobilization. In *American Journal of Sociology*, roč. 101, č. 6, s. 1661 – 1693.
- SABATOS, Charles. 2017. Can the Dissident Speak? The Czech Woman Writer in the Work of Philip Roth and Dominik Tatarka. In *World Literature Studies*, roč. 9, č. 4, s. 74 – 88.
- SAID, Edward. 1982. *The World, the Text, and the Critic*. Cambridge: Harvard University Press.
- SANGSTER, Joan. 1998. Telling our Stories. Feminist Debates and the Use of Oral History. In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (ed.): *The Oral History Reader*. London: Routledge, s. 87 – 100.

- SCOTT, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- SCOTT, James C. 1989. Everyday Forms of Resistance. In *Copenhagen Journal of Asian Studies*, č. 4, s. 33 – 62.
- SCOTT, Joan Wallach. 2010. Gender: Still a Useful Category of Analysis? In *Diogenes*, roč. 57, č. 1, s. 7 – 14.
- SCOTT, Joan Wallach. 2007. Rod: užitočná kategória historickej analýzy. Preložila Eubica Hábová. In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Eubica (ed.): *Histórie žien. Aspekty písania a čítania*. Bratislava: ASPEKT, s. 40 – 71.
- SCOTT, Joan Wallach. 1999. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- SCOTT, Joan Wallach. 1991. The Evidence of Experience. In *Critical Inquiry*, roč. 17, č. 4, s. 773 – 797.
- SCHUDSON, Michael. 1997. Dynamics of Distortion in Collective Memory. In SCHACTER, Daniel L. (ed.): *Memory Distortion*. Cambridge: Harvard University Press, s. 347 – 364.
- SINGER, Daniel. 2013. *Prelude to Revolution. France in May 1968*. Chicago: Haymarket Books.
- SMIET, Katrine. 2017. *Travelling Truths. Sojourner Truth, Intersectionality, and Feminist Scholarship*. Dizertačná práca. Nijmegen: Radboud University.
- SPIVAK, Gayatri Ch. 1996. *The Spivak Reader. Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*. Zostavili Donna Landry a Gerald MacLean. New York – Abingdon: Routledge.
- SZOMOLÁNYI, Soňa. 2000. November 1989: otvorenie kľukatej cesty k demokracii. In PEŠEK, Jan – SZOMOLÁNYI, Soňa (ed.): *November 1989 na Slovensku: súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, s. 92 – 110.
- ŠMEJKALOVÁ, Jiřina. 2001. Gender as an Analytical Category of Post-Communist Studies. In JÁHNERT, Gabriele (ed): *Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings*. Berlin: trafo verlag.
- ŠMEJKALOVÁ-STRICKLAND, Jiřina. 1994. Do Czech Women Need Feminism? In *Women's Studies International Forum*, roč. 17, č. 2 – 3, s. 277 – 282.
- ŠUBRT, Jiří. 1995. Sociální paměť a sociologický výzkum. In *Soudobé dějiny*, roč. 2 – 3, č. 2, s. 269 – 280.
- ŠUBRT, Jiří. 2011. Antinomie sociální paměti. In *Sociologie*, roč. 43, č. 2, s. 133 – 157.
- ŠUBRT, Jiří a kol. 2013. *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum.
- ŠUBRT, Jiří – MASLOWSKI, Nicolas – LEHMANN, Štěpánka. 2014. Soudobé teorie sociální paměti. In MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (ed.): *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 31 – 45.
- TARROW, Sidney G. 2011. *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- TATÁR, Peter (ed.). 2009. *Verejnosť proti násiliu – November 1989 v okresoch a regiónoch II*. Bratislava: Stála konferencia Občianskeho inštitútu.

- TERDIMAN, Richard. 1993. *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press.
- THOMSON, Alistair. 1998. Fifty Years On. An International Perspective on Oral History. In *The Journal of American History*, roč. 85, č. 2, s. 581 – 595.
- TICKNER, Ann. 2006. Feminism Meets International Relations. Some Methodological Issues. In ACKERLY, Brooke A. – STERN, Maria – TRUE, Jacqui (ed.): *Feminist Methodologies for International Relations*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, s. 19 – 41.
- TILLY, Charles. 2008. *Contentious Performances*. Cambridge Studies in Contentious Politics. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- TIRYAKIAN, Edward A. 1995. Collective Effervescence, Social Change and Charisma. Durkheim, Weber and 1989. In *International Sociology*, roč. 10, č. 3, s. 269 – 281.
- TOMSKY, Terri. 2011. From Sarajevo to 9/11: Travelling Memory and the Trauma Economy. In *Parallax*, roč. 17, č. 4, s. 49 – 60.
- TONKIN, Elizabeth. 1992. *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History*. New York: Cambridge University Press.
- TROUILLOT, Michel-Rolph. 2015. *Silencing the past. Power and the Production of History*. Boston – Massachusetts: Beacon Press.
- VALKOVIČOVÁ, Veronika. 2017. 'Regrettably, it Seems that Breaking One Border Causes Others to Tumble'. Nationalism and Homonegativity in the 2015 Slovak Referendum. In *Politique Européenne*, roč. 55, č. 1, s. 86 – 115.
- VALKOVIČOVÁ, Veronika – HARDOŠ, Pavol. 2018. Science Wills It! The Use of Scientific Claims in 'Anti-Gender' Rhetoric (blog). In *Engenderings*. The London School of Economics and Political Science. Dostupné na: <https://blogs.lse.ac.uk/gender/2018/11/05/science-wills-it-the-use-of-scientific-claims-in-anti-gender-rhetoric/>
- VALKOVIČOVÁ, Veronika – MAĎAROVÁ, Zuzana. 2019. *From Weirdoes to Political Actors – the Journey of Slovak Gender Ideology Rhetoric*. Heinrich Böll Stiftung. Gunda Werner Institute. Feminism and Gender Democracy. Dostupné na: <https://www.gwi-boell.de/en/2019/05/03/weirdoes-political-actors-journey-slovak-gender-ideology-rhetoric>
- VITEK, Tomáš (rež.). 2009. *November +20*. Dokumentárny film. Bratislava: Ústav pamäti národa.
- VODRÁŽKA, Mirek. 1999. Hranice české společnosti střeží tajná „pohlavní policie“. In CHŘIBKOVÁ, Marie – CHUCHMA, Josef – KLIMENTOVÁ, Eva (ed.): *Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: One Woman Press, s. 254 – 259.
- VODRÁŽKA, Mirek. 1993. Před velkým exodem: Kořen českého antifeminismu. In *Tvar*, roč. 4, č. 49 – 50, s. 8 – 9.
- WAGNEROVÁ, Alena. 1999. České ženy na cestě od reálného socialismu k reálnému kapitalismu. In CHŘIBKOVÁ, Marie – CHUCHMA, Josef – KLIMENTOVÁ, Eva (ed.): *Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: One Woman Press, s. 80 – 90.
- WATSON, Peggy. 1997. (Anti)feminism after Communism. In OAKLEY, Ann –

- MITCHELL, Juliet (ed.): *Who's afraid of feminism? Seeing through the Backlash*. New York: The New Press, s. 144 – 161.
- WEBSTER, Leonard – MERTOVA, Patricie. 2007. *Using Narrative Inquiry as a Research Method. An Introduction to Using Critical Event Narrative Analysis in Research on Learning and Teaching*. London – New York: Routledge.
- WOOLF, Virginia. 2001. *Tri guiney*. Bratislava: ASPEKT. Preložila Jana Juráňová.
- WOOLF, Virginia. 2000. *Vlastná izba*. Bratislava: Kalligram. Preložil Pavel Vilikovský.
- YOUNG, Iris Marion. 2001. Equality of Whom? Social Groups and Judgments of Injustice. In *Journal of Political Philosophy*, roč. 9, č. 1, s. 1 – 18.
- ZERILLI, Linda. 2008. Feminist Theory and the Canon of Political Thought. In DRYZEK, John S. – PHILLIPS, Anne – HONIG, Bonnie (ed.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford: Oxford University Press, s. 106 – 124.
- ZOLOV, Eric. 1999. *Refried Elvis. The Rise of the Mexican Counterculture*. University of California Press.
- ŽATKULIAK, Jozef a kol. 1999. *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*. Bratislava: Historický ústav SAV – Nadácia Milana Šimečku.
- ŽATKULIAK, Jozef a kol. 2009. *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava: Prodama.

Analyzované mediálne materiály

- 20 rokov po Nežnej. (2009). In *Televízne noviny*. 17. II. 2009. Bratislava: TV Markíza.
20. výročie výzvy na zakladanie klubov KDH. (2009). In *Správy TA3*. 30. II. 2009. Bratislava: TA3.
- ABRAHÁM, Samuel (2009). Nádej je len v demokracii. In *Hospodárske noviny*. II. II. 2009, s. 9.
- Anketa: Čo povedali o 17. novembri 1989 jeho protagonisti. (2009). In *Pravda*. 18. II. 2009, s. 3.
- Artefakty revolúcie. (2009). In *Televízne noviny*. 16. II. 2009. Bratislava: TV Markíza.
- BALOGH, Alexander (2009). Keď sa povie nežná, počujem kľúče. *SME*. 16. II. 2009, s. 14.
- BÁN, Andrej (2009). Cesta inou krajinou. In *týždeň*. 16. II. 2009, s. 50.
- BARÁT, Andrej (2009). Keď ulice zaplnil dav, syn dostal revolučné papuče. In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 16.
- BENOVÁ, Jana (2009). Zrkadlo mieri späť. In *SME*. 14. II. 2009, s. 10.
- BES. (2009). Fico rozhneval „tribúnov“. In *Hospodárske noviny*. 19. II. 2009, s. 1.
- BES – LUB (2009). Slovníci revolúciu berú. Aj vďaka Ficovi. In *Hospodárske noviny*. 12. II. 2009, s. 1.
- BILÝ, Peter (2009). Po Novembri. In *Pravda Žurnál*. 19. II. 2009, s. 17.
- BINČÍK, Tomáš (2009). Komunisti nám kázali zničiť svedectvá! In *Nový Čas Nedeľa*. 15. II. 2009, s. 12.

- BIRČÁK, Ján (2009). Po páde komunizmu najviac oceňujeme slobodu cestovať. In *Hospodárske noviny*. 10. II. 2009, s. 3.
- Bratislavský hrad: November '89. (2009). In *Správy STV*. 16. II. 2009. Bratislava: STV.
- BREINER, Peter (2009). Vyletelo ako z Pandorinej skrinky. In *Hospodárske noviny*. 11. II. 2009, s. 9.
- BUDAJ, Ján (2009a). Treba inventúru! In *Pravda*. 18. II. 2009, s. 15.
- BUDAJ, Ján (2009b). Odkaz nahlasistov je opäť aktuálny. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 27.
- BUDAJ, Ján (2009c). Posledný mýtus – o márnosti revolúcií. In *Hospodárske noviny*. 11. II. 2009, s. 9.
- BUSTIN, Karol, ml. (2009). Landovský sa pobil na hranici. In *Plus jeden deň*. 6. II. 2009, s. 14.
- BÚTORA, Martin (2009). Od „revolúcie“ k „novej verejnosti“. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 29.
- ČAPLOVIČ, Dušan (2009). Veľkou devízou je poznanie. In *Hospodárske noviny*. 12. II. 2009, s. 7.
- Česká republika, Praha: Oslavy dvadsiateho výročia nežnej revolúcie. (2009). In *Správy STV*. 17. II. 2009 Bratislava: STV.
- Chcelo by to logo. (2009). In *SME*. 14. II. 2009, s. 29.
- CHMEL, Rudolf (2009). O škodlivosti sebeckta. In *SME*. 14. II. 2009, s. 4.
- CHORVATOVIČ, Marek (2009). Slovensko nemalo Havla, viedli viacerí. In *SME*. 16. II. 2009, s. 2.
- ČÍŽOVÁ, Lucia (2009). 17. november je pre mňa ako zázrak. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 10.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009a). In *SME*. 2. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009b). In *SME*. 4. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009c). In *SME*. 5. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009d). In *SME*. 6. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009e). In *SME*. 9. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009f). In *SME*. 11. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009g). In *SME*. 13. II. 2009, s. 4.
- Čo ste robili v novembri 1989? (2009h). In *SME*. 14. II. 2009, s. 4.
- ČORNÁ, Tina (2009). Politici nás učia neveriť. In *Pravda Žurnál*. 19. II. 2009, s. 30.
- ČUPKA, Milan (2009). Očistcom prešiel už na zemi. Ale v raji ešte nie je. In *Pravda*. 14. II. 2009, s. 20.
- DANIŠ, Dag (2009). November sa ešte neskončil. Ani dejiny. In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 12.
- DANIŠKA, Jaroslav – Majchrák, Jozef (2009). Boj o november. In *tyždeň*. 23. II. 2009, s. 14.
- Deti nežnej revolúcie. (2009). In *Televízne noviny*. 17. II. 2009. Bratislava: TV Markíza.
- ĐURÍČEK, Andrej (2009). Všetci komunisti sa už tešili na kapitalizmus. In *Nový čas Nedel'a*. 15. II. 2009, s. 2.

- Dvadsaťte výročie nežnej revolúcie. (2009). In *Správy STV*. 17. II. 2009. Bratislava: STV.
- Dvadsaťte výročie nežnej revolúcie v spomienkach pamätníkov. (2009). In *Rádio-žurnál*. 17. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- EDDINS, Keith (2009). Bez vás nedosiahneme nič. In *Hospodárske noviny*. 10. II. 2009, s. 9.
- FEIK, Michal (2009). Piesne, ktoré menili svet. In *Slovo*. II. II. 2009, s. 52.
- FELIX, Ján (2009). S novou odvahou za hodnoty evanjelia! In *Šport*. 16. II. 2009, s. 31.
- FILA, Lukáš – ZEMKO, Boris (2009). Čo pre vás znamenal november 1989? In *SME*. 16. II. 2009, s. 20.
- FRÍŠOVÁ, Marta – PUKOVÁ, Andrea (2009). Hledáme, kde se ten vítr poděl. In *SME*. 14. II. 2009, s. 2.
- FTÁČNIK, Milan (2009). Málokto si uvedomoval hĺbku zmien. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 28.
- Gabal: Revolúcia mala byť skôr ako v novembri '89. (2009). In *Správy TA3*. 22. II. 2009. Bratislava: TA3.
- GAHÉR, František (2009). Nie je diplom ako diplom. In *Slovo*. II. II. 2009, s. 28.
- GÁL, Fedor – KYŠKA, Roland (2009). Vytriezvel. Rozhovor. In *Plus 7 dní*. 4. II. 2009, s. 26.
- GÁLIS, Tomáš – RYŇÍK, Jozef (2009). Jednoznačne to bola revolúcia. In *tyždeň*. 16. II. 2009, s. 60.
- GAŠPARCOVÁ, Silvia – PAVLÍKOVÁ, Veronika (2009). Výstava/Bratislava. In *SME Ženy*. 20. II. 2009, s. 5.
- GAŠPAROVIČ, Ivan (2009). November priniesol najmä pozitíva. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 28.
- GEIŠBERG, Marián (2009). Nežná, nežný, nežné. In *Pravda*. 24. II. 2009, s. 14.
- GINDL, Eugen (2009). Sľúbili sme si vraviť pravdu len... In *SME*. 13. II. 2009, s. 28.
- HAVEL, Václav (2009a). Bolo chybou, že som až príliš dôveroval ekonómom. In *Hospodárske noviny*. 30. II. 2009, s. 4.
- HAVEL, Václav (2009b). Havlova revolúcia sa začala pri rádiu. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 26.
- HAVRAN, Michal (2009). Otcovia a deti. In *Pravda Žurnál*. 19. II. 2009, s. 16.
- HRÍB, Štefan (2009a). Hrdinovia medzi politikmi. In *tyždeň*. 16. II. 2009, s. 36.
- HRÍB, Štefan (2009b). Revolúciu sme vyhrali. In *tyždeň*. 2. II. 2009, s. 20.
- HRÍB, Štefan – Daniška, Jaroslav (2009). Bol to zázrak. In *tyždeň*. 16. II. 2009, s. 72.
- HRUBANIČOVÁ, Ingrid. (2009). Otvorený list potenciálnym ženám Novembra. In *SME*. 6. II. 2009, s. 27.
- HUBA, Mikuláš (2009). Hovorme pravdu aj dnes. In *Pravda Žurnál*. 12. II. 2009, s. 64.
- HUNČÍK, Péter (2009). Šampón a revolúcia. In *SME*. 16. II. 2009, s. 20.
- HVORECKÝ, Michal (2009). Zamatová zmena mala zvuk. In *SME*. 12. II. 2009, s. 32.

- Idea a realita novembra 1989. (2009). In *Televízne noviny*. 14. II. 2009. Bratislava: TV Markíza.
- JANCURA, Vladimír (2009a). Husák už nevládal a v Urbánkovi sa zmýlil. In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 22.
- JANCURA, Vladimír (2009b). November oživuje spomienky na krásny sen. In *Pravda*. 14. II. 2009, s. 26.
- JANCURA, Vladimír (2009c). November prebudil túžbu po samostatnosti. In *Pravda*. 7. II. 2009, s. 26.
- JANCURA, Vladimír (2009d). Pád režimu ohlásila živá reťaz v Bratislave. In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 20.
- JANCURA, Vladimír (2009e). Prevrat sa udial v tieni skladov jadrových zbraní. In *Pravda*. 28. II. 2009, s. 34.
- JANCURA, Vladimír (2009f). Prevratom sa najviac darí cez víkend. In *Pravda*. 14. II. 2009, s. 28.
- JANCURA, Vladimír (2009g). Štrajk mal úspech, komunisti prišli o všetko. In *Pravda*. 21. II. 2009, s. 34.
- JARÁBKO, Stana (2009). Dvadsať rokov po Novembri. In *Šport* 14. II. 2009, s. 13.
- JEŽEK, Tomáš (2009). Ako sme začínali spolu privatizovať. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 27.
- JURKOVÍČ, Vojtech (2009). Moravčíka z marxizmu už neskúšali. In *SME*. 10. II. 2009, s. 4.
- KARVAŠ, Braňo (2009). Eštebákom som unikal na bicykli. In *Plus jeden deň*. 16. II. 2009, s. 14.
- Katolícki disidenti proti režimu. (2009). In *Pravda Žurnál*. 5. II. 2009, s. 62.
- KLIMÁČEK, Viktor (2009). Tri texty dramatika Viliama Klimáčka. In *Pravda*. 21. II. 2009, s. 24.
- KŇAŽKO, Milan (2009). Občan K. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 32.
- KOCÁB, Michal (2009). No áno, to boli časy...blb. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 30.
- KOMÁREK, Valtr (2009). Nezná revolúcia a dnešok. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 30.
- KOPCSAYOVÁ, Iris – ANDREJČÁKOVÁ, Eva – TARAGEL, Dušan (2009). Aj študentskí lídri nežnej revolúcie z roku 1989 už majú dnes po štyridsiatke. In *TV OKO*. 5. II. 2009, s. 12.
- KOTIAN, Róbert (2009). Zatiaľ mu to berú. In *Hospodárske noviny*. 19. II. 2009, s. 6.
- KOVÁČ, Michal (2009). Nevšimnúť si november je nevhodné. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 31.
- KOVÁČIK, Martin (2009). Pred revolúciou predával karfiol, teraz šéfuje Slovnaftu. In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 26.
- KRÁKOVÁ, Dorota (2009). Núkali mi vysoké sumy, ak nebudem stáť v ceste. In *SME*. 27. II. 2009, s. 3.
- KRIŠTOFOVIČ, Peter (2009). Víťazný november. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 9.

- Kritické slová na adresu novembrových tribúnov. (2009). In *Rádiožurnál*. 18. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- Kto a prečo spochybňuje Nežnú revolúciu? (2009). In *Téma dňa*. 13. II. 2009. Bratislava: TA3.
- KUKUČKA, Martin (2009). Chcel som byť neviditeľný. In *Plus jeden deň*. II. II. 2009, s. 16.
- LACIKOVÁ, Monika (2009a). Aj po dvadsiatich rokoch je čo zlepšovať. In *Hospodárske noviny*. 13. II. 2009, s. 3.
- LACIKOVÁ, Monika (2009b). „My, deti novembra, v budúcnosti niečo dokážeme“. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 4.
- LEŠKOVÁ, Katarína (2009). Beáta Dubasová. In *SME Ženy*. 20. II. 2009, s. 6.
- LIDINSKÁ, Martina (2009a). „Hej ľudia, vy ste to naozaj zvládli“. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 7.
- LIDINSKÁ, Martina (2009b). „Ide nám to oveľa pomalšie, ako sme pred rokmi čakali“. In *Hospodárske noviny*. 19. II. 2009, s. 7.
- LISPUCHOVÁ, Silvia (2009). Nežná 1989. In *Eurotelevízia*. 13. II. 2009, s. 4.
- LUC. (2009). Bratislava ožije novembrom. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 10.
- LUCAS, Edward (2009). Čo zostalo z ideálov nežnej revolúcie a čo sa naplnilo? In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 43.
- Ľudia verili študentom. (2009). In *Pravda Žurnál*. 26. II. 2009, s. 62.
- MATIŠÁK, Andrej (2009). Tak čo, pán Havel, kedy to praskne? In *Pravda*. 12. II. 2009, s. 16.
- Milan Kňažko. (2009). In *Vec verejná*. 22. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- Milan Kňažko: Nie som vrah ani alkoholik. (2009). In *Rytmus Života*. 26. II. 2009. Bratislava: Mafra Slovakia.
- MITANA, Dušan (2009). Druhý polčas. In *SME*. 5. II. 2009, s. 32.
- MLI. (2009). Zrušené víza do USA si užívame naplno. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 7.
- MORDEL, Štefa (2009). 20 rokov „po“. In *týždeň*. 23. II. 2009, s. 13.
- MORVAY, Peter (2009). Mýty a pravdy na neuverenie. In *SME*. 16. II. 2009, s. 12.
- MS. (2009). V politike stále žíví. In *Nový čas*. 18. II. 2009, s. 2.
- Na VPN si spomína len polovica Slovákov. (2009). In *Hlavné správy*. 14. II. 2009. Bratislava: TA3.
- Názorová prestrelka. (2009). In *Hlavné správy*. 18. II. 2009. Bratislava: TA3.
- NEJEDLÝ, Tomáš (2009a). Top tvár novembra? Ľudia vybrali Kňažka. In *Hospodárske noviny*. 10. II. 2009, s. 3.
- NEJEDLÝ, Tomáš (2009b). Ušli a vrátili sa úspešní. Emigranti. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 6.
- Neplatíme daň za slobodu, ale za hlúposť. (2009). In *Slovo*. II. II. 2009, s. 58.
- Nežná. (2009). In *Správy a komentáre*. 12. II. 2009. Bratislava: STV2.
- November '89 v spomienkach lídrov nežnej revolúcie. (2009). In *Rádiožurnál*. 17. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- November 89. (2009). In *Správy STV*. 12. II. 2009. Bratislava: STV.

- November osemdesiatdeväť: Rozhovor s Jánom Čarnogurským. (2009). In *Správy STV*. 17. II. 2009. STV.
- Očakávania. (2009). In *Reportéri*. 16. II. 2009. STV.
- Odkaz nežnej? (2009). In *Noviny*. 13. II. 2009. Bratislava: TV JOJ.
- Odkaz novembra '89. (2009). In *DeFacto*. 13. II. 2009. Bratislava: TV JOJ.
- Odkazy novembra. (2009). In *DeFacto*. 20. II. 2009. Bratislava: TV JOJ.
- ON. (2009). Západ motivoval. In *SME*. 10. II. 2009, s. 4.
- ONDRUŠ, Braňo (2009). Oslavy novembra: vytváranie legendy. In *Slovo*. 25. II. 2009, s. 12.
- ONDRUŠ, Vladimír (2009a). Atentát na Nežnú revolúciu. In *Pravda Žurnál*. 5. II. 2009, s. 62.
- ONDRUŠ, Vladimír (2009b). Atentát na Nežnú revolúciu. In *Pravda Žurnál*. 12. II. 2009, s. 66.
- ONDRUŠ, Vladimír (2009c). Atentát na Nežnú revolúciu. In *Pravda Žurnál*. 19. II. 2009, s. 66.
- ONDRUŠ, Vladimír (2009d). Atentát na Nežnú revolúciu. In *Pravda Žurnál*. 26. II. 2009, s. 66.
- Oslavy výročia revolúcie v Banskej Bystrici. (2009). In *Ranný rádiožurnál*. 17. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- Oslavy výročia revolúcie v Košiciach. (2009). In *Rádiožurnál*. 17. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- Osudy komunistov po nežnej revolúcii. (2009). In *Hospodárske noviny*. 13. II. 2009, s. 22.
- PIŠŤANEK, Peter (2009). Môj „osemdesiaty deviaty“. In *TV OKO*. 12. II. 2009, s. 24.
- PŇAČEKOVÁ, Alžbeta (2009). Keď spadla stena. In *Hospodárske noviny*, s. 8.
- Po dvadsiatich rokoch. (2009). In *Noviny*. 17. II. 2009. Bratislava: TV JOJ.
- POL. (2009a). Radšej vozík ako komunisti! In *Nový Čas*. 19. II. 2009, s. 6.
- POL. (2009b). Žije vo vile a má sa dobre. In *Nový Čas*. 12. II. 2009, s. 7.
- POL. – SITA. (2009). Vďaka novembru 1989 mám viac peňazí. In *Nový Čas*. 6. II. 2009, s. 6.
- Povedali o 17. novembri... (2009). In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 6.
- Pravda o agentovi Zifčákovi. (2009). In *Dnes*. 10. II. 2009. Bratislava: TV Markíza.
- Pred dvadsiatimi rokmi sa začala nežná revolúcia. (2009). In *Hlavné správy*. 17. II. 2009. Bratislava: TA3.
- Prieskum verejnej mienky. (2009). In *Ranný rádiožurnál*. 17. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- RAKOVÁ, Ľubomíra (2009). Naše platy nežná revolúcia nezvýšila. In *Hospodárske noviny*. 12. II. 2009, s. 3.
- RAKÚS, Stanislav (2009). O zmysle nežnosti. In *SME*. 9. II. 2009, s. 20.
- RED. (2009). Kontrášov rozzúrili Romanov (40) list s Krylom! In *Nový Čas*. 16. II. 2009, s. 16.
- REPA, Marián – Lászlóová, Klaudia (2009). Deti revolúcie. In *Pravda Žurnál*. 12. II. 2009, s. 28.

- ROTHMAYEROVÁ, Gabriela (2009a). Dve svetlá s posolstvom. In *Slovo*. 25. II. 2009, s. 26.
- ROTHMAYEROVÁ, Gabriela (2009b). Výročisti, neurážajte ich! In *Slovo*. 25. II. 2009, s. 6.
- RUNDESOVÁ, Táňa (2009). RVHP sa nemala hneď rozbiť. Prepustili sme trhy Západu. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 21.
- ŠAO. (2009). Čo (ne) písali noviny 17. novembra. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 2.
- SCHUSTER, Rudolf (2009). Názory nemením. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 33.
- Schuster: Revolúcia bola pokojná aj zásluhou komunistov. (2009). In *Veľké správy*. 18. II. 2009. Bratislava: Rádio Viva.
- SIKORA, Rudolf (2009). Jedna správa o dvoch dňoch z môjho života. In *Pravda Žurnál*. 19. II. 2009, s. 62.
- SIKOROVÁ, Eugenia (2009). Ako to bolo s logom VPN. In *SME*. 23. II. 2009, s. 19.
- ŠIMEČKA, Martin M. (2009). Vŕšenie lží. In *SME*. 14. II. 2009, s. 1.
- ŠIMURKOVÁ, Katarína (2009a). Berlín si zopakoval pád múru. In *Hospodárske noviny*. 10. II. 2009, s. 7.
- ŠIMURKOVÁ, Katarína (2009b). Inšpirovali ste nás, odkazuje nám svet. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 7.
- ŠIMURKOVÁ, Katarína (2009c). Prahu zaplavili kvety a sviečky. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 7.
- SITA. (2009a). Nežnú revolúciu budú oslavovať aj vo Washingtone. In *Hospodárske noviny*. 18. II. 2009, s. 6.
- SITA. (2009b). November mi umožnil mať viac peňazí, hovorí Kmotrík. In *Hospodárske noviny*. 6. II. 2009, s. 2.
- SITA – VŠ. (2009). Z tribún si pamätáme Kňažka a Budaja. In *Nový Čas*. 16. II. 2009, s. 8.
- SKYVOVÁ, Beáta (2009). „Tribúni“ chcú od Fica ospravedlnenie. In *Hospodárske noviny*. 19. II. 2009, s. 7.
- Spomienky na november. (2009). In *SME*. 14. II. 2009, s. 32.
- Spomienky na november 1989. (2009). In *Rádiožurnál*. 16. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- STANÍK, Miro (2009). November priniesol zlodejstvo a chudobu. In *Nový Čas*. 18. II. 2009, s. 3.
- SULÍK, Richard (2009). Somarina roka. In *Hospodárske noviny*. 2. II. 2009, s. 7.
- SZATMÁRY, Zuzana (2009). Moji revoluční spolupútnici sa neženia s Novembrom. In *SME*. 11. II. 2009, s. 27.
- SZŐCSOVÁ, Andrea (2009). Deň, ktorý zlomil väzy komunizmu. In *Hospodárske noviny*. 13. II. 2009, s. 20.
- TÓDOVÁ, Monika (2009a). Gál: Láskavosť ku komunistom ťutujem. In *SME*. 16. II. 2009, s. 19.
- TÓDOVÁ, Monika (2009b). Havel: Ide to pomalšie. In *SME*. 19. II. 2009, s. 2.

- TRAUBNER, Pavel (2009). Čo uplynulých 20 rokov dalo vám osobne i Slovensku? In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 23.
- Tri oslavy jedného výročia. (2009). In *Noviny*. 17. II. 2009. Bratislava: TV JOJ.
- Tulák s poetickou dušou. (2009). In *Rytmus Života*. 12. II. 2009.
- UHL, Petr (2009). Najdôležitejšia je sloboda. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 35.
- ULIČIANSKA, Zuzana (2009a). Na Havlovi bola charizmatická jeho plachosť. In *SME*. 14. II. 2009, s. 27.
- ULIČIANSKA, Zuzana (2009b). Nakresli mi revolúciu. In *SME*. 14. II. 2009, s. 28.
- Václav Havel. (2009). In *Vec verejná*. 15. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- Václav Havel v Bratislave. (2009). In *Správy STV*. 19. II. 2009. Bratislava: STV.
- VACULÍK, Ludvík (2009). Najlepší výsledok. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 29.
- VAGOVIČ, Marek (2009a). Nie som rebel z princípu. In *SME*. 14. II. 2009, s. 30.
- VAGOVIČ, Marek (2009b). Prominentní eštecháci stratili reč. In *SME*. 9. II. 2009, s. 4.
- VARGA, Karol (2009a). 20 rokov po „nežnej“. In *Eurotelevízia*. 6. II. 2009, s. 14.
- VARGA, Karol (2009b). Cenzúra a tvrdá diktatúra. In *Eurotelevízia*. 6. II. 2009, s. 45.
- VASILKO, Tomáš (2009). Buzek: Nevedeli sme, či bude nežná. In *SME*. 16. II. 2009, s. 14.
- Výročie nežnej revolúcie. (2009). In *Noviny*. 17. II. 2009. Bratislava: TV JOJ.
- Výročie revolúcie oslavujú Koncertom pre všímavých. (2009). In *Hlavné správy*. 17. II. 2009. Bratislava: TA3.
- Vyrovnilo sa Slovensko s komunizmom? (2009). In *Hlavné správy*. 20. II. 2009. Bratislava: TA3.
- WAGNEROVÁ, Katarína (2009). Veríte na život po nežnej? In *Šarm*. 16. II. 2009, s. 8.
- Z českej tlače. (2009). In *Šport*. 10. II. 2009, s. 36.
- ZAJAC, Peter (2009a). November mi bežal v hlave ako film. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 36.
- ZAJAC, Peter (2009b). Pokus o prekročenie tieňa. In *SME*. 14. II. 2009, s. 7.
- ZAJAC, Peter (2009c). Postnovember 2009. In *týždeň*. 23. II. 2009, s. 74.
- ZELINKA, Adam (2009). Kým mama rodila, otec štrngal kľúčmi. In *Pravda*. 16. II. 2009, s. 17.
- ZEMKO, Milan (2009). Začiatok cesty k slobode a rozdeleniu. In *Hospodárske noviny*. 16. II. 2009, s. 36.
- Zrkadlo týždňa: 20. výročie Nežnej revolúcie. (2009). In *Rádiožurnál*. 22. II. 2009. Bratislava: Rádio Slovensko.
- ZSILLEOVÁ, Miriam (2009a). Jej november je čiernobiely. Na fotkách. In *SME*. 14. II. 2009, s. 4.
- ZSILLEOVÁ, Miriam (2009b). Sme slobodní, ale nie lepší. In *SME*. 14. II. 2009, s. 23.

Talking Back to November 1989. Gender Aspects of Memory (Summary)

The book *Ako odvrávat' novembru 1989. Rodové aspekty pamäti* (Talking Back to November 1989. Gender Aspects of Memory) is coming out on the 30th anniversary of the Velvet Revolution, also known as the “Gentle Revolution” in Slovak. This momentous event, however, has still not been comprehensively covered in either historiography or memory studies, and the experience of women has been taken into account only partially, mainly in the media or by feminist organizations. This publication seeks to break the silence about women’s roles in the revolution, their rightful place in the collective memory, and about gender as an organizational principle in historical narratives. It is a case study which documents how individual memories of November 1989 overlap with the collective memory and how gender plays its part in both of them. The author draws on the concept of “talking back,” developed by feminist theorist bell hooks and scholars Deborah Cohen and Lessie Jo Frazier, to address the rather simplified stories which present the revolution as a historical event orchestrated by groups of men on the squares of Prague and Bratislava. It is the first Slovak attempt at a feminist interpretation of the events of November 1989.

In the first part, the author introduces the theoretical approaches to researching memory, voice, and silence. By viewing gender as a research category and, at the same time, a constitutive aspect of social relations, she is able to ask how gender can be used as an analytical tool in the understanding of November 1989 memories. The author introduces several concepts of memory which enable her to view it not only as a dy-

dynamic phenomenon rooted in the social and political milieu of its time and power relations but also as a heterogeneous and performative act with the potential to disrupt and endanger the order that be. The author uses memory fields and their distributive criteria to delve deeper into the relations between the individual and the collective memory. Thus, she is able to better understand the possibilities of individual memory formation and formulation. The author also puts great emphasis on the individual's voice as part of agency and memory formation, and she understands silence as a means of communication, a space for agency, and a phenomenon of the social structure.

Such an analysis of the November 1989 events is rooted in feminist historiography. In order to break the silence about the women's involvement in the Velvet Revolution, the author uses the method of oral history. Given the theoretical and ethical pitfalls of this method, she opts for strategic essentialism. Such a position allows her to uncover social and epistemological inequalities and treat the category of "woman" as a dynamic construct determined not only socially but also influenced by the research design that is used. Since the author needed to create a space to collect the experience of women from this period, she first conducted 16 interviews with women from various parts of Slovakia. These were from different age groups (between 17 to 53 in 1989), of different social statuses, and they were active in different social movements at the time (student, civil rights, or ecological activists; company worker, teacher, or Hungarian-minority initiatives, even the punk community). Oral history has enabled the author to enhance our knowledge about how women participated in the revolution, but it has also brought the necessity to compare their personal stories to the dominant narratives about the historical event in question. After the interviews, the author analyzed media narratives and identified the dominant memory fields pertaining to November 1989. Consequently, the book compares two kinds of narratives – the testimonies of women who participated in the events, but whose stories did not become part of the collective memory; and the media narratives which

had the power to shape public discourse. Thus, this historical case helps us unearth the role of gender in the formation of collective memory and also better understand other possible articulations of said memory, those that lie beyond the dominant spaces, activities, and agents. Even though the categories of political acts, revolutionary spaces, and forms of agency have been chosen to better structure the analysis, in reality they overlap.

The material from the media and the interviews points to squares and stages as the dominant and most noticeable images of the revolution. What went on there were the spectacular events that drew the public's attention in November 1989. The media and many interviewees regarded public displays, such as speaking at demonstrations, holding talks with the representatives of the state, and attending TV debates, as "real" revolutionary activities. Since mostly men appeared on stages at demonstrations, they have come to be regarded as the dominant agents. Even in cases when women spoke at the events, they were not regarded as the main figures of the revolution and have not entered the collective memory.

What lay beyond such revolutionary, i.e. public, activities was everyday work without which no spectacular acts would have been possible. Examples include making phone calls all around Slovakia, preparing various materials and food, traveling, repeatedly visiting various offices, administrative work, organizing and dividing up work, supervision, cleaning, doing the dishes, or simply taking care of people who had worked for many days and nights. These were activities which one of the interviewees called "typical female services." However, such activities have not been covered by the media, and even the women interviewed started talking about them only after being directly asked about what they and other women did in November 1989.

This shows that women's acts have been made invisible in two important ways. Firstly, when women did the everyday work needed to build and sustain the movement, they have remained beyond the collective memory, since their activities are not regarded as genuinely revolutionary. Secondly, even when they

were present and to a degree active in the public space, they have not been remembered. This demonstrates that we mostly remember women if they act in accordance with gender stereotypes, i.e. they are wives or helpers. However, such reproductive labor has not been viewed as full-fledged revolutionary or political activity and remains unrepresented in the majority of stories about the revolution.

When discursive spaces of the revolution were being formed, women and several other active participants remained invisible. Media coverage focused mostly on what was going on in Prague and Bratislava, thereby ignoring events in the regions and many participants, including women who edited one of the first post-revolutionary newspaper. The media mostly failed to cover what was going on in numerous work spaces around the country, including schools and factories. Testimonies acquired from the interviews help us fill in such gaps in our knowledge. However, it is clear that these stories cannot be just added to the dominant narrative of the revolution. They demonstrate that it is imperative to reformulate and diversify the story of November 1989 and its language.

The analyzed material suggests that the political potential of the private sphere depended on the agents active within it. The media typically painted the private sphere as secondary to the public, revolutionary space. When it came to revolutionary activities or political responsibilities, families were rarely covered. The material demonstrates that it was not important for men of the revolution to care for their family, since they had to take care of their country. When in rare cases the private lives and families of leading male revolutionaries were mentioned, these were only talked about when speculating what in their background predisposed the men to become leaders.

Quite on the contrary, the testimonies show that women's revolutionary and political activity was conditioned by their family situation and responsibility for their loved ones. Having children and a family with no one else to take care of them influenced the women's possibilities and degree of participation in

the revolution. Thus, the family became an in-between space of political decisions and strategies which women needed to navigate when moving from the private to the public sphere. The oral historical testimonies challenge the understanding of agency as an independent, individual circumstance of independent people. Such an understanding runs against the experience of many people, mainly women, who had to bear in mind their family responsibilities and needed to fulfill them alongside or instead of the revolutionary actions they wanted to pursue.

The fixed ideas of masculinity and femininity have also structured the image of agency in symbolic terms. The analyzed material shows that the male revolutionaries defied hegemonic masculinity with their informal attire, long hair, rejection of institutionalized violence, expressions of emotions, and appeals for mutual love. However, in general these acts did not constitute a rejection of the patriarchal order. The everyday activities of the movement very often reproduced the conventional gender order, as exemplified by the stereotypical work division or the sexualization of women. The depictions of male revolutionaries as having both the characteristics considered dominantly masculine and primarily feminine undermined the ideas of hegemonic masculinity and instead put forward an alternative, rebellious masculinity. This image allowed the male revolutionaries to be dissociated both from the (dirty) politics but also from the public, whom the media often portrayed as a passive feminine mass which had to be led. Historian James Krapfl has argued that the public has not been included in the story of the revolution, and this exclusion can be seen in many theoretical works, the media, and the many interviews conducted. The narrative oftentimes focuses on a small group of leading individuals, and the researched material shows that the public was often construed as a mere onlooker, supporter, or backdrop for the actions of the revolutionaries. Only when looking at political revolutionary events in greater detail do the ordinary people step into the story of November 1989, and it becomes clear how they partook in taking care of the leading figures, the dissemination of information, or material support of

the movement. Even though the revolution was a political process to which millions of people contributed in their own ways, the ordinary acts have been more or less excluded from its story.

At the end the author once again turns to memory fields with the aim of discovering how individual memory traces have been “distributed” across the society. These are the distributive criteria of memory. It can be argued that the dominant narrative about the Velvet Revolution has generated rather restricted memory fields. The most frequently occurring memory field is delimited by two cities (Prague and Bratislava) and acts visible to numerous people, characterized by male agents and an impact on state politics. This memory trace brings with it substantive social and cultural capital, yet it is accessible only to a very narrow group of male individuals. Women, unknown helpers from the revolutionary backstage, the public, or people who for various reasons could not participate in the demonstrations or work at local revolutionary organizations – all these people have been excluded from the dominant memory field. This means that they have had only limited options to form and articulate their memory, think about the social and political implications of what they did, or critically evaluate these events and what came afterwards. Even women who were in leading roles, and have thus tried to address their experience, have been hampered by gender norms and images of femininity inconsistent with leadership positions and political activities. This is why they have struggled to find the right words, they sound unsure, and even apologize for daring to take up active roles in the story. Due to gender expectations, even the stories of the females speaking for themselves sound unfamiliar and unfitting, as if they did not belong to November 1989. A greater differentiation of revolutionary memory fields can help us better understand the complexities of memory, the various ways of articulating experience from the given era, and finally to enhance our understanding of political acts and political subjectivity in the present.

Translated by Igor Tyšš.

- Kniha Zuzany Maďarovej *Ako odvrávať novembriu 1989. Rodové aspekty pamäti* prináša do slovenského spoločenskovedného výskumu novú perspektívu – prelmuje mlčanie v skúmaní histórie a pamäti. Alebo konkrétnejšie – aplikuje feministické postupy na skúmanie pamäti Novembra. Alebo inak – odvráva zaužívanému kánonu „o mužoch Novembra“, ktorý sa pri výročiach pietne oprašuje. A odvráva mimoriadne erudovane a s využitím rozsiahleho empirického materiálu prerozprávaných osobných príbehov žien Novembra. K dominujúcej HISTory pridáva HERstory.

Kolektívna historická pamäť nie je raz prevždy daná, je dynamickým systémom, ktorý sa mení v čase a kontexte a ktorý tu a teraz vždy nanovo vytvárame – dnes konštruujeme našu minulosť. Aj preto je dôležité, aby sa hlasy o nej čo najviac rozrôznili. Kniha Zuzany Maďarovej vstupuje na u nás akademicky neprebádanú pôdu, ale zároveň aj na prísne strážené teritórium „majiteľov pravdy“ o minulosti • Oľga Gyárfášová

- November 1989 patrí ku kľúčovým udalostiam našich novších dejín, ktoré rozhodujúcim spôsobom zasiahli do formovania kolektívnej i individuálnej pamäti. Obe majú nezmazateľný rodový rozmer, ktorý sa doteraz na Slovensku tematizoval len výnimočne alebo čiastkovo. Aj preto je kniha Zuzany Maďarovej o rodových aspektoch pamäti Novembra neprehliadnuteľným výsledkom dlhodobo dozrievajúceho feministického skúmania a podnetom pre ďalšiu interdisciplinárnu diskusiu.

Autorka nám zároveň v súlade s použitými výskumnými metódami umožňuje, aby sme sledovali nielen výsledok bádania, ale aj jeho proces. Uvedomuje si, že súčasťou poznávania je „zvedavosť a túžba“. Ak takúto pôvodnú motiváciu možno považovať za intuitívnu, tak samotné spracovanie je dôsledne kontraintuitívne: jeho závery idú proti srsti prípadným vopred vytvoreným očakávaniam • Jana Cviková

• • •

Knižná edícia ASPEKT prináša pôvodnú a prekladovú beletriu, odbornú literatúru, knihy pre deti a mládež.

Viacere tituly sú dostupné ako e-knihy.

www.aspekt.sk